

156. évfolyam (2022) | 4. szám

SZÁZADOK

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata

Az alapítás éve
1867

Főszerkesztő:
Frank Tibor

Felelős szerkesztő:
Simon Anita

Szerkesztőség:
Bácsatyai Dániel, Bartha Ákos, Csukovits Enikő, Eiler Ferenc,
Kenyeres István, Toma Katalin, Völgyesi Orsolya

SZÁZADOK
www.szazadok.hu

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata
Szerkesztőség: H-1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4. B. épület V. emelet 511.
Telefon: (+36) 1 224 67 00 / 4637 mellék
E mail: szerkesztoseg@szazadok.hu
156. évfolyam (2022) 4. szám

Szerkesztőbizottság:

Csernus Sándor, Draskóczy István, Fodor Pál, Font Márta, Földes György, Gecsényi Lajos,
Gyarmati György, Hermann Róbert, Horn Ildikó, Izsák Lajos, Klaniczay Gábor, Kövér György,
Krász Lilla, Lévai Csaba, Molnár Antal, Orosz István, Pál Judit, Pálffy Géza, Papp Klára,
Pók Attila, Rainer M. János, Romsics Ignác, Sajti Enikő, Szakály Sándor, Varga Zsuzsanna,
Veszprémy László, Vonyó József, Zakar Péter, Zsoldos Attila

Nemzetközi tanácsadó testület:

Robert John Weston Evans (UK),
Marie-Madeleine de Cevins (Franciaország), Holger Fischer (Németország),
Ovidiu Ghitta (Románia), Olga Khavanova (Oroszország), Árpád von Klimó (USA),
Lengyel Tünde (Szlovákia), Stanisław A. Sroka (Lengyelország),
Arnold Suppan (Ausztria), Kees Teszelszky (Hollandia)

Olvasószerkesztő:

Reményi József Tamás

Tördelés, nyomdai előkészítés: ElektroPress
www.elektropress.hu

Nyomás, kötészet: Prime Rate
www.primerate.hu

ISSN 0039–8098

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Kis Iván</i> : Új szempontok az 1041–1044-es évek magyar–német konfliktussorozatához	667
<i>Barabás Gábor</i> : A sohasem volt pápai követek. Új szempontok a 14. századi krónikakompozíció 187. fejezetének értelmezéséhez	691
<i>Kalocsai Dóra</i> : A fényűzés jelentése és jelentősége. A luxus szimbolikus-rituális szerepe a Habsburgok 18. századi keresztelési és esküvői szertartásaiban	717
<i>Umbrai Laura</i> : Miért lett lómészáros a főváros? Budapest húsellátás problémái a 20. század elején	739
<i>Kisling Zénó</i> : Földrajz és diplomácia a Balkán-háború idején (1912–1913)	763
<i>Kosztó Gyula</i> : A „magyar világ” utolsó napjai (1944. október)	789
<i>Bencsik Péter</i> : A kivándorlás és a magyar állampolgárság, 1948–1978	811

KRÓNIKA

Beszámoló az Aranybulla kiadásának 800. évfordulójára rendezett konferenciáról (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Bp. 2022. április 22.) <i>Orsós Julianna</i>	835
--	-----

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Lakatos Bálint</i> : Mezővárosi oklevelek. Települési önkormányzat és írásbeliség a késő középkori Magyarországon, 1301–1526 (<i>Gulyás László Szabolcs</i>)	843
<i>Buza János</i> : Magyarországi és erdélyi pénzürtékek a 16–17. században. Közép-európai kitekintéssel (<i>Mátyás-Rausch Petra</i>)	846
Balogh Ádám – Bobay István – Hermann Róbert (szerk.): Görgei Artúr, „a tiprott hős”. Válogatás a 2016. és 2018. évi Görgei-konferenciák előadásáiból (<i>Ress Zoltán</i>)	848
<i>Valuch Tibor</i> : Mindennapi történeteink. Válogatott társadalomtörténeti tanulmányok (<i>Bartha Eszter</i>)	851

<i>Kamen Nevenkin: A Budapest Erőd. A magyar főváros ostroma, 1944–45. I–II.</i> (<i>Fóris Ákos</i>)	854
<i>Simon István: III/1. A Belügyminisztérium állambiztonsági vizsgálati osztálya,</i> 1962–1989 (<i>Tabajdi Gábor</i>)	856
E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI	859

Kis Iván

ÚJ SZEMPONTOK AZ 1041–1044-ES ÉVEK MAGYAR–NÉMET KONFLIKTUSSOROZATÁHOZ*

Bevezetés

Tanulmányom célja a III. Henrik német király (1039–1056, 1046-tól német-római császár) és Aba Sámuel magyar uralkodó (1041–1044) közötti konfliktussorozat újraértelmezése. A kérdés aktualitására a hazai szakirodalomban zajló polémia kapcsán figyeltem fel. Ismert tény, hogy a magyar–német viszony sem a vizsgált években, sem azután nem nevezhető problémamentesnek, és Aba Sámuel uralkodásának ideje alatt Henrik három katonai akciót is (1042, 1043, 1044) vezetett a Magyar Királyság területére.¹ Ugyancsak köztudott, hogy ezek közül az utolsó hadjárat Aba Sámuel megbuktatásához, Orseolo Péter (újboldi) trónra lépéséhez (1038–1041, 1044–1046), valamint a Henrik és Péter közötti hűbérúr–hűbéres viszony kialakulásához – a ma uralkodó történelmi vélekedés szerint egyenesen hazánk politikai önállóságának elvesztéséhez – vezetett.

A magyar medievisztika túlnyomó részének álláspontja a kérdésben a következő: Henrik 1041–1044 közötti hadjáratai kezdettől fogva egyazon célt szolgáltak, a Német Birodalom hegemoniájának megteremtésével összefüggésben a Magyar Királyság fegyveres alávetését. Mi több, a Német-római Birodalomban 1024-ben hatalomra került Száli-dinasztia alapvetően offenzív, nagyhatalmi politikát folytatott a birodalomtól keletre fekvő államokkal szemben.² Az ide sorolható értelmezések szerint Henrik első két támadása (1042, 1043) még nem hozta meg a kívánt eredményt, ám a harmadik hadjárat során Ménfőnél (1044. július 5-én) aratott győzelem végül igen: ekkor végre sikerült Magyarország alávetése, addigi függetlenségének megszüntetése. Mi több, Henrik kezdettől fogva arra

* Ezúton köszönöm Thoroczkay Gábornak, valamint Mikó Gábornak a tanulmánnyal kapcsolatos hasznos észrevételeiket.

¹ *Egon Boshof*: Das Reich und Ungarn in der Zeit der Salier. Bayern und Ungarn. Tausend Jahre enge Beziehungen. Regensburg 1988. 41–64.; A tanulmányban tárgyalt korszak egészéhez lásd *Ernst Steindorf*: Jahrbücher des Deutschen Reichs unter Heinrich III. I. Leipzig 1874. 101–222.

² A teljesség igénye nélkül: *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I. Bp. 1899.; *Hóman Bálint*: Magyar történet I. 5. kiadás. Bp. 1938. 241–251.; *Horváth Miklós*: Nyugati határvédelmünk stratégiai-taktikai jelentőségének néhány kérdése a XI–XII. században. Hadtörténelmi Közlemények 1/2. (1957) 78–104.; *Kristó Gyula*: Az Árpád-kor háborúi. Bp. 1986. 58–60.; *Csaba Szabó*: Die militärischen Aspekte der deutsch-ungarischen Beziehungen während der Salierzeit. Ungarn-Jahrbuch 21. (1993–1994) 1–18.; *Makk Ferenc*: Magyar külpolitika (896–1196). Szeged 1996. 72–77.; *Kristó Gyula*: A tizenegyedik század története. (Magyar Századok) Bp. 1999. 71–73.

törekedett, hogy a Magyarországról 1041-ben elűzött és hozzá menekült Orseolo Pétert fegyveres erővel helyezze vissza a magyar trónra.

Néhány éve azonban Varga Gábor, a középkori német történelem kutatója merőben új értelmezést adott az említett három évben zajló német–magyar viszálynak. Tanulmányában egy, a kortárs forrásokban megjelenő, III. Henrik figurájához kapcsolódó uralkodói ideát vizsgált, amely szerint a német király – neveltetéséből, saját vallásos áhítatából, valamint a korabeli elvárásokból adódóan, a teokratikus királyság eszméjének vetületeként – „a békéltető király” (*rex pacificus*) szellemiségében uralkodott, és uralkodói önértelmezését mind bel-, mind külpolitikájában ez a gondolat határozta meg. A béketeremtés tehát Henrik uralkodásának központi feladata és legitimációs forrása volt. Írásában Varga mindezt összefüggésbe hozta az 1041 és 1044 közötti magyar–német háborúskodással, és a korabeli forrásokat megvizsgálva azt állította, hogy Henrik ebben az időszakban vezetett hadjáratai nem tanúskodnak az állítólagos hegemoniális-expanzív törekvésekről, az uralkodó magyarországi politikájának egyes mozzanatai nem mutatják a hódító célzatú hatalmi politika jellegzetes ismérveit. Sőt, az is megkérdőjelezhető, hogy Henrik kezdettől fogva valóban Péter visszahelyezése mellett kötelezte el magát.³ Varga szerint mindezt az említett Henrik-féle „békéltető” szellemiség magyarázza.

A fent ismertetett véleménykülönbség arra késztetett, hogy magam is áttekintsem a Henrik-féle hadjáratokkal kapcsolatos egykorú forrásokat. A korszak szűkös forrásadottsága miatt főként az eddigi szakirodalom által is használt kútfőkre építettem, ami az *Altaichi Évkönyvet*,⁴ *Reichenau-i Hermann krónikáját*,⁵ a *Hildesheimi Évkönyvet*,⁶ valamint a 14. századi magyar krónikakompozíciót jelenti.⁷ Vizsgálatomba azonban néhány olyan, Henriktől származó adománylevelet is bevontam, amelyek forrásértékét a magyar történeti kutatás eddig nem aknázza ki. Nézetem szerint Varga Gábor azt helyesen állapította meg, hogy a kortárs krónikák nem mutatnak Henrik Magyarországgal kapcsolatos, előre eltervezett, erőszakos, hódító törekvéseire, és Péter visszahelyezésének szándékát sem igazolják

³ Varga Gábor: *Heinricus III. rex pacificus. Az Árpádok és a Német-római Birodalom uralkodóinak kapcsolatáról.* Aetas 22. (2007) 3. sz. 35–58.

⁴ *Annales Altahenses Maiores.* (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum [a továbbiakban: MGH Script. rer. Germ.] IV.) Hrsg. Edmund von Oefele. Hannoverae 1891.

⁵ *Hermanni Augiensis Chronicon.* (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores [a továbbiakban: MGH SS] V.) Hrsg. Georg Heinrich Pertz. 1844. Hannoverae 74–133.

⁶ *Annales Hildesheimenses.* (MGH SS III.) Hrsg. Georg Heinrich Pertz. Hannoverae 1839. 22., 42–70., 90–103., 103–112., 112–116.

⁷ *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.* Ed. Alexander Domanovszky. In: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II.* Ed. Emericus Szentpétery. Budapestini 1937–1938. (Reprint: Bp. 1999.) (a továbbiakban: SRH) I. 217–505.

(annak ellenére, hogy végül az valóban megtörtént).⁸ Varga fent ismertetett álláspontjának második része azonban számomra nem meggyőző: túlzásnak érzem azt állítani, hogy Henrik külpolitikai-katonai lépései valóban a német uralkodót körüllegő békevágyból vezethetők le. Utóbbi inkább lehetett Henrik udvarának tudatos propagandája, mintsem valamiféle, a fegyveres támadások mögött álló „jámbor” motiváció.

Megkísérelek ezért egy olyan rekonstrukciót felvázolni III. Henrik támadásainak okát illetően, amely eltér a magyar történeti kutatás megszokott nézőpontjától, és részben Varga véleményétől is. Annyit már itt fontos megemlíteni, hogy Varga Gábor vélekedése mögött felfedezhetőek a német középkorkutatás utóbbi néhány évtizedben III. Henrik (és általában a Száli-dinasztia) politikájával, uralkodói önértelmezésével, hatalomgyakorlásával kapcsolatban megfogalmazott új szempontjai, amelyek a magyar medievisztikába egyelőre – leszámítva Varga írását és Pósn László alább idézendő monográfiáját – még nem jutottak be. A korábbi német – és magyar – szakirodalom ugyanis a 11. századi viszonyokat a modern nemzetállamok ellentéteinek tükrében szemlélte, és a birodalmak, államok és népek antagonizmusát vizionálta.⁹ Ahogy azt Varga találóan megfogalmazta, az eltérés okát feltehetően a gondolati háttér különbözőségével magyarázhatjuk: a korábbi tudományos álláspont középpontjában ugyanis az államok, Németország, illetve a Német-római Birodalom és Magyarország kapcsolata, a függetlenség elvesztése, majd az állami, illetve nemzeti szuverenitás újbóli elnyerése áll.¹⁰ A 20. század végén, illetve a 21. században született tudományos munkák szerzői azonban modern szempontok visszavetítése helyett igyekeztek a 11. századi viszonyokat megérteni és a század eseményeit az akkori kor gondolkodásának keretei között elhelyezni.¹¹ Ez utóbbi megközelítés fényében német

⁸ Varga G.: *Heinricus rex pacificus* i. m. 54.

⁹ Lásd az 1. és a 2. jegyzetet.

¹⁰ Uo. 37.

¹¹ A legfontosabb tételek: *Hagen Keller*: Zwischen regionaler Begrenzung und universalem Horizont. Deutschland im Imperium der Salier und Staufer 1024–1250. Berlin 1986. 89–106.; *Friedrich Prinz*: Kaiser Heinrich III. und seine widersprüchliche Beurteilung und deren Gründe. Historische Zeitschrift 246. (1988) 529–548.; *Uö*: Die Grenzen des Reiches in früh-salischer Zeit. Ein Strukturproblem der Königsherrschaft. In: Die Salier und das Reich. 1. Salier, Adel, und Reichsverfassung. Hrsg. Stefan Weinfurter. Sigmaringen 1991. 159–173.; *Karl Brunner*: Herzogtümer und Marken. Vom Ungarnsturm bis ins 12. Jahrhundert. Österreichische Geschichte 907–1156. Wien 1994.; *Gerd Althoff*: Spielregeln der Politik im Mittelalter. Kommunikation in Frieden und Fehde. Darmstadt 1997. 21–57.; *Stefan Weinfurter*: The Salian Century: Main Currents in an Age of Transition. Trans. Barbara M. Bowlus. Philadelphia 1999. 85–111.; *Johannes Laudage*: Heinrich III. (1017–1056). Ein Lebensbild. In: Das salische Kaiser-Evangelium. Der Kommentar. I. Hrsg. Johannes Rathofer. Madrid 1999.; *Stefan Weinfurter*: Ordnungskonfigurationen im Konflikt. Das Beispiel Heinrichs III. In: Mediaevalia Augustia. Forschungen zur Geschichte des Mittelalters. Hrsg. Jürgen Petersohn. (Vorträge und Forschungen 54.) Stuttgart 2001. 79–100.; *Johannes Laudage*: Die Salier. Das erste deutsche Königshaus.

expanzív-hódító külpolitikáról és német–magyar állami szembenállásról csak óvatosan beszélhetünk, hiszen éppen az olyan fogalmak, mint a „külpolitika”, „expanzio” vagy éppen az „államiság” a 11. századra vonatkoztatva anakronisztikusnak tekinthetők, így használatukkal óvatosan kell bánni.¹²

Henrik politikája, uralkodói önértelmezése és hatalomgyakorlása

A téma vizsgálatakor ki kell térnem a III. Henriket övező – és Varga Gábor tanulmányában is nagy hangsúllyal szereplő – *rex pacificus* ideológiára. Nem túlzás azt állítani, hogy a száli király alatt kiteljesedett a már a keleti frank uralkodók-nál, különösen az Ottók alatt is szerepet játszó teokratikus királyság eszménye: Henrik Isten nevében kormányzott, Krisztus helytartójaként, az égi és a földi szféra között elhelyezkedve.¹³ Ez elméleti és gyakorlati értelemben is egy kettőséget jelentett. Henrik a keresztény ideák (mint például az igazságosság, jámborság, irgalmasság) legfőbb képviselője, közvetítője volt, ugyanakkor a korszak szellemiségétől áthatott egyházi vezető réteg is azt várta tőle, hogy mindezen eszméknek megfelelően, ezek nevében uralkodjon. A gyakorlati politikában – bár Henrik a hatalma alá vonta az egyházi intézményeket, sőt a központosítás érdekében egy királyi kápolnát is létrehozott –, a püspökök hatalmi pozíciói megerősödtek.¹⁴ A teokratikus királyságértelmezés egyik vetületeként Henrik uralkodása alatt egy fontos gondolat is érvényre jutott: a német uralkodó a korszak forrásanyagában, például Berno reichenai apát leveleiben, Reichenai Hermann krónikájában, a burgundiai származású Wipo káplán műveiben (*Proverbia*, *Tetralogus*, *Gesta Chuonradi imperatoris*) béketeremtő királyként jelenik meg. Az említett szerzők a béke megteremtőjének, sőt a „béke fiának” láttatják, akinek uralkodása alatt soha nem látott egyetemes nyugalom köszöntött be.¹⁵ Természetesen a forrásokban nemcsak az uralkodó méltatását olvashatjuk, hanem az eszme jegyében a Henrikkel szemben megfogalmazott elvárásokat is. Utóbbi olyannyira igaz, hogy egyes esetekben a kor szerzői kifejezetten kritikus hangnemet ütöttek meg a német királlyal szemben, amennyiben az nem tett eleget a béketeremtés követelményének.¹⁶ Ezzel az eszmével függtek össze azok a demonstratív megnyilatkozások,

3. kiadás. München 2011. 35–48. Továbbá: Pószán László: Németország a középkorban. Debrecen 2003. 30–79.

¹² Varga G.: *Heinricus III. rex pacificus* 57.

¹³ Uo. 48.

¹⁴ *Weinfurter, S.*: *The Salian Century* i. m. 96–98.; 102.;

¹⁵ *Laudage, J.*: *Heinrich III.* i. m. 101–102.; *Weinfurter, S.*: *The Salian Century* i. m. 98–101.

¹⁶ *Prinz, F.*: *Kaiser Heinrich* i. m. 539.

amelyek végigkísérték Henrik uralkodását. Az uralkodó egy-egy jelentős esemény kapcsán (békekötésekkor vagy édesanyja temetésénél) nyilvános bűnbánatot tartott: ilyenkor rendszerint mezítláb, vezeklőruhában jelent meg, és az összegyűlteket előtt kitárt karral egy kereszt elé borult.¹⁷ Ez a gesztus párosulhatott azzal, hogy Henrik egyetemes békeindulgenciát hirdetett, ahogy tette ezt ménfői győzelme után is, amikor – az említett térdre borulása és nyilvános vezeklése után – összebékítette egymással a magyar királyt és népét.¹⁸ Kétségtelen tehát, hogy a teokratikus-béketeremtő király szellemisége olyannyira fontos szerepet játszott a német király kormányzása alatt, hogy ezt a korszakkal foglalkozó kutató (ha alapvetően a német–magyar háborúkat veszi is górcső alá) nem hagyhatja figyelmen kívül.

A friss külföldi kutatások egyik új megállapítása – amelyet a magyar medievisztika jobbra figyelmen kívül hagy –, hogy a 11. századdal kapcsolatosan meg lehetőszen anakronisztikus modern nemzetállamokat, népek szembenállását vagy szövetségét, és egyáltalán azok viszonyát vizsgálni.¹⁹ Sokkal inkább egy olyan háloról beszélhetünk, amelyet a királyok, hercegek vagy örgrófok közötti személyes – adott esetben függőségi – kapcsolatok alkottak, leggyakrabban a hűbérúr és hűbéres függőségi viszonyai mentén. Ennek fényében egy esetleges expanzív-hódító célokat kitűző külpolitika sem értelmezhető a korszakra vonatkoztatva.²⁰ Így tehát, amikor III. Henrik 1044-ben a Magyar Királyságra támadt, hogy az ottani uralkodót – az általa trónra ültetett Pétert – a vazallusává tegye, úgyszintén egy, a birodalmat átfogó személyes viszonyrendszer keretébe kívánta beleilleszteni a magyar királyt (meg is tette ezt 1045-ben, a királyi lándzsa átvételekor), nem pedig annektálni az elfoglalt területet a Német Birodalomba.

Ezen a ponton érdemes kitérni III. Henrik hatalomgyakorlásának és általában a korszak viszonyainak egy fontos vetületére is. Egy olyan egységes Német Birodalomról, amellyel szemben például a Magyar Királyságnak meg kellett volna védenie magát, ekkor úgyszintén nem beszélhetünk. A Karoling Birodalom

¹⁷ Erről a rituáléről lásd *Althoff, G.*: Spielregeln der Politik i. m. passim

¹⁸ *Varga G.*: Heinricus III. rex pacificus i. m. 54.

¹⁹ „Ez a fajta »állam«, mely a kül- és belpolitikai események központi gravitációs pontját jelöli, az Évkönyvekben nem jelenik meg. Az altaichi szerzetes ismeri ugyan és elvéve használja is az *Ungaricum regnum* és a korára nézve kimondottan újdonságnak számító *Teutonicum regnum* fogalmakat, melyeket – tekintettel a bennük tükröződő transzperszonális és institutionális jellegre – mai perspektívából szemlélve lehet Magyarországnak és Németországnak fordítani. Az a tény azonban, hogy az Évkönyvek a királyokat nem »német« avagy »magyar« királyként, hanem egyszerűen *rex*ként, azaz egy konkrét *gentilis*, egy adott népre utaló vonatkozás feltüntetése nélkül szerepeltetik, meggyőzően mutatja, hogy itt nem arról az »állam«-ról van szó, mely a benne élők közös, egyfajta »nemzeti« tudatában gyökerezik. Az Évkönyvek államfogalma sokkal inkább egy, a király uralmának alávetett, még geográfailag is csak körülményesen behatárolható »országra« vonatkozik, mely éppen az uralkodói hatalomgyakorlás révén körvonalazódik.” Uo. 37.

²⁰ *Laudage, J.*: Die Salier i. m. 35–48.

széthullását követő időszakban ugyanis a keresztény világ nyugati felén egy pluralisztikus államrendszer jött létre, amelyben az egyes uralkodók államjogi értelemben nem függtek a mindenkori császároktól.²¹ A 9. század végén már körvonalazódó Keleti Frank Királyság területén négy törzsi hercegség alakult ki, a szász, a frank, a sváb és a bajor, majd ezek kiegészültek Lotaringiával és Tübingiával: a területek vezetői megszerezték a *dux* (herceg) címet; 919-től pedig a Szász-dinasztiából kerültek ki az immáron német királyok. A birodalom többszereplős jellegét erősítették a határok mentén létrejövő hercegségek, határőrgrófságok is.²² Miután 962-ben I. Ottóval megkezdődött a – német királyokból lett – német-római császárok uralkodása, a mindenkori császár számára embert próbáló feladatnak bizonyult az említett területek összefogása. Államjogi szempontból ez nem is sikerült, sokkal inkább ideológiai alapon: erre pedig egyedül a keresztény szellemiség jegyében kormányzó császári méltóság lehetett képes. A császárok fent taglalt üdvtörténeti szerepe volt az, ami rangban a többi uralkodó fölé emelte őket: a teokratikus-béketeremtő uralkodó személye, még inkább transzpersionális méltósága szavatolta a Birodalom fennmaradását.²³

Fontos továbbá megemlíteni, hogy még így, a transzpersionális méltóság birtokában is nagy kihívást jelenthetett a német királyok, illetve császárok számára, hogy megőrizték a Német-római Császárság egyes uralkodóinak hűségét, elegendő, ha csak a bajor terület vezetője, Konrád herceg és Henrik évekig elhúzódó konfliktusára gondolunk (1050-es évek),²⁴ de említhetjük a száli király lotaringiai háborúit is.²⁵ Ennek kapcsán ki kell térni III. Henrik hatalomgyakorlásának egy, e munka szempontjából is fontos módszerére: a száli uralkodó igyekezett az „oszd meg és uralkodj” elvét alkalmazni, azaz, ügyelt arra, hogy egy-egy – elméletileg hozzá hű – területiális méltóság ne vezethessen túlságosan nagy területet. Ezt megfigyelhetjük például Lotaringia vonatkozásában, ahol Henrik nem engedte, hogy Gottfried Felső- és Alsó-Lotharingiát egyaránt irányíthassa.²⁶ A kormányzás e módszere a magyarországi történesek kapcsán is fontos lehetett – erre majd az alábbiakban kitérek.

Elengedhetetlen továbbá, hogy röviden megemlítssek két további anakronizmust, amelyek könnyedén csapdába ejthetik a 11. századi viszonyokkal foglalkozó kutatót. Elsőként tisztázni kell, hogy a korszakban egyértelműen rögzített, szilárd, mai értelemben vett földrajzi határokról nem beszélhetünk az egyes területek

²¹ Varga G.: *Heinricus III. rex pacificus* i. m. 56.

²² Bihari Péter: *A németek. 2000 év Európa közepén.* Bp. 2002. 25–30.

²³ Keller, H.: *Zwischen regionaler Begrenzung* i. m. 101.

²⁴ Boshof, E.: *Das Reich und Ungarn* i. m. 53–55.

²⁵ Weinfurter, S.: *The Salian Century* i. m. 106–107.

²⁶ Uo.

között. Sokszor csak elvi értelemben létezett valamiféle választóvonal, és a különböző királyi, hercegi, egyházi, illetve nemesi uralmi igények, amelyek egymást is keresztezhették, megnehezítik, hogy tiszta határokat körvonalazhassunk akár a Német-római Birodalmon belül, akár annak határterületein.²⁷ Magyar viszonylatban fontos, hogy a birodalom keleti határán fekvő, a Babenberg-dinasztia által irányított Osztrák Határőrgrófság (*Ostmark*) és a Magyar Királyság közötti határzóna a 10–11. században állandó mozgásban volt, és függött a felek aktuális katonai sikereitől is. Továbbá számos oklevél (főként adománylevelek) tanúskodik arról, hogy a német uralkodók törekedtek a keleti határvidék békés betelepítésére is (erről lásd később). Az 1041–1044-es háborúskodást megelőzően éppen a magyar félnek sikerült előrenyomulnia a térségben: II. Konrád 1030-ban elszenvedett katonai veresége azt eredményezte, hogy István birtokba vehetett egy, a Lajta és a Fische folyók között, illetve a Morva folyó jobb partján húzódó területsávot.²⁸

Végül arra a problémára térek ki, hogy helyes-e a külpolitika fogalmát használni a 11. századi események vizsgálatakor. Ezzel összefüggésben pedig: vajon lehet-e III. Henriknek egy hegemon-expanzív, Magyarország hódoltatását célul kitűző külpolitikai törekvéséről beszélni. Az eddigiek alapján a válasz talán nem lesz meglepő: ebben az esetben is óvatosan kell bánni az efféle modern kategóriák visszavetítésével. Nem beszélhetünk ugyanis a 11. század kapcsán hosszú távú külpolitikai célkitűzésekről, tervezésről, sokkal inkább pillanatnyi, állandóan változó konstellációkról, melyek sok esetben a német uralkodók váratlan döntéseit eredményezték.²⁹ A keleti területek és a Német Birodalom viszonyában több ízben előfordult, hogy egy-egy csehországi, lengyelországi vagy magyarországi belpolitikai helyzet, hirtelen változás, belső konfliktus jó ürügyet szolgáltatott arra, hogy a német királyok – akár a fent taglalt üdvtörténeti küldetésükre építve – beavatkozzanak szomszédaik belső viszonyaiba, és megkíséreljék a hűbéresükké tenni a térségek uralkodóit.³⁰

Amellett, hogy magam is mérvadónak tartom a kutatás fent ismertetett szempontjait, írásom további részében szeretnék egy, az eddigiektől eltérő interpretációt ismertetni a szóban forgó évek magyar–német háborúskodása kapcsán, amely bár árnyalni hivatott a magyarországi medievisztika sematikus képét, csak részben köthető a modern kutatás irányvonalához. Ez pedig nem más, mint a Német Birodalom és a határőrgrófságok (németül *Markok*) szervezésének problematikája, közelebbről annak a kérdése, hogy hogyan próbálta meg III. Henrik megszervezni a birodalom keleti részének határvédelmét, valamint hogyan zajlott mindez

²⁷ Prinz, F.: Die Grenzen des Reiches in fröhlsalischer Zeit i. m. 159–162.

²⁸ Makk F.: Magyar külpolitika i. m. 64–65.

²⁹ Keller, H.: Zwischen regionaler Begrenzung i. m. 101.

³⁰ Egon Boshof: Das Salierreich und der europäische Osten. In: Auslandsbeziehungen unter den salischen Kaisern. Hrsg. Franz Staab. Speyer 1994. 167–193.

a határvidék magyarországi oldalán. Ez a szempont ugyanis kulcsfontosságú lehet a két terület 1041 és 1044 között zajló konfliktussorozatának megértésében.

Az 1041–1044-es konfliktus előzményei

Magyarország és a Német Birodalom története szorosan összefonódott attól kezdve, hogy a kalandozó magyarok megjelentek a térségben (907-ben a magyar törzsszövetség egészen az Enns folyóig, a mai Ausztria területéig terjeszkedett),³¹ a 10–11. század során pedig ellentétek és harmonikus időszakok egyaránt akadtak a két terület között. A 10. századi fegyveres konfliktusok lényegében lezárultak a magyarság I. Ottótól Augsburgnál elszenvedett súlyos vereségével, ekkortól kezdve Taksony nagyfejedelem a támadás helyett a védekezésre, a nyugati gyepűk megerősítésére helyezte a hangsúlyt.³² Fontos azonban leszögezni, hogy a határvillongások folyamatosak maradtak, főképp a bajor telepések lassú, keleti irányba történő terjeszkedése miatt.³³ Ennek ellenére Géza fejedelem, majd I. István király uralkodása alatt a német–magyar kapcsolatok új alapokra helyeződtek: mindketten német segítséggel tértek a keresztény hitre,³⁴ István és IV. Henrik bajor herceg (majd II. Henriként német-római császár) testvére, Gizella pedig házasságot kötött.³⁵ Első uralkodónk ráadásul német katonai, politikai és egyházi tanácsadókra támaszkodva szervezte meg a középkori magyar állam alapjait,³⁶ a királyi címhez szükséges koronát – legalábbis a mediavisztika jelenleg ezt tartja a legvalószínűbbnek – a pápától (II. Szilveszter), de a császár (III. Ottó) jóváhagyásával szerezte.³⁷

A határvillongásokat leszámítva az évtizedekig békésnek mondható német–magyar viszony azonban gyökeresen megváltozott, amikor az addig hatalmon lévő Liudolf-házat a Száli-dinasztia váltotta a német (és a német-római császári) trónon. Az első Száli uralkodó, II. Konrád (1024–1039) 1030-ban fegyverrel támadt Magyarországra; ám akciója súlyos vereséggel végződött, ráadásul a viszsza vonuló birodalmi sereget üldöző István király Bécset is elfoglalta. Az összecsapás legfőbb – jelen munka számára sem érdektelen – hozadéka az volt, hogy az 1031-ben megkötött béke során István megkapta a Lajta és a Fischa folyók közötti területet, valamint a Morva folyó jobb partjának egy területsávját.³⁸ Bár

³¹ Makk F.: Magyar külpolitika i. m. 8.

³² Uo. 19.

³³ Prinz, F.: Die Grenzen des Reiches in frühalsischer Zeit i. m. 168.

³⁴ Györffy György: István király és műve. 3. kiadás. Bp. 2000. 67–81.

³⁵ Kristó Gyula: Magyarország története 895–1301. Bp. 2007. 87.

³⁶ Györffy Gy.: István király és műve i. m. 137–172.

³⁷ Kristó Gy.: Magyarország története i. m. 93.

³⁸ Makk F.: Magyar külpolitika i. m. 63–65.

első uralkodónk többé nem került összetűzésbe nyugati szomszédjával, mégis elmondható: Konrád támadása új alapra helyezte a német–magyar kapcsolatokat, amelyeket folyamatos konfliktusok kísértek.

A helyzet még jobban elmérgesedett, amikor a Magyar Királyságban Orseolo Péter (1038–1041, 1044–1046), a Német Birodalomban pedig Konrád fia, III. Henrik került a trónra (1039), ami fő témám, az 1041 és 1044 közötti német–magyar háborúskodás közvetlen előzményének tekinthető. Először is, Péter támogatásban részesítette a német birodalom ellen lázadó cseh herceget, Bretislavot: ezzel összefüggésben 1040 elején ő maga is katonai erővel tört be az Osztrák Őrgrófság területére. Bár a cseh önállósodási kísérlet végül megbukott, Péter magatartása feszültté tette a magyar–német viszonyt.³⁹ A Henrikhez fűződő kapcsolaton vélhetően az sem javított, hogy Péter a hatalomra jutását követően elzáratta István özvegyét, bajor Gizellát, valamint birtokait is elkobozta.⁴⁰ Fordulatnak tekinthető, hogy amikor 1041-ben Pétert Magyarországon megbuktatták, ő – sógora, Adalbert osztrák őrgróf közbenjárásával – III. Henrik udvarába menekült.⁴¹ A helyébe Aba Sámuel választották királlyá, aki kezdettől fogva tarthatott attól, hogy Henrik vissza kívánja majd helyezni az udvarába menekült Orseolo Pétert a magyar trónra.

Az 1041–1044 közötti német–magyar háborúskodás forrásainak vizsgálata

E fejezetben magam is áttekintem az 1041 és 1044 között zajló eseménysor krónikás anyagát, kifejezetten annak a Varga Gábor által is felvetett kérdésnek a szempontjából, hogy mennyiben – vagy mennyiben nem – mutatnak Henrik expanziós-hódító, a Magyar Királyságot alárendelt pozícióba taszítani vágyó, illetve Orseolo Pétert a magyar trónra visszaültetni szándékozó törekvéseire. Már itt felhívom a figyelmet a források azon szakaszaira is, amelyek – véleményem szerint – a határkérdéssel kapcsolatban értékes adalékokat őriztek meg, illetve arra utalnak, hogy a határvidék stabilizálásának szándéka fontos lehetett a magyar–német konfliktusok során. A fő forrásbázist a bevezetőben is említett kútfők jelentik: az *Altaichi Évkönyv*, *Reichenau Hermann krónikája*, a *Hildesheimi Évkönyv*, valamint a 14. századi krónikakompozíció. Bár a rendelkezésre álló források nagyobb része

³⁹ Uo. 69–71.

⁴⁰ Boshof, E.: Das Reich und Ungarn i. m. 47.

⁴¹ Makk F.: Magyar külpolitika i. m. 72.

németországi kötődésű, híryanaguk (a nyilvánvaló pártosságuk ellenére is) jól felhasználható a szóban forgó három év eseményeinek rekonstrukciójához.⁴²

Az 1041-es évben lezajlott események nagyban megalapozták az elkövetkező évek német–magyar fegyveres konfliktusait. Az *Altaichi Évkönyvből* megtudjuk, hogy Orseolo Péter a bukását követően III. Henrikhez menekült, aki – Péter korábbi bűnei ellenére – a kegyeibe fogadta őt. Henrik az év végén, december 25-én Strasbourgban tartott birodalmi gyűlést, ahol a frissen megválasztott Aba Sámuel követei is megjelentek. Az *Évkönyv* híradása szerint ugyanis Aba megrémült attól, hogy a német király befogadta Pétert, így szükségesnek látta Henrik szándékainak kifürkészését. A válasz, melyet a király a magyar követeknek adott, meglehetősen kétértelmű volt: ha Aba nem zaklatja a németeket jogtalanságokkal, akkor Henrik sem kezd ellenségeskedésbe, fordított helyzetben azonban az ő válasza is kíméletlen lesz.⁴³ *Reichenau* Hermann krónikájában a fentiekhez képest annyi többlet szerepel, hogy Péter Adalbert osztrák őrgróf közbenjárásával jutott be Henrik udvarába.⁴⁴ A 14. századi krónikakompozíció ettől eltérő beállításban tálalja az eseménysort: itt ugyanis azt olvashatjuk, hogy Henrik megfenyegette Aba követeit, amiből a magyar uralkodó megértette, hogy Henrik vissza kívánja helyezni Pétert a magyar trónra.⁴⁵

A következő évben már bizonyosan megindultak a fegyveres összecsapások a magyar és német fél között. Ahogy azt az *altaichi monostor annaleséből* megtudjuk, Aba – miután megtiltotta, hogy a Magyar Királyságban tartózkodó jövevények, kereskedők, hírnökök, valamint a követek elhagyják az országot – összesen három seregrészt vezényelt a Német Birodalom keleti régiójába. Ő maga a Duna déli, egyik hadvezére pedig az északi oldalán vonult fel. Aba február 15-én a Traisen folyónál ütött rajta a németeken, majd seregével Tulln városánál éjszákázott, és győztesen, nagy zsákmánnyal megrakodva tért haza. A hadvezér csapataira azonban súlyos vereséget mért Adalbert osztrák őrgróf és fia, Lipót egy katonákból és szolgálókból álló csapattal, és a magyarok közül sokan a Morva folyóba fulladtak. Ráadásul egy harmadik magyar seregrészt, amely Karintia ellen támadt, Gottfried karantán őrgróf visszavert.⁴⁶ A magyar krónikaszöveg ismét eltérően mutatja be az eseményt: itt is szerepel a Traisen folyó, illetve Tulln városa, ám a magyar forrásban a Duna mindkét partján felvonult magyar sereg

⁴² Az 1040-es évekre vonatkozó forrásokhoz lásd *Gerics József*: Az 1040-es évek magyar történetére vonatkozó egyes források kritikája I–II. Magyar Könyvszemle 98. (1982) 186–197., 299–313.; *Kristó Gyula*: Források kritikája és kritikus források az 1040-es évek magyar történetére vonatkozóan I–II. Magyar Könyvszemle 100. (1984) 159–175., 285–299.

⁴³ *Annales Altahenses*. MGH MGH Script. rer. Germ. IV. 24–29.

⁴⁴ *Hermann* Augiensis Chronicon. MGH SS V. 123.

⁴⁵ SRH I. 326.

⁴⁶ *Annales Altahenses*. MGH MGH Script. rer. Germ. IV. 29–31.

győzelmet aratott, sőt még a Karintiát támadó csapatok is: utóbbi esetében annyi hozzátételt olvashatunk, hogy Pettaunál Gottfried elvette tőlük az addig megszerzett zsákmányt.⁴⁷

A nagyszabású magyar katonai akció pedig kiváltotta Henrik választ. Húsvétkor Kölnben birodalmi gyűlést tartott, ahol a Német Birodalom főembereivel közösen Magyarország megtámadása mellett döntöttek. Henrik szeptemberben a Duna északi oldalán átkelt a Magyar Királyság területére, és – az *Altaichi Évkönyv* híradása szerint – kilenc várat hódított meg „azon a vidéken”. Az elfoglalt területrészt élére pedig először Pétert akarta állítani, ám a lakosok egyet nem értése miatt végül a Szent István által megvakított Vazul valamelyik fiát, Andrást vagy Bélát helyezte ide.⁴⁸ *Reichenau* *Hermann krónikáját* ezúttal különösen fontos az altaichi forrás mellé helyoznunk: azt is megtudjuk ugyanis belőle, hogy a német uralkodó Hainburgot és Pozsonyt is feldúlta, és a Duna északi részét (állítólag azért ezt, mert a délit folyók és mocsarak oltalmazták) egészen a Garamig pusztította és hódoltatta. Továbbá, ugyancsak itt olvashatjuk, hogy a Henrik által a terület élére helyezett személyt Aba nem sokkal később elűzte.⁴⁹ A *Hildesheimi Évkönyv*ben és a magyar krónikában a fentiekkel összecsengő tartalom szerepel.⁵⁰

A forrásokból az egyik vagy másik oldalra húzó, tagadhatatlan részrehajlás mellett kiszűrhetők azok az adatok – elsősorban a szereplők, dátumok és a helynevek –, amelyek segítségével képet alkothatunk az 1042-es év német–magyar ütközeteiről tanulmányom egyik fő kérdésének szempontjából is: mennyiben beszélhetünk a Magyar Királyság erőszakos alávetésére irányuló német katonai támadásról? Az 1042-es év eseményeinek rekonstrukcióját figyelembe véve néztem szerint a válasz az, hogy egyáltalán nem. Mind Aba támadása, mind Henrik válaszcsepeése elsősorban a két terület határai mentén zajlott, és határ menti területeket érintett: a magyarok az Osztrák és a Karintiai Ögrófság területét támadták (Traisen folyó, Tulln városa, Pettau), Henrik támadása pedig Pozsonyt és Hainburgot érintette. Egyedül a Garamig történő előrenyomulás tekinthető többnek, mint határ menti akciónak, valamint a meg nem nevezett kilenc vár közül is némelyiknek messzebb kellett esnie a Morva folyótól. Arra azonban semmi jel nem utal, hogy Henrik a Duna északi partján haladva a Garam folyónál

⁴⁷ SRH I. 326–327.

⁴⁸ *Annales Altahenses*. MGH MGH Script. rer. Germ. IV. 31–32. Ehhez lásd *Báling Péter*: Az Árpád-ház hatalmi kapcsolatrendszerei. Rokonok, barátok és dinasztikus konfliktus Kelet-Közép-Európában a 11. és kora 12. században. Doktori (PhD) értekezés. Pécsi Tudományegyetem. Pécs 2019. 168–170.

⁴⁹ *Hermanni Augiensis Chronicon*. MGH SS V. 124.

⁵⁰ SRH I. 328.; *Annales Hildesheimenses*. MGH SS III. 103–104.

tovább akart volna haladni, sőt úgy tűnik, hogy a forrásokban pontosan meg nem nevezett, de nagyjából a mai Északnyugat-Felvidékre helyezhető terület elfoglalásával ez a hadjárata elérte a kitűzött célját. Véleményem szerint arról sem beszélhetünk, hogy egészen a Garamig az ellenőrzése alá vonta volna a térséget, hanem az eddig haladó támadással legfeljebb nyomást akart gyakorolni Aba Sámuelre, esetleg egyfajta erődemonstrációt tartott (akárcsak egy évvel később, amikor a Rábcáig vonult). Még fontosabb, hogy Orseolo Péter visszahelyezéséhez sem ragaszkodott túlzottan: hiszen a lakosok követelésére végül az egyik Árpád-házi herceget (valószínűleg Bélát) ültette az elfoglalt régió élére.⁵¹ Úgy tűnik tehát: Henriknek inkább csak az lehetett fontos, hogy egy hozzá hűséges – és neki vélhetően hűbéri esküt tett – személy uralkodjon az elfoglalt területen, akinek személye másodlagos kérdés volt.

III. Henrik második, a Magyar Királyság ellen irányuló katonai akciója 1043-ban zajlott le. Az *Altaichi Évkönyv* szerint a hadjárata előzménye volt, hogy a Paderbornban tartózkodó német királyhoz május 22-én magyar követek érkeztek, akik a náluk lévő német foglyok szabadon bocsátását, pénzbeli váltságdíjat és aranyat ígértek. Az uralkodó azonban úgy vélte, hogy ezzel csak az ő hadjáratát akarják megakadályozni, így azt felelte: csak akkor hajlandó kedvező választ adni a küldötteknek, ha azok „eddig ígéreteikhez még mást is hozzátesznek”.⁵² Henrik válaszána mindkét elemére külön felhívnám a figyelmet, ugyanis ezek kulcsfontosságúak a német–magyar konfliktussorozat értelmezésében. Egyrészt, az uralkodó feleletéből nyilvánvaló, hogy a magyar követek megérkezésekor már terveztek egy újabb hadjáratot, amely (mint azt alább be is mutatom) közvetlen folytatása lehetett az 1042-es akciónak. Másrészt ennél is fontosabb az a feltétel, amelyet Henrik a követeknek adott válaszában hangoztatott, meglátásom szerint ugyanis a német uralkodó az 1031-ben elvesztett területsáv visszaadásának felajánlását várta a magyar küldöttektől. (Ez az 1043-as hadjárat alább következő rekonstrukciója során szerintem világossá is válik.) Július második felében pedig, immár Regensburgban a magyar követek – elvileg kibővítve korábbi ígéreteiket – ismét megpróbálták békére bírni Henriket, ám – az *Altaichi Évkönyv* tanúsága szerint – mivel azt is kérték az uralkodótól, hogy esküdjön meg a békére, siker nélkül kényszerültek hazatérni.⁵³ Valószínű, hogy a követség békeajánlata továbbra sem

⁵¹ *Galambosi Péter*: III. Henrik 1042. évi hadjárata Magyarország ellen. Megjelenés előtt.; Báling Péter vélekedése az esettel kapcsolatban: „Véleményünk szerint sajnálatos módon a forrásadatok hiánya miatt a pontosan meg nem nevezhető személy uralma nem számíthatott a magyarországi elit támogatására, amit mi sem jelez jobban, hogy a császári hadak elvonulása után fennhatóságát gyorsan elsöpörte Aba Sámuel ellentámadása.” *Báling P.: Az Árpád-ház hatalmi kapcsolatrendszerei* i. m. 169.

⁵² *Annales Altahenses*. MGH MGH Script. rer. Germ. IV. 32–33.

⁵³ Uo. 33.

tartalmazta a Henrik által előzőleg hiányolt feltételeket (az ominózus területsáv visszaadását). Ezenkívül ne felejtjük el Reichenauai Hermann említett híradását sem: Aba elűzte az előző évben elfoglalt területész élére állított személyt, így bizonyára már ezért is tervben volt az említett hadjárat a magyar követek megérkezésekor. Nem tudjuk, hogy 1042-ben pontosan mekkora területet is szerzett meg III. Henrik, de a későbbi (alább részletesen tárgyalt) események valószínűsítik, hogy ha annak teljes egészét nem is, a Morva folyó jobb partján húzódó területsávot sikerült megtartania. Annyi bizonyos, hogy az 1043-as támadás okai között az előző esztendőben elfoglalt territóriummal kapcsolatos bizonytalanság, valamint Aba ellenállása is szerepelt.

Ennek megfelelően a Német Birodalom uralkodója megindult a Magyar Királyság ellen, és augusztusban egészen a Rábca folyóig hatolt, ahol hadigépeket készített az ott emelt védművel szemben és további előrenyomulást határozott el. Erre azonban végül nem került sor, ugyanis ismét magyar követek érkeztek Henrikhez, akik ezúttal már nem csupán a foglyok elengedését és a váltságdíjat ajánlották, hanem ennél jóval többet ígértek. A 400 aranytalentumon és ugyanennyi prémes köpenyen kívül az 1031-ben Istvánnak adott, Lajta és Fischa folyók közötti területet visszaadását, valamint azt, hogy Gizella királyné visszakapja az István által neki adományozott javakat. Henrik elfogadta az ajánlatot, és – a tervezett védművön történő átkeléstől elállva – elhagyta a Magyar Királyság területét.⁵⁴

Meggyőződésem, hogy az a kitétel, amelyet Henrik a májusi és júliusi magyar követség ajánlatából hiányolt, éppen az, amely a Rábca folyónál tartózkodó német sereghez érkező követek ígéretében már szerepelt: mégpedig annak a területsávnak a visszaadása, amelyet 1031-ben a Német Birodalom II. Konrád sikertelen támadásának következtében kénytelen volt átengedni Szent István királynak. Bár a magyar középkorkutatás egy része előszeretettel hangoztatja, hogy Henrik támadása elakadt a Rábca folyónál emelt magyar védelmi rendszernek köszönhetően,⁵⁵ a rendelkezésre álló korabeli forrásokból ez egyáltalán nem következik, épp ellenkezőleg, az *Altaichi Évkönyv* híradása szerint a német sereg készen állt áttörni az akadályt,⁵⁶ és nem valamiféle katonai kudarc, hanem egy, az addigiaknál jóval kedvezőbb, területi gyarapodást is magában foglaló békeajánlat miatt tértek haza. Ezt megerősítik Reichenauai Hermann sorai is, akinél az *Évkönyv*ben megfogalmazottaknál jóval tömörebben, mindössze egy mondatral szerepel, hogy Henrik – Abától elégtételt, túszoikat, ajándékokat és az említett területrészt kérve – hazatért. A *Hildesheimi Évkönyv* nem említi a területszerzést,

⁵⁴ Uo. 33.

⁵⁵ Lásd például *Pauler Gy.*: A magyar nemzet története i. m. 108.; *Szabó, Cs.*: Die militärischen Aspekte i. m. 1–18.; *Makk F.*: Magyar külpolitika i. m. 74.

⁵⁶ Hasonló véleményen van Varga Gábor is, lásd *Varga G.*: Heinrich III. rex pacificus i. m. 54.

Henrik hazatérését azonban ő is a támadás elért eredményeivel indokolja, hozzá-
táve, hogy Aba meg is esküdött a békére. Gondolhatnánk arra, hogy az 1043. évi
német támadást a német források megpróbálták jobb színben feltüntetni és szán-
dékosan titkolták el a hadjárat kudarcát, ám a fenti megállapításaimat a 14. szá-
zadi magyar krónikaszerkesztmény is alátámasztja. Ez a forrás is egyértelművé
teszi ugyanis, hogy Henrik készen állt a Rábca folyó gyepeinek megvívására, ám
a követek ajánlatát meghallgatva elállt ettől a szándékától.⁵⁷ Ebben az esetben
egyébként a magyar forrást inkább vádolhatjuk részrehajlással, hiszen a Lajta-
Fischa közéről történő lemondást egyáltalán nem említi.

Az eddigieket összefoglalva egyértelmű párhuzamot vonhatunk az 1042-es
és az 1043-as német támadások, illetve az események szakirodalmi recepciója
között. A középkorkutatás jelenlegi irányvonala szerint III. Henrik mindkét eset-
ben tovább akart haladni annál, mint ameddig a források szerint eljutott; az első
esetben ez a határ a Garamot, a másodikban pedig a Rábcát jelentette. Ez a véle-
kedés abból az értelmezési keretből fakad, amely szerint Henrik (ahogy a Német
Birodalom uralkodóira ez „jellemző” volt) mindig is a Magyar Királyság aláve-
tésére törekedett, ám 1042-ben és 1043-ban szándéka kudarcba fulladt, és be
kellett érnie az említett, nagyjából a Morva folyó két partján húzódó területekkel
(nem valószínű, hogy az 1042-ben elfoglalt territórium egészen a Garamig ter-
jedt volna), valamint a Lajta–Fischa közének visszaszerzésével. Azonban egyetlen
vonatkozó forrás sem támasztja alá ezeket a megállapításokat. Éppen ellenkező-
leg: a rendelkezésre álló kútfők arra utalnak, hogy Henrik sem 1042-ben, sem
1043-ban nem tűzött ki más célt maga elé, mint hogy a Birodalom keleti részén
megerősítse az ott húzódó határsávot, illetve keleti irányba ki is tolja azt. Nem
mellesleg: a német király Orseolo Pétert nemhogy a Magyar Királyság, de még az
1042-ben vagy 1043-ban elfoglalt terület részére sem állította.

Az 1044-es esztendő

Henrik harmadik, 1044-ben indított és június 5-én Ménfőnél győzelemre vitt
hadjárata horderejét tekintve erősen különbözik az eddig tárgyalt két betöré-
sétől.⁵⁸ Ezúttal ugyanis a német uralkodó – a Rábán sikeresen átkelve – az or-
szág szívébe is benyomult, és egészen Székesfehérvárig jutott, ahol ünnepélyes
keretek között visszahelyezte a trónra Orseolo Pétert, és – az *Altaichi Évkönyv* és
Reichenai Hermann híradása szerint – a német (bajor) törvények használatát

⁵⁷ SRH I. 329.

⁵⁸ A csatához lásd *Négyesi Lajos*: A ménfői csata. *Hadtörténelmi Közlemények* 107. (1994) 3. sz. 136–146.

is engedélyezte a magyar népnek.⁵⁹ Azt, hogy ez a hadjárat az előzőeknél sokkal nagyobb horderejű, egyfajta szent háború volt, az is mutatja, hogy a pápa zászlós lándzsát (*vexillum*) küldött Henriknek, hogy Szent Péter zászlaja és pártfogása alatt vívja meg harcát a törvénytelen királynak minősített Aba ellen.⁶⁰ Henrik tehát ez alkalommal valóban elérhette azt a célját, amelyet számos történész szerint már az előző években is kitűzött maga elé. Úgy vélem, mégsem tekinthetjük az 1044-es hadjáratot az előző kettő folytatásának, netán betetőzésének, ugyanis nemcsak a hadjáratok jellege, de azok háttere, előzménye is jelentősen különbözik egymástól.

A korabeli forrásokból ugyanis megtudjuk, hogy Henrik 1044-es hadjáratát két, feltevésem szerint döntő fontosságú esemény is megelőzte. Egyrészt az *Altaichi Évkönyv*, Reichenau-i Hermann és a magyar krónika is tudósít arról, hogy Aba király nem tartotta be azokat az ígéreteit, amelyeket az előző évben, Henrik kivonulásakor esküvel vállalt. A fenti hipotézisemet továbbgondolva: így vélhetően nem történt meg (de legalábbis nem volt híján a konfliktusoknak) a Lajta–Fischa közének kiürítése, pedig az erre vonatkozó ígéret Henrik számára a fő okot jelenthette az 1043-as hadjárat megszakítására. Ráadásul, ahogyan az az Évkönyvben és a magyar krónikában fennmaradt, 1044-ben Aba ellen nagyszabású belső lázadás robbant ki, és a magyarországi előkelők egy csoportja – a német uralkodóhoz menekülve – a magyar belpolitikába történő beavatkozását és Aba eltávolítását kérte Henriktől. Véleményem szerint ez magyarázhatja, hogy az előző két évvel ellentétben a német király ezúttal miért hatolt az ország központjáig csapataival, és – mivel a visszahelyezést követő évben Péter aranylándzsa képében átadta neki az országot – valóban alárendelt, hűbéri viszonyba taszította a Magyar Királyság uralkodóját. Fontos azonban, hogy 1044-ben nemhogy nem történt meg Magyarország hegemoniájának alávetése, de még a hűbéri viszony is csak 1045-ben jött létre Henrik és Péter között, amelyet ráadásul Péter kezdeményezett, hogy így konszolidálja ingatagnak bizonyuló uralmát a Magyar Királyságban.⁶¹

Azt az általánosító képet tehát mindenképpen árnyalni kell, miszerint III. Henrik kezdettől fogva keleti szomszédja alávetésére és ezzel kapcsolatban a hozzá menekült Orseolo Péter visszahelyezésére kötelezte el magát. Az egyes hadjáratokat külön-külön megvizsgálva ugyanis úgy tűnik, hogy Henrik első két hadjárata nem szolgált ilyen célt, azok során mindössze két kisebb, a mai Északnyugat-Felvidéken, illetve a Lajta–Fischa folyók között elhelyezkedő régió megszerzésével kapcsolatos katonai akció mutatható ki. A – személyi és nem

⁵⁹ Annales Altahenses. MGH MGH Script. rer. Germ. IV. 34–37.; Hermannii Augiensis Chronicon. MGH SS V. 124–125.

⁶⁰ Makk F.: Magyar külpolitika i. m. 76.

⁶¹ Varga G.: Heinrich III. rex pacificus i. m. 54.

állami értelemben vett – függő viszony létrehozására irányuló szándék egyedül az 1044-es hadjárat esetében látható, ezt azonban olyan események előzték meg, amelyek az előző két német támadás során még nem játszottak szerepet.

Valószínűnek tartom, hogy a betörésekkel (leszámítva az 1044-es eseményeket) mind a magyar, mind a német fél elsősorban a határ mentén fekvő terület részét próbálta meg bővíteni, hiszen egy ilyen gyarapodás a későbbi katonai védekezéshez is jól jöhetett, továbbá felvonulási területként is szolgálhatott, összességében pedig hozzájárulhatott a határvidék stabilitásához. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a Lajta–Fischa közének problémája a német uralkodó számára ekkor már presztízs kérdés lehetett, hiszen éppen III. Henrik (még csak bajor herceggént) kötötte meg István királlyal azt a békét, amelynek nyomán a terület a Magyar Királysághoz került.

Határviszonyok – a *Neumark/Ungarnmark*⁶²

Az eddigieken kívül akad egy olyan szempont is, amellyel tisztában van ugyan a történeti kutatás (mind a hazai, mind a külföldi), fontosságát azonban mégsem hangsúlyozza eléggé III. Henrik és Aba Sámuel viszályának elemzésekor: ez pedig magának a határkérdésnek a problematikája.

A 11. századi Magyar Királyság határvédelméről, a határok mentén foganatosított intézkedéseiről a gyér forrásadottságok miatt keveset tudunk. Valószínűsíthető azonban, hogy a nyugati határon már ekkor is történtek kísérletek bizonyos mesterséges határok megteremtésére a korábbi természetes határokat

⁶² A Neumarkkal, valamint a Német Birodalom határviszonyaival kapcsolatban lásd *Karl Bosl*: Die Markengründungen Kaiser Heinrich III. auf bayerische-österreichischen Boden. Zeitschrift für Bayerische Landesgeschichte 14. (1943–1944) 177–247.; *Peter Csendes*: „Regio finibus Ungarorum gladio ab hostibus adquisita.” Überlegungen zur Geschichte der Ungarnmark in Österreich in Babenberger-Forschungen. Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich NF 42. (1976) 38–51.; *Friedrich Hausmann*: Siegfried, Markgraf der „Ungarnmark” und die Anfänge der Spanheimer in Kärnten und im Rheinland. Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich NF 43. (1977) 115–168.; *Karl Lechner*: Die Babenberger. Markgrafen und Herzoge von Österreich 976–1246. 3. kiadás. Wien–Köln–Graz 1985. 30–82.; *Brunner, K.*: Herzogtümer und Marken i. m. 178–184.; *Georg Scheibelreiter*: Die Babenberger: Reichsfürsten und Landesherren. Bécs 2010.; *Herbert Kovacic*: Die Entstehung der östlichen Reichsgrenze entlang der March und Leitha in der Salierzeit. Der Wandel des Grenzgebietes zwischen dem Römischen Reich der Salier und dem Ungarischen Reich der Árpáden zu einer Grenze entlang der Flüsse Leitha und March. Dissertation. Wien 2019. A magyar határvédelemre lásd *Belitzky János*: Nyugatmagyarország védelmi rendszere és határörnépei a középkorban. A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet évkönyve. Bp. 1934. 56–73.; *Kristó Gyula – Makk Ferenc – Szegefi László*: Szempontok és adatok a korai magyar határvédelem kérdéséhez. Hadtörténelmi Közlemények 20. (1973) 639–660.; *Zsoltos Attila*: Confinium és marchia. Az Árpád-kori határvédelem néhány intézményéről. Századok 134. (2000) 99–116.; *Uő*: A magyar hadtörténet első évszázadai. Hadakozók és hadsereg az Árpádok korában (XI–XIII. század). In: *Uő*: Vitézek, ispánok, oligarchák. Tanulmányok a társadalom- és a hadtörténetírás határvidékéről. Bp. 2016. 11–23.

alapul véve. Az első erre vonatkozó adatunk éppen a 1043. évi német támadás kapcsán bukkan fel: az *Altaichi Évkönyv*ben olvasható, hogy a magyarok egy *opus* (ember alkotta objektum) segítségével elzárták a Rábca vizét. Jelen tudásunk szerint a 11. század során az efféle mesterséges védelmi rendszer objektumait (fatorlaszok, földhányások, erődítmények) a gyeprü szó jelölte.⁶³ Az is elképzelhető, hogy Nyugat-Magyarországon már ebben a században létezett (várkerület vagy vármegye) határvédelmi területi egység.⁶⁴ A magyar gyeprü-kutatás egyik marandó eredménye annak kimutatása, hogy amint a magyar állam birtokába vette a Kárpát-medencét, úgy tolódtak egyre kijebbe (illetve húzódtak vissza Nyugat-Magyarországon a magyar állam hatósugarának csökkenésével) a gyeprük.⁶⁵ Azt fontos leszögezni, hogy a gyeprü nem jelentett mai értelemben vett országhatárt. A kérdésben való eligazodást segítik még a források *speculator* (őr), *sagittarius* (lövő), *explorator* (leső) megnevezései (a kifejezések fordításai az alább idézett Kristó Gyula – Makk Ferenc – Szegefü László által írt tanulmányból származnak), amelyek szintén arra utalnak, hogy valamilyen szintű határszervezettség már a magyar történelem korai szakaszában is létezett.⁶⁶

Tanulmányom szempontjából érdemes hosszabban is foglalkozni a Német Birodalom nyugati határával, határszervezetével kapcsolatos problémakörrel. Itt a fent taglalt pluralisztikus berendezkedés a határvédelem szempontjából azt a sajátos helyzetet eredményezte, hogy a határkérdéssel mind a helyi uralkodóknak (esetünkben a Babenberg-dinasztia tagjainak), mind a német királyoknak foglalkozniuk kellett. A helyzetet bonyolította, hogy a „helyi” érdekek nem mindig estek egybe a Német Birodalom uralkodójának elképzeléseivel. Nyugati szomszédunknál a határszervezés már erőteljesebben intézményesült a 11. században, ami leginkább a határvédelmi feladatokat (részben pedig az egyházi térítéssel kapcsolatos kötelezettségeket) ellátó territóriumok, azaz örgrófságok (németül *Mark*) létrehozását jelentette.⁶⁷ Ilyen területi egységek már Nagy Károly alatt létrejöttek, majd a későbbi királyok és császárok (különösen I. Ottó) újraszervezték ezeket.⁶⁸ Az 1041–1044 közötti események szempontjából külön említést érdemel az Osztrák Örgrófság, *Ostmark*), melynek kialakulása a bajor telepesek fokozatos keletre vándorlásával függött össze.⁶⁹ A bajor központból történő letelepedéshez a Duna végig egyfajta vezérvonalként szolgált, és vélhetően a telepítések, illetve a

⁶³ Kristó Gy. – Makk F. – Szegefü L.: Szempontok és adatok i. m. 639–641.

⁶⁴ Zsoldos A.: Confinium és marchia i. m. 102.

⁶⁵ Kristó Gy. – Makk F. – Szegefü L.: Szempontok és adatok i. m. 642.

⁶⁶ Uo. 650–656.; Zsoldos A.: Confinium és marchia i. m. 100.

⁶⁷ Boshof, E.: Das Salierreich und der europäische Osten i. m. 167–193.; Pósn L.: Németország a középkorban i. m. 30–79.

⁶⁸ Bosl, K.: Die Markengründungen i. m. 182–183.

⁶⁹ Scheibelreiter, G.: Die Babenberger i. m. 91. passim

különböző territóriumok szervezése már III. Ottó idején tervszerűen, az uralkodó figyelmével zajlott (amellett, hogy a bajor lakosság nyilván spontán módon is áramlott kelet felé).⁷⁰ Nem volt ez másként III. Henrik alatt sem. *Ostmark*-ot ekkor a Babenberg-dinasztia képviselői – Adalbert, valamint fia, Lipót – irányították, a határvédelem is elsősorban rájuk hárult,⁷¹ és ők is (legalábbis elméletileg) Henriknek tartoztak hűséggel.

Számos adat maradt fenn arról, hogy III. Henrik az ekkor már meglévő örgrófságok mellé újabb Markok létrehozását is kezdeményezte, illetve támogatta. Ilyenek lehettek például a *Cseh Határörgrófság* és *Cham-Nabburg* néven ismert területi egységek – és ezzel el is érkezünk az 1041–1044 közötti konfliktusok és a határkérdés kapcsolatahoz. A rendelkezésünkre álló források alapján ugyanis egy olyan új területi egység létezésére következtethetünk, amelyet III. Henrik kifejezetten a magyarokkal való konfliktusok kapcsán, vélhetően ezekre reagálva hozott létre: ez volt a *Neumark* másképpen *Ungarnmark* (mindkét elnevezés a szakirodalom találmánya, a korabeli források nem említik a terület nevét).⁷² Az alábbiakban az erre vonatkozó okleveles forrásokat vizsgálom, illetve helyezem a már bemutatott elbeszélő munkák mellé.⁷³

Ahogy azt felvázoltam, az évkönyvek, illetve krónikák híradásai arra mutatnak, hogy az 1041 és 1044 közötti német támadások egyik fontos (ha nem a legfontosabb) mozgatórugója lehetett a határok stabilizálásának, megerősítésének szándéka. Az 1042-ben lezajlott magyar betörés is csak a határörvidékek területét érintette (*Ostmark*, Karintia). A német támadások számukra területi gyarapodással is jártak: egy a Morva folyó mentén elhelyezkedő (legfeljebb a Garamig húzódó, Pozsonyt és Hainburgot is magában foglaló) területsáv megszerzésével, illetve egy, a Lajta–Fischa folyók közötti régió visszavételével.

Fenti következtetéseimet nemcsak az elbeszélő források adatai támogatják, hanem néhány, III. Henrik által kibocsátott adománylevél is. Ezek segítségével pontosabban körvonalazhatjuk a III. Henrik által 1041–1044 során megszerzett terület kiterjedését, valamint megfogalmazhatunk néhány feltevést az uralkodó határvidéket érintő politikájáról és elképzeléseiről. Lássuk először röviden az iratok tartalmát.⁷⁴

⁷⁰ *Csendes, P.*: „Regio finibus Ungarorum” i. m. 39–41.

⁷¹ *Scheibelreiter, G.*: Die Babenberger i. m. 102–120.

⁷² *Bosl, K.*: Die Markengründungen i. m. 177–247.; *Csendes, P.*: „Regio finibus Ungarorum” i. m. 38–51.; *Hausmann, F.*: Siegfried, Markgraf der „Ungarnmark” i. m. 115–168.

⁷³ A bemutatandó, összesen 8 darab oklevelet lásd Heinrich III. Diplomata (a továbbiakban: DD H III). Ed. Heinrich Bresslau – Paul Kehr. (Diplomatum regum et imperatorum Germaniae V.) Berlin 1931. 133., 136., 137., 141., 211., 212., 276., 277.

⁷⁴ Az oklevelekben szereplő területi egységekhez (*mansus, area*) lásd *Kovacic, H.*: Die Entstehung der östlichen Reichsgrenze i. m. 106–113. Kovacic egyik fontos megállapítása, hogy Siegfried maga

Az első oklevél 1045. március 7-én kelt Neuburgban. Ebben Henrik a felesége, Ágnes és Henrik (bajor) herceg közbenjárására egy bizonyos Siegfried örgrófnak adományozott 150 telket (*mansus*), amelyeket a Fischa, a Lajta és a Morva folyók között kellett felmérni (*mensurare*),⁷⁵ és amelyek a nevezett örgróf örgrófságában (*marcha*) helyezkedtek el.⁷⁶

A második dokumentum 1045. június 3-án Perschlingben került kibocsátásra. Henrik a hívének, Reginoldnak adományozott – Reisenberg felén kívül – 10 királyi telket (*regales mansos*), amelyek a Lajta és a Fischa folyók között találhatók,⁷⁷ a Fischa partjához közel, mégpedig Siegfried örgróf területén (ezúttal *comitatus*).⁷⁸ Ugyancsak ezen a napon és ezen a helyen a német uralkodó Niederaltaich kolostorának juttatott 10 királyi telket (Ratmundus apát szolgálataiért cserébe) a Zaya folyónál,⁷⁹ a Siegfried örgrófnak adott birtok (*praedium*, de másutt a *comitatus* is használja, sőt a *pagus* is) mellett.⁸⁰

Fontos az az oklevél is, amely 1045. június 15-én kelt Aachenben, és amelyben Henrik – ismét Ágnes és Henrik herceg kérésére – több adományt is tett a már többször említett Siegfried örgrófnak. Elsőként 15 *areát* a Dunához közel, mégpedig Gebhard eichstätti püspök birtoka mellett, ezenkívül 30 királyi telket, amelyeket a „magyar út irányában” (*contra Ungaricam plateam*) kellett felmérni. Adományozott továbbá a Stillfried falva mellett fekvő falun kívül 20 *areát* a Morvánál,⁸¹ 100 királyi telket a „magyar út irányában”, továbbá az említett falutól kezdve további 100 királyi telket, melyek a Morva, Zaya és a Sulz folyók között helyezkednek el,⁸² és amelyeket a király egy küldötte jelöl ki (*per nostrum nuncium inibi demonstrantur*). Ismét megemlítetik, hogy ezek Siegfried örgróf területén (*in marcha et in comitatu*) találhatók.⁸³

A fentiekén kívül érdemes még további négy dokumentumra hivatkozni: ezekben sem Siegfried örgróf, sem az általa vezetett területi egység nem szerepel, és az 1045-ös évnél későbbi keltezésűek, mindazonáltal – mivel a feltételezett *Neumark* területére eső helynevek olvashatóak bennük – tartalmaznak

választhatta ki, mely birtokokat kívánja az 1045. június 15-én kelt iratban szereplő területen (természetesen az oklevelekben megadott mennyiséghez tartania kellett magát).

⁷⁵ Az oklevelekben: Phischa/Fischa, Litaha, Maraha.

⁷⁶ DD H III. 133.

⁷⁷ Az oklevélben Risinperch néven szereplő Reisenberg a Lajta folyó mellett található.

⁷⁸ DD H III. 136.

⁷⁹ Az oklevelekben Zaiove/Zaia.

⁸⁰ DD H III. 137.

⁸¹ Stillfried, mely az oklevélben Stillefidae néven szerepel, a Morva folyó jobb partján, a Dunától északra helyezkedik el. Lásd Kovacic, H.: Die Entstehung der östlichen Reichsgrenze i. m. 101.

⁸² Az oklevélben Svzaha, ez ugyanúgy a Morva jobb oldali mellékfolyója, mint a Zaya folyó, lásd Kovacic, H.: Die Entstehung der östlichen Reichsgrenze i. m. 108.

⁸³ DD H III. 141.

néhány számunkra fontos adalékot. Közülük kettő 1048-ban kelt, az egyik oklevél kibocsátásának helyszíne bizonytalan,⁸⁴ a másikat Regensburgban (április 8-án) adták ki.⁸⁵ Ezek a fenti földrajzi nevekhez két helynévvel járulnak hozzá: Sarasdorf,⁸⁶ valamint a Schwarza folyó.⁸⁷ A másik két oklevél egyaránt 1051. október 25-én kelt Hainburgban,⁸⁸ és mindkettő tárgyaként a hainburgi egyháznak juttatott adományok szerepelnek. Az egyikben Sieghartskirchen települést említik,⁸⁹ a másikban pedig a szóban forgó terület a Lajta és a Morva folyók, valamint Strachotín⁹⁰ és a Fischa folyó „kapuja” (*ostia*) között helyezkedik el. Fontos továbbá, hogy mindkét irat úgy hivatkozik a bennük szereplő térségre, mint amelyeket (a magyaroktól) fegyveres erőszakkal szereztek vissza.

Az első, amelyre a felsorolt oklevelek tartalmával kapcsolatban fel kell hívni a figyelmet: az iratokban felbukkanó földrajzi nevek által körülhatárolható terület egybeesik azzal a régióval, amelyet az elbeszélő források szerint III. Henrik visszaszerzett a magyaroktól az 1041–1044-es betörései során (és amelyet István király 1031-ben megkapott). A krónikákból tudjuk, hogy a német uralkodó a Lajta–Fischa közét, valamint egy, a Morva folyó melletti területet szerzett meg. Az oklevelekben pedig – Siegfried őrgróf territóriumának megjelölésekor – úgyszintén ezt a három folyót nevezik meg, továbbá a Zaya, a Sulz, a Schwarza folyókat: utóbbiak a terület még pontosabb behatárolását teszik lehetővé nyugat, illetve észak felé (amellett, hogy a Schwarza elhelyezkedése egyelőre kérdéses). A lokalizálásban segítenek a források által említett helynevek is: Pozsony, Hainburg, valamint az aacheni oklevélben olvasható Stillfried, továbbá Sarasdorf, Sieghartskirchen és Strachotín is.

A *Neumark/Ungarnmark* topográfiájáról tehát a következőket mondhatjuk el: északi-keleti irányban körülbelül 80, nyugat-keleti irányban 20 kilométer kiterjedésű lehetett, kivéve a Dunától északra és keletre eső részt, ahol a Morva torolatánál és Hainburgnál valamivel hosszabb (kb. 30 kilométer) volt. A területi egység legészakibb pontját a Zaya folyóhoz, Bécs környékére helyezhetjük (a Weinviertelhez), a legdélebbi pedig Reisenberg lehetett. Kelet-nyugati irányban a

⁸⁴ DD H III. 211. Egyes feltételezések szerint ez az oklevél nem 1048-ban, hanem 1044-ben keletkezett. Az oklevél kiadásának helyszíne bizonytalan. Ezekről lásd az oklevél kiadásához fűzött kommentárt.

⁸⁵ DD H III. 212.

⁸⁶ Az oklevélben: Sarachedorf, a település a Lajta folyó mellett található.

⁸⁷ Az oklevélben Suarzaha néven szereplő folyó nem azonosítható teljes bizonyossággal, lehetőségként felmerül, hogy a Lajta folyó felső szakaszáról van szó, de a mai Csehországban található Svratka folyó is szóba jön. Lásd az oklevél kiadásához fűzött kommentárt, valamint Kovacic, H.: Die Entstehung der östlichen Reichsgrenze i. m. 112. 432. jegyz.

⁸⁸ DD H III. 276., 277.

⁸⁹ Az oklevélben Sieghartteschirha néven szereplő helység Alsó-Ausztriában található.

⁹⁰ Az oklevélben Strachtinként szereplő helység a mai Csehországban található.

territórium leginkább egy képzeletbeli, a Strachotín és a Fischa (akkori) torkolata között húzott vonallal fedhető le.⁹¹

Fontos továbbá, hogy – míg az elbeszélő forrásokban a terület körülbelüli elhelyezkedésén kívül mást nem tudunk meg a régióról –, az oklevelek egyértelművé teszik, hogy egy Siegfried nevű örgróf által irányított konkrét területről van szó, mely *marcha*, *comitatus*, *praedium* vagy *pagus* megjelöléssel szerepel. Eltekintve most az eltérő kifejezések okozta fogalmi problematikától, az egyértelműnek tűnik, hogy egy frissen alapított határvidéki területről (véltetően határörgrófságról) beszélhetünk, amelyet Henrik a Magyar Királyságba vezetett hadjáratai következményeképpen szervezhetett meg. Jól összecseng ezzel a két 1051-es oklevél tartalma, amelyek említik, hogy a területet fegyverrel szerezték vissza a magyaroktól.⁹² Bár a territórium pontos megnevezése nem szerepel egyik forrásban sem, a szakirodalom ezt nevezi a 19. század közepe óta *Neumark*nak vagy *Ungarnmark*nak. Az utóbbi elnevezés nem véletlen, az aacheni irat „*contra Ungaricam plateam*” kitételéből is láthatjuk, hogy a terület létrehozásakor fontos szempont lehetett a magyarokkal szembeni háborúskodás, illetve az ezt kísérő védekezés és támadás. A határörgrófság élére Henrik egy határörgróft is kinevezett: az említett Siegfriedet. Azt, hogy ez a területi egység ezekben az években szerveződött – vagy éppen szerveződőben volt – nemcsak az teszi valószínűvé, hogy a német uralkodó által újonnan, fegyveres erővel megszerzett határsávról volt szó, hanem az oklevelek többszöri említései arról, hogy bizonyos itt adományozott telkeket fel kell mérni, illetve ki kell jelölni.⁹³ Azontúl tehát, hogy Henrik katonai hódítás útján megszerezte ezt a határvidéki sávot, ennek tudatos megszervezésére és betelepítésére, hosszú távon tehát a politikai értelemben vett stabilizálására is törekedett. Erre világítanak rá azok az adományai, amelyeket a hainburgi egyháznak tett: Hainburg ugyanis fontos bástyának számított a magyarokkal szemben, ahonnan biztosítani lehetett a terepet a Dunától délre, továbbá az itteni egyház *Ungarnmark* egyházi központja lehetett.⁹⁴

Az új határörgrófság megszervezése minden bizonnyal már az Aba és Henrik között 1043-ban megkötött béke után megkezdődött: egy Reichenau-i Hermann által megőrzött adat alapján arra következtethetünk, hogy Henrik elsőként Adalbert örgróf fiát, Lipótot nevezte ki a terület élére, ő azonban nem sokkal

⁹¹ Kovacic, H.: Die Entstehung der östlichen Reichsgrenze i. m. 104–105.

⁹² A fegyverrel megszerzett területek uralkodói javaknak számítottak, és általa kerültek újonnan kiosztásra. Uo. 106.

⁹³ Ehhez lásd Uo. 110–111.

⁹⁴ Uo. 111.

ezután meghalt.⁹⁵ A ránk maradt oklevelek szerint majdnem két évig tartott, mire Henrik új örgróft állított Lipót helyére: a már említett Siegfriedet. Siegfried származásáról a külföldi szakirodalomban évtizedek óta komoly viták folynak: lehetőségként felmerült a közép-rajnai származása,⁹⁶ valamint a Babenbergekkal való (szász) rokonsága is.⁹⁷ Siegfried a későbbi, a területhez köthető oklevelekben már nem jelenik meg, és egyéb adatok alapján feltételezhető az is, hogy nem állt már a *Neumark* élén.⁹⁸ Ezzel összefüggésben az is bizonytalan, hogy mi lett magának a területnek a sorsa. Az *Ungarnmark* nagy valószínűséggel nem volt hosszú életű, és 1051 után már nagy valószínűséggel a terület a Babenbergekhöz kerülhetett.⁹⁹

Összegzés

A korábbi német és magyar kutatás – saját jelenük szempontrendszerét alkalmazva a 11. századi viszonyokra –, III. Henrik 1041 és 1044 közötti támadásait a Német Birodalomnak a Magyar Királyság függetlenségének megszüntetésére, hegemon alávetésére irányuló expanziós külpolitikai törekvéseivel magyarázta. Az elmúlt néhány évtized német szakirodalma – valamint a magyar kutatók közül Varga Gábor is – azonban a német betöréseket a 11. század viszonyaiba helyezve láttatta, és ebben az értelmezési keretben a Német Birodalom Magyarországgal szembeni hegemon-expanziós törekvéseiről nem beszélhetünk. Írásom második részében egy saját hipotézist fejtettem ki. Nézetem szerint a szóban forgó évek magyar–német konfliktussorozatát a két fél arra irányuló törekvései magyarázhatják, hogy sikeresen stabilizálják a folyamatos konfliktusokkal terhelt határviszonyokat. Vélekedésemet az elbeszélő források adatai, valamint a korabeli oklevelek is alátámasztják, és segítségükkel jól körvonalazható a *Neumark* (más néven *Ungarnmark*), egy III. Henrik által ezekben az években megszervezett új, Magyarországgal szomszédos határörgrófság létrejötte.

A német tudományos álláspont a *Neumark/Ungarnmark* – valamint általában a Henrik által alapított határörgrófságok – kérdésében nem egységes. Az utóbbi évtizedekben, éppen a már bemutatott új szempontokat felvonultató munkákban több szkeptikus álláspontot is olvashatunk ezzel kapcsolatban.¹⁰⁰ Úgy

⁹⁵ Hermannii Augiensis Chronicon. MGH SS V. 123.; Igaz, a Lipót és a Neumark közötti összefüggésre nincs egyértelmű bizonyíték, ugyanis a krónikában csak Lipót örgróffá történő kinevezése szerepel, konkrét terület megnevezése nem. Kovacic, H.: Die Entstehung der östlichen Reichsgrenze i. m. 98.

⁹⁶ Scheibelreiter, G.: Die Babenberger i. m. 113–114.

⁹⁷ Csendes, P.: „Regio finibus Ungarorum” i. m. 43–46.

⁹⁸ DD H III. 209. Siegfried ebben az oklevélben már más szerepkörben tűnik fel.

⁹⁹ Bosl, K.: Die Markengründungen i. m. 183–184.

¹⁰⁰ Brunner, K.: Herzogtümer und Marken i. m. 185–189.; Uő: Welche Marken? Jahrbuch für Landeskunde 62. (1996) 159–169.; Weinfurter, S.: The Salian Century i. m. 110.

gondolom, hogy – amellet, hogy a források adatait meggyőzőnek tartom a Neumark létezését illetően – a német uralkodó új határőrvidékek létrehozására irányuló politikája beleilleszthető abba a szempontrendszerbe, amelyet az utóbbi évtizedek szakirodalma alakított ki III. Henrik uralkodásával, a korszak viszonyaival kapcsolatban. *Neumark* esetében is elmondható ugyanis, hogy Henrik nem olvastotta be a Német Birodalomba ezt a területet, hanem az *Ungarnmark* élére állított Siegfriedet a Birodalmat átfogó személyes viszonyrendszer keretébe illesztette bele. Az őrgróf pedig neki – még inkább az ő transzperszonális méltóságának – tartozott hűséggel. Ezen a ponton érdemes felidézni III. Henriknek azt a kormányzási alapelvét, hogy birodalmát igyekezett szétaprózva irányítani, illetve meggátolni, hogy egy személy kezében túlságosan nagy területi hatalom összpontosuljon. Talán ez lehetett az oka, hogy a magyaroktól elfoglalt térséget nem a Babenbergektől irányított Ostmarkhoz csatolta (akiknek a segítségét bizonyíthatóan felhasználta a magyarok elleni háborúi során), hanem a közép-rajnai származású Siegfriedet nevezte ki a terület élére. Ennek azonban ellentmond, hogy Henrik eredetileg valószínűleg Babenberg Lipótot, Adalbert osztrák őrgróf fiát akarta kinevezni, ő azonban 1043-ban elhunyt; továbbá láthattuk, hogy egyes feltevések szerint Siegfried és a Babenberg-dinasztia között is lehetett valamiféle rokonság. Leszögezhetjük azt is: annak ellenére, hogy Siegfried őrgróf területe a forrásokban olvasható földrajzi adatok segítségével viszonylag jól körülhatárolható, mégsem beszélhetünk mai értelemben vett, szigorúan rögzített földrajzi határokról. Ez főleg annak fényében lehetett így, hogy az *Ungarnmark* biztosan nem volt hosszú életű, és a Német Birodalom, illetve a Magyar Királyság határvidékén az elkövetkező évtizedekben is folyamatosak voltak a helyi konfliktusok. Végezetül, számomra III. Henrik *rex pacificus* eszménye, valamint a birodalom határaival kapcsolatos intézkedései nem tűnnek összeegyeztethetetlennek, hiszen a *Markok* létrehozása történhetett a határok védelme, stabilizálása, megbékítése érdekében is. Azt azonban nem tartom kielégítőnek, hogy pusztán a béketeremtés vágyával magyarázzuk a német király magyarországi expedícióit. A kutatás modern szempontjait magam is elgondolkodtatónak találom, mégis úgy vélem, ha kizárólag a friss szemléletmód alapján vizsgáljuk III. Henrik uralkodását és az 1041–1044 közötti német–magyar konfliktussorozatot, akkor ugyanúgy nem kapunk teljes képet, mintha a korábbi, a korszakra a mai viszonyokat visszavetítő elképzeléseket vesszük alapul. Az elmúlt évtizedekben megfogalmazott értelmezések III. Henrik alakját, tevékenységét talán túlságosan a földtől elrugaszkodva, kozmológiai perspektívából próbálják megragadni, és a szakrális, transzperszonális királyeszmének, valamint Henrik üdvtörténeti küldetésének hangsúlyozásával eltávolodnak az olyan gyakorlatias szempontoktól, mint amilyenek például a határ mentén zajló etnikai-politikai konfliktusok. Úgy vélem, annak ellenére,

hogy a mai jogi értelemben vett intézményesült államokról, külpolitikáról vagy határokról valóban nem beszélhetünk még a 11. századot illetően, a korszak forrásai alapján valószínű, hogy a határok szervezése már ekkor eljutott az intézményesülés egy bizonyos fokára. Minden bizonnyal már ekkor léteztek – magyar és német oldalon is – olyan jól szervezett vagy szervezés alatt álló területi egységek, amelyek határvédelmi célokat szolgáltak, így azt is elképzelhetőnek tartom, hogy Henrik éppen egy ilyen szervezeti egység létrehozását tűzte ki célul, amikor a szóban forgó években Magyarországra támadt. III. Henrik uralkodását ugyan valóban körülleghette a teokratikus-transzperszonális uralkodóeszmény, és erre építve, személyes, hűbéri kapcsolati hálóján keresztül irányította a Német Birodalmat, a nyugati keresztény világot, amelyben nem léteztek még sem jogi-intézményi értelemben vett nemzetállamok, sem ezek konfliktusai, és amelyeknek a belső és külső határai, viszonyai állandó mozgásban, változásban lehettek. Mindez azonban nem zárja ki azt, hogy Henriknek olyan gyakorlatias kérdésekre is megoldást kellett találnia, mint a bajor–magyar határon évtizedek óta zajló határviellongások, és az is elképzelhető, hogy a keresztény uralkodó elképzeléseiben szerepelt a mindenkori magyar uralkodó hűbéressé tétele is.

THE HUNGARIAN–GERMAN CONFLICTS OF 1041–1044 FROM A NEW PERSPECTIVE

By Iván Kís

SUMMARY

The paper explores the conflict between the Kingdom of Hungary and Emperor Henry III between 1041 and 1044. The topic was raised by a scholarly dispute. While the supporters of the 'traditional view' (Ferenc Makk, György Györffy, or Gyula Kristó) thought that the campaigns that Henry III launched at that time were motivated by an expansive-hegemonic drive, a more recent opinion, represented by Gábor Varga, proposes that the German incursions should rather be interpreted in the framework of the German emperor's 'peace-making' ideological program. The present paper offers a middle-of-the-road approach. It argues that the steps taken by the Emperor concerning the Kingdom of Hungary cannot be understood either through the examination of his expansive-hegemonic aspirations or in terms of his 'peace-making' program. Rather, the solution is somewhere between the two, and the conflict should in fact be explained by the efforts of both parties, especially the Germans, to stabilize the conflict-ridden relations along the borders.

A SOHASEM VOLT PÁPAI KÖVETEK

Új szempontok a 14. századi krónikakompozíció 187. fejezetének értelmezéséhez*

Egyik legfontosabb középkori elbeszélő forrásunk, a 14. századi krónikakompozíció régóta a magyar középkorkutatás legtöbbet vizsgált témái közé tartozik. A 17. századtól kezdve, majd a modern történettudomány kialakulása óta még inkább történészgenerációk sora igyekezett megtalálni a magyar udvari történetírás kezdeteit, azaz meghatározni az úgynevezett összeszta vagy őskrónika keletkezési idejét, illetve eligazodni az egyes redakciók és az azokhoz kapcsolható szerzői szándékok között.¹ Talán nem túlzás kijelenteni, hogy a hazai medievisztikának a krónikakompozíció iránti érdeklődése konstansnak tekinthető, a 20. század jelentős forráskiadásai² és kutatásai után³ napjainkig újabb és újabb munkák⁴ gazdagítják a szöveg keletkezésével, forrásaival, forrásértékével, tendenciáival, hagyományozódásával, illetve nyelvi és stilisztikai

* A tanulmány elkészítését a Pápai megbízottak a 14. századi Magyarországon – online adattár – Papal delegates in Hungary in the XIVth century – online database (NKFIH NN 124763) projekt támogatta. A kézirat figyelmes átolvasásáért és hasznos tanácsaikért Veszprémy Lászlónak, Bagi Dánielnek, Maléth Ágnesnek, Csákó Juditnak és Polyák Petrának tartozom köszönettel.

¹ Jelen tanulmány keretei nem teszik lehetővé a kutatástörténet teljes bemutatását. Lásd Képes Krónika. Millenniumi Magyar Történelem. Ford. Bollók János, jegyz. Szovák Kornél – Veszprémy László. Bp. 2004. 257–278.; *Chronica de Gestis Hungarorum e Codice Picto Saec. xiv. The Illuminated Chronicle: Chronicle of the Deeds of the Hungarians from the Fourteenth-Century Illuminated Codex*. Ed., trans. János M. Bak – László Veszprémy. (Central European Medieval Texts 9.) Bp.–New York 2018. 385–408.

² *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II*. Ed. Emericus Szentpétery. Bp. 1938. (Reprint Bp. 1999.) (a továbbiakban: SRH); Képes Krónika. Ford. Bellus Ibolya, kísérőtanulmányok Dercsényi Dezső – Kristó Gyula – Csapodiné Gárdonyi Klára, jegyz. Kristó Gyula. Bp. 1986.

³ Lásd az 1. jegyzetben hivatkozott munkákat, illetve a teljesség igénye nélkül: *Alexander Domanovszky*: Praefatio. In: SRH I. 219–237.; *Horváth János*: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954.; *Mályusz Elemér*: Krónikaproblémák. Századok 100. (1966) 713–762.; *Kristó Gyula*: Anjou-kori krónikáink. Századok 101. (1967) 457–504.; *Kristó Gyula*: A Képes Krónika szerzője és szövege. In: Képes Krónika. Bp. 1986. 459–516.; *Kristó Gyula*: Magyar historiográfia I. Bp. 2002.; *Gerics József*: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. Bp. 1961.; *Szovák Kornél*: Utószó. In: Képes Krónika (2004) 233–256.

⁴ A teljesség igénye nélkül az elmúlt évtizedben a témával foglalkozó szerzők munkái: *Bagi Dániel*: The Dynastic Conflicts of the Eleventh Century in the Illuminated Chronicle. In: *Studies on the Illuminated Chronicle*. Eds. János M. Bak – László Veszprémy. Bp.–New York 2018. 139–158.; *Körmendi Tamás*: A Gertrúd királyné elleni merénylet a magyar gestaszerkesztményben. In: *Auxilium historiae. Tanulmányok a hetvenesztendő Bertényi Iván tiszteletére*. Szerk. Körmendi Tamás – Thoroczkay Gábor. Bp. 2009. 195–205.; *Thoroczkay Gábor*: A magyarországi legendairodalom és történetírás a 14. század közepéig. In: *Uő*: Ismeretlen Árpád-kor. Püspökök, legendák, krónikák. Bp. 2016. 184–208.; *Veszprémy László*: Korhűség és forrásérték a magyar Krónika egyes fejezeteiben. In: *Arcana*

kérdéseivel kapcsolatos ismereteinket, köztük immár a legújabb történészgeneráció írásai is megtalálhatók.⁵

Elsősorban a 11. és a korai 12. századra vonatkozó híradások állnak a kutatás homlokterében,⁶ attól a tényről sem függetlenül, hogy erre az időszakra vonatkozóan a krónika szövege jelenti az események egyik fő forrását. A 12. század közepétől kezdve a krónikakompozíció adatai egyre gyarapodó számú narratív és okleveles forrással vethetők össze és egészíthetők ki, a krónika szövegvariánsai ugyanakkor (hol jobban, hol kevésbé) vázlatossá válnak.⁷ Ezzel állhat összefüggésben, hogy a későbbi időszakra vonatkozóan leginkább a 12–14. századi folytatások kérdéskörét, a történetírást és a királyi kancellária kapcsolatait, valamint a szerzők kánonjogi ismereteit illetően születtek újabb tanulmányok,⁸ de vizsgálták például a Niccolò Boccasini pápai legátus által Buda város polgárait kimondott egyházi tilalmat, valamint az azzal kapcsolatos eretnek-kérdést (190. krónikafejezet) is.⁹

tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére I–II. Szerk. Bárány Attila – Dreska Gábor – Szovák Kornél. Debrecen–Bp. 2014. II. 809–824. Lásd még a 6. és 8. jegyzetet.

⁵ *Csákó Judit*: Kegyes királyné vagy „rosszakarat mérgével teli vipera”? Megjegyzések Bajorországi Gizella krónikásirodalombeli portréjához. *Századok* 152. (2018) 543–590.; *B. Kovács Péter*: A Gesta Ladislai Regis néhány bibliai eredetű hasonlatáról. *Századok* 154. (2020) 1083–1104.; *Somogyi Szilvia*: A XIV. századi krónikakompozíció Anjou-kori folytatásának nyelvezete. A budai minorita krónika latin nyelve. *Fons. Forráskutatás és Történeti Segédtudományok* 18. (2011) 209–268.; *Szőcs Tibor*: A 14. századi krónikaszerkesztmény interpolációi és 11. századi okleveleink. *Fons. Forráskutatás és Történeti Segédtudományok* 14. (2007) 59–95. Lásd még a 6. és 8. jegyzetet.

⁶ Például *Bagi Dániel*: Béla és a pomerán. *Megjegyzések a 14. századi krónikakompozíció 79. fejezetéhez*. In: *Aktualitások a magyar középkorkutatásban*. In memoriam Kristó Gyula (1939–2004). Szerk. Font Márta – Fedele Tamás – Kiss Gergely. Pécs 2010. 295–306.; *Báling Péter*: András, Béla és Eufémia. Adalékok az Árpádok 11. századi dinasztikus családi kapcsolataihoz. *Turul* 90. (2017) 155–161.; *Benei Bernadett*: Egyes igeneves szerkesztetek használata a magyar krónika 11–12. századi szövegegyeségeiben. In: *Micae Mediaevals*. IV. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról. Szerk. Gál Judit – Kádas István – Rózsa Márton – Tarján Eszter. Bp. 2015. 33–43.; *Kádár Tamás*: Saul herceg, Bors ispán és Iván úr. *Megjegyzések észrevételek a II. István király uralkodása vége körüli trónutódlási küzdelmek történetéhez*. *Századok* 151. (2017) 787–808.; *Körmendi Tamás*: Szent László horvátországi háborújáról. Az 1091. évi hadjárat történetének forráskritikai vizsgálata. *Századok* 149. (2015) 443–447.; *Szovák Kornél*: The Image of the Ideal King in Twelfth-Century Hungary: Remarks on the Legend of St. Ladislav and the IC. In: *Studies on the Illuminated Chronicle* i. m. 158–180.

⁷ Vö. *Szovák K.*: Utószó i. m. 249.

⁸ *Thoroczkay Gábor*: Az esztergomi érsekség kormányzata a XIII–XIV. század fordulóján. A XIV. századi krónikakompozíció 188. fejezetének kritikájához. In: *Thoroczkay Gábor*: Írások az Árpád-korról. Történeti és historiográfiai tanulmányok. Bp. 2009. 143–149.; *Csákó Judit*: Volt-e krónikása II. Andrásnak? *Megjegyzések gestaszerkesztményünk 13. század eleji átdolgozásának problematikájához*. *Századok* 149. (2015) 301–332.; *Üő*: Kancellária és történetírás a 14. századi Magyarországon. Kutatástörténeti áttekintés. *Történelmi Szemle* 59. (2017) 77–101.; *Buják Gábor*: Keresztény magyarok gesztája. In: *Interdiszciplinaritás a Kárpát-medencében I. Külhoni magyar doktorandusz hallgatók konferencia-előadásaiból*. Szerk. Boda Attila. Bp. 2019. 407–424.

⁹ *Galambosi Péter*: A budai eretnekmozgalom (1304–1307). In: *Veretek, utak, katonák*. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Kádas István – Skorka Renáta – Weisz Boglárka. Bp. 2018. 223–245.

Jelen munkám tehát egy olyan témához kíván újabb szempontokkal szolgálni, amelynek bár könyvtárnyi irodalma van, mégsem állíthatjuk, hogy minden aspektusa megoldott. Írásomban a 14. századi krónikakompozíció 187. fejezetének egy olyan passzusára összpontosítok, amellyel kapcsolatban a különböző forráskiadásokban és a szakirodalomban ugyan – úgy tűnik – egyetértés uralkodik, értelmezése mégsem problémamentes.

A 13–14. század fordulójának eseményeivel, jelesül III. András (1290–1301) és a trónkövetelőként a Magyar Királyságban megjelenő Anjou Caroberto, a későbbi I. Károly (1308–1342) viszonyával foglalkozó fejezetek egyikében a következőt olvashatjuk: „Hogy pedig ez a Károly uralkodhasson és hatalomra kerülhessen András király ellenében, az említett pápa egymás után küldözgette oldala mellől a követeket András király ellen, Károly érdekében. Ezek azonban úgy tértek vissza hazájukba, hogy semmit sem tudtak elérni.”¹⁰ Az *említett pápa* az előző, 186. fejezet végén megnevezett VIII. Bonifáccal (1294–1303)¹¹ azonosítható a szöveg alapján, aki ugyan valóban küldött legátust Magyarországra Károly érdekében, de csak III. András halála után, Niccolò Boccasini, azaz Miklós bíboros (a későbbi XI. Benedek pápa [1303–1304]) személyében,¹² így itt mindenképpen tévedéssel, de legalábbis ellentmondással van dolgunk.

A krónikakompozíció kritikai kiadása,¹³ valamint a *Képes Krónikának* a 20. század közepén napvilágot látott német és angol fordításai¹⁴ nem szenteltek

¹⁰ Képes Krónika (2004) 119. (Bollók János fordítása.) A latin szöveg: „Ut autem iste Carolus regnare valeret et contra Andream regem potestatem acciperet, papa prefatus legatos unum et alium de latere suo contra regem Andream pro Carolo destinavit. Qui nichil agere valentes ad propria redierunt.” – *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.* Ed. Alexander Domanovszky. In: SRH I. 217–505., itt: 478. Geréb László fordítása némileg eltér az idézettől: „Amikor azután ez a Károly már megérett az uralkodásra, és András király ellenében hatalomra léphetett volna, az említett pápa Károly érdekében András ellen több követet küldött, de ezek semmit sem végeztek és hazatértek.” – Képes Krónika. Bp. 1971. 128. A Károly-kori redakciót kivonatoló Pozsonyi Krónika szövege eltér a Képes Krónika változatától, hiányzik belőle a legációkkal kapcsolatban az András-ellenesség, illetve az utalás arra, hogy a pápai követeket Károly érdekében küldték volna ki. „Ut autem iste Karolus regnare valeret et contra regem Andream potestatem accipere, papa prefatus legatos, unum et alium de latere suo destinavit; qui nichil agere valentes ad propria redierunt” – *Chronicon Posoniense*. Praefatus est, textum recensuit, annotationibus instruxit Alexander Domanovszky. In: SRH II. 7–51., itt: 46. A Pozsonyi Krónikára lásd *Domanovszky Sándor: A Pozsonyi krónika és a kisebb latin nyelvű prózai szerkesztések. Századok* 39. (1905) 397–419., 518–547. A *Chronicon Monacense* és a Szepešszombati Krónika változatai nem térnek el ilyen módon. SRH II. 83–84. és 211–212.

¹¹ „preiudicium regis Andree a papa Bonifacio VIII-o regem ut dicitur petierunt” – *Chronici Hungarici compositio* i. m. 477.

¹² A legációval kapcsolatban legutóbb a teljes korábbi irodalmat áttekintve, illetve kitérve annak egyházpolitikai vonatkozásaira lásd *Maléth Ágnes: A Magyar Királyság és a Szentsek kapcsolata I. Károly korában (1301–1342).* (DeLegatOnline Könyvek 2.) Pécs 2020. 54–63.

¹³ *Chronici Hungarici compositio* i. m. 478.

¹⁴ Die ungarische Bilderchronik. *Chronica de gestis Hungarorum.* Eingeleitet von Tibor Kardos. Kunsthistorische Untersuchung und Auswahl der Illustrationen von Ilona Berkovits. Anmerkungen zur Chronik von László Mezey. Bp. 1961. 242.; *The Hungarian Illuminated Chronicle: Chronica de*

figyelmet a kérdéses passzusnak, ahogyan az 1971-es, Geréb László fordításában megjelent magyar változat sem.¹⁵ A *Képes Krónika* 1986. évi kiadásának jegyzeteit készítő Kristó Gyula azonban felhívta a figyelmet a szöveghelyre, rámutatva, hogy nem ismert olyan pápai követ, akit a pápa III. András életében küldött volna Magyarországra.¹⁶

A 2004-ben megjelent, Bollók János fordította kiadás jegyzeteit Veszprémy László és Szovák Kornél állította össze, utóbbi munkája a 187. caputhoz fűzött magyarázó kiegészítés, amely szerint, bár VIII. Bonifác ténylegesen támogatta az ifjú Anjou trónkövetelőt, „de a legátusjárást a krónikás valószínűleg a XIV. század eleji viszonyok visszavetítésével módolta ki”.¹⁷ Véleménye egybeeseng Kristó Gyula nézetével, aki élete alkonyán, 2002-ben megjelent munkájában, a *Magyar historiográfia I.* című kötetben még kiegészítette korábbi vélekedését. Az 1272 és 1330 közötti magyar történelmet feldolgozó, úgynevezett *Budai Minorita Krónikával*¹⁸ kapcsolatos, részben szándékos anakronizmusként azonosította a kérdéses passzust. Kristó szerint a krónikahely III. Andrást támogató szerzője tudatosan helyezte át a későbbi követségeket¹⁹ néhány évvel korábbra, „hogy ezzel is érzékeltesse: az Anjouk és a pápa ellenében milyen szilárdan tartotta a kezében a hatalmat III. András”.²⁰

A krónikaszerkesztmény legújabb, 2018-ban megjelent bilingvis, latin–angol kiadásának szerkesztői, Bak János és Veszprémy László a kérdéses passzushoz fűzött jegyzetükben nem minősítették expressis verbis anakronizmusnak vagy tudatos csúsztatásnak az állítást, a 2004-es kiadáshoz hasonlóan magát a tényt állapították meg, mely szerint ugyan 1301 után valóban több legátus is támogatta Károlyt, de nem ismert egy sem, akit ezen időpont előtt küldtek volna Magyarországra.²¹ Megfogalmazásuk Mályusz Elemér 1966-ban megjelent írásával állítható párhuzamba, amely alaptalannak minősítette a legátusokkal

Gestis Hungarorum. Ed. Dezső Dercsényi. Latin text trans. Alick West. Bp. 1969. 142. Egyik esetben sem látták el jegyzettel az információt. Itt szeretném megköszönni Veszprémy Lászlónak, hogy segített hozzájutni az említett kiadásokhoz.

¹⁵ *Képes Krónika* (1971) 129.

¹⁶ *Képes Krónika* (1986) 238. 704. jegyz.

¹⁷ *Képes Krónika* (2004). 226. 807. jegyz.

¹⁸ *Kristó Gy.*: A *Képes Krónika* szerzője i. m. 501–503.; *Szovák K.*: Utószó i. m. 251–252.; *Thoroczkay G.*: A magyarországi legendairódalom i. m. 40.; *Somogyi Sz.*: A XIV. századi krónikakompozíció i. m. 210–215.; *Csákó J.*: Kancellária és történetírás i. m. 82.

¹⁹ Feltehetően Bocasini és Gentilis bíborosok legációira gondolt, erre utalhatott a többesszám használata.

²⁰ *Kristó Gy.*: *Magyar historiográfia* i. m. 80–81. Kristó munkájában szövegközi hivatkozások formájában utal forrásaira, e kijelentésénél azonban nem található hivatkozás, így a professzor utolsó megnyilatkozásának kell tartanunk azt az ügyben.

²¹ „While several legates supported Charles after 1301, there is none known to have been sent to Hungary before that date.” – *Chronica de gestis Hungarorum* 341. 947. jegyz.

kapcsolatos adatot, illetve azt, hogy VIII. Bonifác ténylegesen támogatta volna Károlyt III. András ellenében.²²

A továbbiakban arra a kérdésre keresem a választ, hogy az inkriminált passzus esetében tévesztéssel, célzatos ferdítéssel van-e dolgunk, vagy egyéb magyarázat is adható a szövegben található ellentmondásra.²³ Úgy vélem ugyanis, hogy ebben az esetben nem lehetünk teljesen biztosak abban, hogy az említett pápai *oldalkövetek*²⁴ tevékenysége idejének – véletlen, avagy tudatos – eltévesztésével van-e dolgunk, amint azt többen is vélelmezik. Vizsgálódásunk célja az említett szöveghely értelmezésének új megvilágításba helyezése. Felmerülhet ugyanis: abban történt a tévedés, hogy csak VIII. Bonifác lehetett az *említett pápa*.²⁵ A IV. László magyar király (1272–1290) halálakor Szent Péter trónján ülő IV. Miklós (1288–1292) ugyanis valóban meghatalmazott egy legátust, akinek a magyar trónörökkel kapcsolatosan is el kellett járnia, méghozzá az oldaláról, azaz *de latere* kiküldve őt, vagyis teljhatalommal ellátva,²⁶ ahogyan az a krónikaszövegben is olvasható.²⁷

A IV. Miklós által felhatalmazott *pápai oldalkövet*,²⁸ Benvenuto gubbiói püspök ugyan végül nem jutott el az országba, utóda, az itáliai Jesi püspöke, Uguccone János (Johannes Uguccone) azonban igen – igaz, nem legátusként, hanem alacsonyabb jogosítványokkal ellátva, mint nuncius. Kettejük felhatalmazásának és tevékenységének az elemzése közelebb vihet minket kérdéseink megválaszolásához, azonban szélesebb spektrumban kell vizsgálódnunk. Először is meg kell említeni az úgynevezett *Budai Minorita Krónikával* kapcsolatos kutatásokat, át kell tekintenünk a IV. Miklós követeivel kapcsolatban eddig megfogalmazott nézeteket, illetve vizsgálni kell azt is, mely pápai küldöttekről olvashatunk a krónikában, és a rájuk vonatkozó információk mennyiben felelnek meg a más források segítségével korrigált képnek.

²² Mályusz E.: Krónikaproblémák i. m. 736.

²³ Érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy a Thuróczy Krónika 1985-ös kritikai kiadásának jegyzeteiben a VIII. Bonifác által megbízott legátusra vonatkozó információt Mályusz Elemér és Kristó Gyula – bár a 14. századi krónikakompozíció esetében ezt nem tették meg – hipotézisünkhöz hasonlóan egy korábbi pápai követre, Johannes (Giovanni) Uccionére vonatkoztatták. „ut autem iste Karolus regnare valeret et contra Andream regem potestatem accipere, papa legatos unum et alium de latere suo contra regem Andream pro Karolo destinavit, qui nihil agere valentes ad propria redierunt” – *Johannes de Thurocz: Chronica Hungarorum I. Textus*. Ed. Elisabeth Galántai – Julius Kristó. (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum. Series nova 7.) Bp. 1985. 141. (110. caput); Lásd *Johannes de Thurocz: Chronica Hungarorum II. Commentarii 1–2*. Ed. Elemér Mályusz – Julius Kristó. (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum. Series nova 8–9.) Bp. 1988. II/1. 519. Köszönöm Csákö Juditnak, hogy felhívta a figyelmemet a kérdéses szöveghelyre.

²⁴ „legatos [...] de latere suo” – *Chronici Hungarici compositio* i. m. 478.

²⁵ „papa prefatus” – *Chronici Hungarici compositio* i. m. 478.

²⁶ A kifejezés jogi értelemben a legátusnak adott felhatalmazásra vonatkozik. Lásd alább.

²⁷ Lásd legutóbb *Kiss Gergely*: VIII. Bonifác és Magyarország (1290–1303). A pápai hatalmi legitimációs elképzelések és kormányzat összefüggései. Századok 152. (2018) 1356–1357.

²⁸ A pápai legátusok osztályaira lásd alább a 88. jegyzetet.

Hangsúlyozni kell, hogy a javasolt új interpretáció egyáltalán nem áll vitán felül. Nem VIII. Bonifác – bár a krónika szövege kétségkívül rá utal –, hanem elődje, IV. Miklós volt az a pápa, aki III. András uralkodása alatt megbízottakat küldött a Magyar Királyságba. Fontos szempont, hogy az egyházfő IV. László király halálhírére nem Károly vagy tágabban az Anjouk érdekében reagált; IV. Miklós – akárcsak később Bonifác – elsősorban a trón betöltésére vonatkozó döntés jogát kívánta a maga számára biztosítani,²⁹ illetve a krónika állításaival ellentétben VIII. Bonifác III. András életében nem fordult szembe a magyar királlyal, legalábbis nyíltan nem támogatta Károlyt.³⁰ Érdekes adalék a kérdéshez, hogy a Károly-kori krónika kivonatos variánsa, a *Pozsonyi Krónika*³¹ esetében a legációk céljára vonatkozó kitétel – *András király ellen Károly érdekében* – hiányzik.³² A változtatás okát illetően legfeljebb feltételezésekbe bocsátkozhatunk, de az sem zárható ki teljesen, hogy saját ellentmondó információi birtokában a szerző tudatosan hagyta el a kérdéses részt.

Az utólagos visszavetítéssel kapcsolatban megemlíthető, hogy bár a szöveg többes számban említi a követeket,³³ Bonifác csak egy legátust küldött Boccasini személyében, a trónharcok leghíresebb, pápai udvarból érkezett szereplője, Gentilis bíboros már V. Kelemtől (1305–1314) nyerte el felhatalmazását.³⁴ Mivel pedig Boccasini tevékenységéről a 190. caput emlékezik meg,³⁵ aligha gondolhatjuk, hogy ugyanezen esemény jelent volna meg három fejezettel korábban is, legyen szó akár egy vagy több szerzőről a redakció esetében.

Mielőtt rátérnénk a krónikakompozíció pápai követekkel kapcsolatos adatainak a vizsgálatára, röviden ki kell térnünk a kutatás *Budai Minorita Krónikára* vonatkozó álláspontjaira is.³⁶ Annak megítélésében, hogy egy vagy több szerző munkája-e a krónikaszöveg 1272 és 1330 (1333–1334) között történeteket leíró része (a 181.-től

²⁹ Kiss G.: VIII. Bonifác és Magyarország i. m. 1356–1357.

³⁰ Lásd Mályusz E.: Krónikaproblémák i. m. 736.; Csukovits Enikő: Az Anjouk Magyarországon I. I. Károly és uralkodása (1301–1342). Bp. 2012. 52–54. Caroberto sorsát komolyan befolyásolta, hogy II. Károly nápolyi király elsőszülötte, Carobero apja, Martell Károly halála után a nápolyi trónt a fiatalabb testvérre, Róbertre hagyta, kismizmizve ezzel a későbbi magyar királyt. A rendelkezést 1297-ben VIII. Bonifác pápa is megerősítette. Lásd Mályusz E.: Krónikaproblémák i. m. 729–730.; Csukovits E.: Az Anjouk Magyarországon I. i. m. 50–51.

³¹ Lásd Domanovszky S.: A Pozsonyi krónika i. m.; Kristó Gy.: Magyar historiográfia i. m. 85.

³² „papa prefatus legatos, unum et alium de latere suo destinavit; qui nichil agere valentes ad propria redierunt” – Chronicon Posoniense i. m. 46.

³³ „legatos unum et alium” – Chronici Hungarici compositio i. m. 478.

³⁴ A legációra, kiemelve annak egyházkormányzati vonatkozásait a korábbi irodalommal lásd Maléth Á.: A Magyar Királyság i. m. 64–71.

³⁵ Chronici Hungarici compositio i. m. 481–482.

³⁶ A kutatás összefoglalására lásd Somogyi Sz.: A XIV. századi krónikakompozíció i. m. 210–215.

a 210. caputig), nincs egyetértés.³⁷ Abban azonban nincs vita, hogy a szerzőt vagy szerzőket Szent Ferenc kisebb testvéreinek budai közösségében kell keresnünk, és Karácsonyi János munkája óta János ferences provinciális személyében konkrét jelelt is van az író szerepére.³⁸ A kutatás ennek megfelelően a 19. század óta *Budai Minorita Krónika* néven ismeri a krónikakompozíció említett fejezeteit.³⁹

A szerzők létszámára vonatkozó vita végigkísérte a 20. századot.⁴⁰ A 14. századi krónikakompozíció kritikai kiadását elkészítő Domanovszky Sándor a többszerzős változat mellett foglalt állást; szerinte a szöveget az eseményekkel párhuzamosan készített feljegyzésekből állították össze.⁴¹ Horváth János a szöveg prózaritmusának vizsgálata alapján az egyszerűs változat mellett érvelt.⁴² 1966-os tanulmányában Mályusz Elemér ugyancsak egyetlen szerzőt valószínűsített,⁴³ Horváth János pedig másfél évtizeddel első munkája után újabb érvekkel támasztotta alá megállapítását, reagálva az időközben felmerült eltérő elképzelésekre.⁴⁴ Kristó Gyula ugyanis több munkájában is érintette a kérdést, 1967-es cikkében egyenesen négy szerzőt valószínűsített.⁴⁵ A *Képes Krónika* 1986-os kiadásában már került az ezzel kapcsolatos állásfoglalást,⁴⁶ utolsó megnyilatkozásában, a *Historiográfia* című kötetben azonban ismét a feljegyzésszerű, többszerzős változatot említette, megismételve a négy szerzős elméletet (Anjou-ellenes, Károly-párti, annalisztikus, Károly-párti), de elismerve a másik álláspont lehetőségét is.⁴⁷ A 2004-es kiadás utószavában Szovák Kornél ugyan nem foglalt állást a kérdésben, azonban következetesen többesszámban hivatkozott a *Budai Minorita Krónika* ferences szerzőire.⁴⁸

Az elmúlt években több kritika is megfogalmazódott Kristó nézetével kapcsolatban. Thoroczkay Gábor azon érvét cáfolta, mely szerint a krónikaszöveg 188. fejezetében Bicskei Gergely választott érsek ellenére üresedésben lévőnek mondott esztergomi érseki szék Anjou-ellenességre utalna,⁴⁹ míg Somogyi Szilvia a króni-

³⁷ Somogyi Sz.: A XIV. századi krónikakompozíció i. m. 211.

³⁸ Karácsonyi János: Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. I. Bp. 1923. 34.; Mályusz E.: Krónikaproblémák i. m. 725–726.; Kristó Gy.: Anjou-kori krónikáink i. m. 457–460.

³⁹ Marczali Henrik: A magyar történet kútfoi az Árpádok-korában. Bp. 1880. 49.

⁴⁰ Tanulmányomban nem térek ki az összes véleményre. A kutatástörténet összefoglalását lásd Somogyi Sz.: A XIV. századi krónikakompozíció i. m. 210–215.

⁴¹ Domanovszky Sándor: A Budai Krónika. Századok 36. (1902) 810–831., itt: 829.

⁴² Horváth J.: Árpád-kori latinnyelvű i. m. 255–267.

⁴³ Mályusz E.: Krónikaproblémák i. m. passim.

⁴⁴ Horváth János: Die ungarischen Chronisten der Angiovinenzeit. Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae 21. (1971) 321–377., itt: 321–350.

⁴⁵ Kristó Gy.: Anjou-kori krónikáink i. m. 457–480.; Uő: Magyar historiográfia i. m. 80–84.

⁴⁶ Uő: A Képes Krónika szerzője i. m. 502–503.

⁴⁷ Uő: Magyar historiográfia i. m. 80–84.

⁴⁸ Szovák K.: Utószó i. m. 251–252.

⁴⁹ Thoroczkay értelmezésében ez a szerző kánonjogi jártasságát igazolja. Lásd Thoroczkay G.: Az esztergomi érsekség kormányzata i. m. 143–149.

kafolytatás nyelvészeti és stilisztikai elemzése alapján jutott arra a következtetésre, hogy az egy szerző tollából származik.⁵⁰ Thoroczkay 2016-ban megjelent tanulmányában – utalva Horváth János, Somogyi Szilvia, illetve a saját korábbi ellenérveire – egyértelműen elutasította a többszerzős megoldási kísérleteket.⁵¹

Végül, mivel az a 187. fejezet értelmezését illetően is jelentőséggel bír, ki kell térnünk a szerző(k) munkamódszerével kapcsolatos állásfoglalásokra is. A kutatás megállapítása szerint a krónikafejezeteket megfogalmazó ferences(ek) alkotási folyamatára jellemző volt, hogy egyes korábbi redakciókat összeállító elődeikkel ellentétben nem használt(ak) fel okleveleket a narratíva megalkotásához, ahhoz elsősorban – akár nagy távolságról származó és nem mindig megbízható – szóbeli információkból merített(ek). A stílust illetően novella- és anekdotaszerűnek, valamint élénkebbnek látta Kristó a krónikarészt, míg a témával kapcsolatban arra hívta fel a figyelmet, hogy a 13. századi változások után ismét az uralkodócsalád története került a középpontba, újfent királykrónika készült, bár a szerző vagy szerzők nagyobb távolságtartással szemlélték a dinasztia tagjait, mint azt 11–12. századi elődeik tették.⁵²

A krónikakompozíció utolsó fejezeteinek szerzőjét érintő kutatástörténeti összefoglaló után fordítsuk figyelmünket a forrás felé, és vizsgáljuk meg, hogy a III. András uralkodását megelőző évszázadot, illetve az azt követő eseményeket illetően milyen információkat találunk pápai követjárásokkal⁵³ kapcsolatban. Némileg meglepő, de a Krónika szövegében a szentszéki misszióknak nem leljük nyomát, nem említi sem a 12. század közepén a királyságban járt legátusoknak,⁵⁴ sem az I. László király szentté avatásában résztvevő Gergely bíborosnak (Gregorius de Sancto Apostolo)⁵⁵ a

⁵⁰ Somogyi Sz.: A XIV. századi krónikakompozíció i. m. 216–268.

⁵¹ Thoroczkay G.: A magyarországi legendairódlom i. m. 40.

⁵² Mályusz E.: Krónikaproblémák i. m. 742–744.; Kristó Gy.: A Képes Krónika szerzője i. m. 502–503.

⁵³ Lásd *Fraknoi Vilmos*: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szent-székekkel I. Bp. 1901. passim; *Szovák Kornél*: Pápai–magyar kapcsolatok a 12. században. In: Magyarország és a Szent-szék kapcsolatának ezer éve. Szerk. Zombori István. Bp. 1996. 21–46., 24–40.; *Solymosi László*: Egyházi-politikai viszonyok a pápai hegemonia idején. In: Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve. Szerk. Zombori István. Bp. 1996. 47–54.; <http://delegatonline.pte.hu/>

⁵⁴ Lavagnai Manfréd kardinális (1167) és Valter bíboros (1175/1176). További irodalommal lásd *Hunyadi Sándor*: Magyarország és a pápaság egyezményei az 1160-as években. Fons. Forráskutatás és Történeti Segédtudományok 23. (2016) 136–137., 140–142.; illetve <https://bit.ly/3kAYkNe>; <https://bit.ly/39mcoaT> (letöltés 2021. aug. 11.)

⁵⁵ A legátus részvétele egy elbeszélő forrás, Tamás spalatói főesperes munkája alapján ismert, amely azonban nem állt kapcsolatban a magyar krónikakompozícióval. *Thomae archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum*. Archdeacon Thomas of Split History of the Bishops of Salona and Split. Eds. Olga Perić et al. (Central European Medieval Texts 4.)

tevékenységét. Hasonlóan kimaradt az Imre király és András herceg békekötésében nagy szerepet játszó Gergely (Gregorius de Crescentio)⁵⁶ kardinális is. Még inkább szembeötlő, hogy teljességgel hiányzik a krónikakompozícióból az 1232–1234 között a Magyar Királyságban tevékenykedő Pecorari Jakab említése. Különösen furcsa ez a hiány, hiszen Jakab bíboros a II. Andrással megkötött beregi egyezmény révén mindenképpen nyomot hagyott a Magyar Királyság történetében.⁵⁷ Hangsúlyozni kell azonban, hogy a Krónikában különösen tömör beszámolókat olvashatunk a II. Géza (1141–1162) és II. András (1205–1235) uralkodása közti időszakról,⁵⁸ talán ezzel is magyarázható a hallgatás.

A 14. századi krónikakompozíció egész szövegét tekintve elsőként a ferences szerző(k) által írt *Budai Minorita Krónikában*, jelesül a 183. caputban⁵⁹ találkozunk pápai legátus említésével, a IV. László idejében az országra érkezett szentszéki oldalkövet, Fülöp fermói püspök kapcsán. A szerző szerint a pápai küldött eredendően László király keresztény uralkodóhoz nem méltó életvitele miatt (mivel az *kun módra és nem katolikushoz méltóan viselkedett*)⁶⁰ érkezett a királyságba. Ez a narratíva sokáig meghatározta IV. László király megítélését, amíg Fülöp legációjával kapcsolatban Szűcs Jenő rá nem mutatott, hogy a pápai oldalkövet – bár megbízását ténylegesen korábbi panaszok folytán adta ki III. Miklós pápa (1277–1280) – valójában a magyarországi egyház helyzetének javítása mellett éppen a királyi hatalom megerősítésének céljával érkezett.⁶¹ Szűcs kiemelte, hogy a király életmódja nem

Bp.–New York 2006. 134–135.; Tamásra lásd *Almási Tibor*: Spalatói Tamás. In: Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula, szerk. Engel Pál – Makk Ferenc. Bp. 1994. 659–660. A szentté avatásra lásd *Thoroczkay Gábor*: László király szentté avatása. In: Szent László kora és kultusza. Tanulmánykötet Szent László tiszteletére. Szerk. Kerny Terézia – Mikló Árpád – Smohay András. Székesfehérvár 2019. 52–58., különösen: 53–54.; Gergely bíborosra lásd *Kiss Gergely*: Gregorius de Sancto Apostolo. Egy 12. század végi magyarországi pápai legátus pályafutása. In: Varietas delectat. A pápai–magyar kapcsolatok sokszínűsége a 11–14. században. Szerk. Kiss Gergely. (DeLegatOnline Könyvek 1.) Pécs 2019. 81–92.

⁵⁶ Életére és magyarországi legációira összefoglalóan lásd *Barabás Gábor*: Gregorius de Crescentio bíboros élete és magyarországi legációi. In: Varietas delectat i. m. 93–115.

⁵⁷ Jakabra összefoglalóan lásd *Almási Tibor*: Egy ciszterci bíboros a pápai világhatalom szolgálatában. Pecorari Jakab magyarországi legációja. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 5. (1993) 129–141.

⁵⁸ Vö. *Szovák K.*: Utószó i. m. 248–250.

⁵⁹ „Hinc insuper contra eum, quia Cumanice et non catholice io conversabatur, Philippus Firmanus sedis apostolice legatus adinvenit, qui barbas radere, crines detruncare contra mores Hungaricos et pilleos Cumanicos, quorum usus in Hungaria iam in consuetudine habebatur, abicere demandabat, regem etiam anathematis vinculo feriens, ut paganos odiret (sic), ritum is Christianorum diligeret et thoro viveret coniugali.” – Chronici Hungarici compositio i. m. 473.

⁶⁰ *Szovák K.*: Utószó i. m. 248–249.

⁶¹ Fülöp tevékenységét legutóbb Kovács Viktória foglalta össze, részleteiben ismertetve politikai jelentősége mellett annak egyházkormányzati és bíraskodási vonatkozásait is. *Kovács Viktória*: Alter ego domini papae Nicolai III. Fülöp fermói püspök, szentszéki legátus magyarországi tevékenysége (1279–1281). In: Varietas delectat i. m. 117–166. Fülöp 1278. szeptember 22-én kapta az első, megbízására vonatkozó okleveleket: Regesta Pontificum Romanorum inde ab anno post Christum Natum MCXCVIII ad annum MCCCIV. I–II. Ed. August Potthast. Berolini 1874. (a továbbiakban: RPR)

az előzménye, sokkal inkább a következménye volt a fermói püspök akciójának.⁶² A krónikaszöveg szerint a legátus egyházi fenyítéssel, *anathemával* sújtotta a királyt,⁶³ hogy az „gyűljölje meg a pogányokat, tartsa tisztelőben a keresztény vallást, és a hitvesi ágyán éljen”.⁶⁴ Ebben az esetben valóban a László ellen később felmerült vádakkal van dolgunk, ekkor azonban Fülöp legátus döntése mögött a kun törvények elszabotálása munkált,⁶⁵ ezért történt László kiközösítése (tehát nem kiátkozása) és a királyság egyházi tilalom alá helyezése.⁶⁶ Mályusz Elemér ezzel kapcsolatban arra hívta fel a figyelmet, hogy a krónika szerzője 1279 helyett⁶⁷ tévesen, 1285, a *második tatárjárás*⁶⁸ utánra helyezte a legációt.⁶⁹ Jelen esetben azonban csak relatív kronológiával van dolgunk, az 1285. évi támadásnál⁷⁰ sem szerepel konkrét évszám a szövegben, ahogyan az ezutánra helyezett, Fülöppel kapcsolatos caputban sem. A kronológiai sorrend kétségtelenül téves, ez, ahogyan Mályusz is tette, időbeli távolsággal és a halványuló emlékekkel magyarázható.

Mályusz azt is kiemelte még, hogy a legátus rendeleteit leíró rész, tudniillik hogy „fölszólított a szakáll leborotválására, a magyar szokások ellenére a haj

21412. sz. (Vetera monumenta historica Hungariorum sacram illustrantia I–II. Ed. Augustinus Theiner. Romae 1859–1860. [a továbbiakban: VMHH] I. 327–328. DXLIV. sz.); RPR 21420. sz. (VMHH I. 330. DXLVIII. sz.); RPR 21422–21448. sz. (VMHH I. 330–336. DXLIX. sz.), Les registres de Nicolas III (1277–1280). Ed. J. Gay. Paris 1898–1932. 327. sz.; III. Miklós pápa (1277–1280) a szokásos módon az érintett uralkodót, illetve a megbízási terület egyházi és világi előkelőit is tájékoztatta a legációról. RPR 21413–21419., 21449. sz. A legáció előkészítésére és a legátus feladatainak és jogosítványainak meghatározására tehát nagy gondot fordítottak.

⁶² *Szűcs Jenő*: Az utolsó Árpádok. Bp. 1993. 302–303.

⁶³ Az 1986-os magyar kiadásban *átok*, míg a 2004-esben *kiközösítés* szerepel. Képes Krónika (1986) 231.; Képes Krónika (2004) 117. Véleményem szerint az előbbi megoldás a szerencsésebb, lévén a latin szövegben az *anathema* és nem az *excommunicatio* kifejezés szerepel. „regem etiam anathematis vinculo feriens” – Chronici Hungarici compositio i. m. 473. A 2018-as angol fordítás is így adja vissza. Chronica de gestis Hungarorum 335. Azt ugyanakkor hangsúlyozni kell, hogy a pápai oldalkövet valójában tényleg *excommunicatiót* alkalmazott IV. László ellen. További irodalommal lásd *Kovács V.*: Alter ego domini papae i. m. 123–124.

⁶⁴ Képes Krónika (2004) 117. IV. László és Anjou Izabella házasságának megromlására lásd *Zsoldos Attila*: Árpádok és asszonyaik. A királynői intézmény az Árpádok korában. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 36. Bp. 2005. 58–60.

⁶⁵ *Szűcs J.*: Az utolsó Árpádok i. m. 306–308.; *Kovács V.*: Alter ego domini papae i. m. 124.

⁶⁶ „te excommunicatum, et regnum tuum propter hoc iuste interdictio fuisse suppositum” – Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI. Ed. Georgius Fejér. Budae 1829–1844. (a továbbiakban: CDH) V/2. 576.; RPR 21663. sz. Az egyházi fenyítékek típusaival kapcsolatban lásd *Erdő Péter*: Egyházjog. Bp. 1992. 493–497. A legátusok által alkalmazható kiközösítésre és az exkommunikáció feloldására lásd *Robert C. Figueira*: The Medieval Papal Legate and His Province. Geographical Limits of Jurisdiction. In: Plenitude of Power: The Doctrines and Exercise of Authority in the Middle Ages: Essays in Memory of Robert Louis Benson. Church, Faith and Culture in the Medieval West. Ed. Robert C. Figueira. Hampshire–Burlington 2006. 73–106., itt: 92–95.

⁶⁷ Fülöp legátus itineráriumát lásd *Kovács V.*: Alter ego domini papae i. m. 129–131.

⁶⁸ Az eseményekre lásd *Szűcs Tibor*: Egy második „tatárjárás”? A tatár–magyar kapcsolatok a XIII. század második felében. Belvedere Meridionale 23. (2010) 3–4. sz. 16–49.

⁶⁹ *Mályusz E.*: Krónikaproblémák i. m. 733.

⁷⁰ 182. fejezet. Chronici Hungarici compositio i. m. 472–473.

rövidre nyírására és a kun süveg levetésére”,⁷¹ nem felelt meg a IV. László által kiadott, második kun törvényként emlegetett oklevélben foglaltaknak,⁷² azaz bizonyosan jóval az események után jegyezték le.⁷³ Ezzel kapcsolatban azonban meg kell említenünk, hogy az első, Fülöp legátus tervezetén alapuló, bár ugyan-csak királyi oklevél formájában, június 23-ai kelettel kiadott változatban⁷⁴ nem szerepelnek a külsőségekkel kapcsolatos későbbi engedmények (tudniillik hogy a krónikaszőveg állításával szemben nem kötelezték a kunokat haj- és egyéb viseletük feladására), azok köre csak az augusztusi szövegben került megfogalmazásra.⁷⁵

A Krónika 183. fejezetében a Fermói Fülöpnek szentelt rész vége kísértetiesen hasonlít a 187. fejezetben a III. András ellen küldött legátusokkal kapcsolatban leírtakra, arról olvashatunk ugyanis, hogy a fermói püspök „úgy tért vissza, hogy semmit sem ért el a királynál”.⁷⁶ Bár a passzusok magyar fordításai egybecsengeni látszanak,⁷⁷ a latin eredeti esetében legfeljebb tartalmi párhuzamról beszélhetünk.⁷⁸ Hasonló megállapítással találkozunk a következő pápai legátus, a már többször említett Boccasini bíboros magyarországi misszióját leíró 190. caputban is. E szerint a domonkos-rendi kardinális, „mert látta, hogy semmire sem tud menni, visszatért a pápai udvarba”.⁷⁹ A mondandó egybecsengésére már Domanovszky Sándor is felhívta a figyelmet, bár ő a konkrétan meg nem nevezett legátusokra nem fordított figyelmet (a 187. fejezetből).⁸⁰ Boccasini ugyan tényleg nem tudta érdemben segíteni I. Károly ügyét, azonban a Krónika

⁷¹ Képes Krónika (2004) 117.; „qui barbas radere, crines detruncare contra mores Hungaricos et pillos Cumanicos, quorum usus in Hungaria iam in consuetudine habebatur, abicere demandabat” – *Chronici Hungarici compositio* i. m. 473.

⁷² 1279. augusztus 10. *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II/1. Ed. Emericus Szentpétery. Bp. 1923–1943. II/2–4. Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerk. Borsa Iván. Bp. 1961–1987. (a továbbiakban: RA) 3000. sz. Magyar fordítása: Kun László emlékezete. Szerk. Kristó Gyula. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 5.) Szeged 1994. 135–136.

⁷³ *Mályusz E.*: Krónikaproblémák i. m. 733–744.

⁷⁴ RA 2962. sz. Fordítása: Kun László emlékezete i. m. 130–132.

⁷⁵ A második oklevél hitelességével kapcsolatban már Szentpétery Imre is kétségeinek adott hangot, majd Berend Nóra egyenesen 18. századi hamisítványnak nevezte. RA 3000. sz.; *Nora Berend*: At the Gate of Christendom. Jews, Muslims and ‘Pagans’ in Medieval Hungary, c.1000 – c.1300. Cambridge 2001. 89–93.

⁷⁶ Képes Krónika (2004) 117.; „Sed nichil in rege proficiens repatriavit” – *Chronici Hungarici compositio* i. m. 473.

⁷⁷ „Ezek azonban úgy tértek vissza hazájukba, hogy semmit sem tudtak elérni” – Képes Krónika (2004) 119.

⁷⁸ „Sed nichil in rege proficiens repatriavit” és „Qui nichil agere valentes ad propria redierunt” – *Chronici Hungarici compositio* i. m. 473. és 478.

⁷⁹ Képes Krónika (2004) 121. Vö. *Mályusz E.*: Krónikaproblémák i. m. 740.

⁸⁰ *Chronici Hungarici compositio* i. m. 222., 223., 226. Az kétségtelen, hogy a 183. és a 190. caput esetében a megfogalmazások is párhuzamot mutatnak: „sed nichil in rege proficiens repatriavit” és „videns se nichil posse proficere, reversus est in curiam” – *Chronici Hungarici compositio* i. m. 473. és 482.

állításával szemben nemcsak néhány napig időzött a királyságban, hanem 1301 tavaszától 1303 őszéig, és Buda polgárainak a kiközösítésén túl is tevékeny volt.⁸¹

Véleményem szerint a Fülöp, Boccasini Miklós és a névtelen legátusok esetében is kiemelt sikertelenség esetében nem kell feltétlenül Anjou-ellenességre gondolnunk, mint azt Kristó Gyula tette a 187. fejezettel kapcsolatban.⁸² Kínálkozik ugyanis két további, egymással helyel-közzel összefüggő magyarázat is. Amennyiben elfogadjuk, hogy a *Budai Minorita Krónika* fejezeteit egyetlen ferences szerző írta, úgy a keletkezés korát legkorábban is az 1330-as évekre kell helyoznunk, amikor Szent Ferenc kisebb testvérei a XXII. János pápával (1316–1334) kialakult ellentétük⁸³ miatt nem feltétlenül gondolhattak jó szívvel az Apostoli Székre. Ebben az értelemben a sikertelenség emlegetését egyfajta ferences szerzetes tollából származó, a pápasággal szembeni szemrehányásként is olvashatjuk. Ugyanehhez az értelmezéshez jutunk akkor is, ha feltételezzük, hogy egy, méghozzá Károly-párti szerző keze munkája lehet mind a három híradás, utóbbi kettő esetében pedig így lehetségesnek kell tartanunk, hogy a legátusok tevékenységével kapcsolatos elégedetlenségének adott hangot a minorita szerző, hiszen értelmezésében azok, megbízóikhoz hasonlóan nem tudták érdemben segíteni az Anjouk ügyét. Az sem lehetetlen továbbá, hogy a két nézőpont kombinációjával van dolgunk.

Az utolsó pápai legátus, akinek magyarországi tevékenységéről beszámol a krónika, Gentilis de Monteflorum kardinális, akivel kapcsolatban nem hogy fel sem merült a dolgavégezetlenül való távozás toposza, hanem – ahogyan Kristó Gyula fogalmazott – a szerző „látható büszkeséggel szól Gentilis követségéről”.⁸⁴ A szegedi professzor szerint ebben a bíboros I. Károly koronázásában megnyilvánuló kétségtelen sikere mellett szerepet játszott az is, hogy Gentilis a krónika szerzőjéhez hasonlóan ferences szerzetes volt.⁸⁵ Talán éppen ez a szempont jelent meg Boccasini hangsúlyozott sikertelensége esetében is, hiszen ő a domonkosok közé tartozott. A kardinális tevékenységének leírásával kapcsolatban kiemelendő az általa alkalmazott egyházi fenytékekre vonatkozó rész, ahol a Fermói Fülöppel kapcsolatos

⁸¹ *Rácz György*: Az Anjou-ház és a Szentszék (1301–1387). In: Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve. Szerk. Zombori István. Bp. 1996. 55–81., itt: 57–58.; *Csukovits E.*: Az Anjouk Magyarországon I. i. m. 57–58.; *Maléth Á.*: A Magyar Királyság i. m. 58–63.

⁸² *Kristó Gy.*: Magyar historiográfia i. m. 80–81.

⁸³ Lásd *Sághy Marianne*: Az Avignoni pápaság és a nagy egyházszakadás. In: Európa ezer éve. A középkor II. Szerk. Klaniczay Gábor. Bp. 2004. 169–185., itt: 174–177.

⁸⁴ *Kristó Gy.*: Magyar historiográfia i. m. 82.

⁸⁵ Uo. A kardinális tevékenységével kapcsolatban lásd *Rácz Gy.*: Az Anjou-ház és a Szentszék i. m. 59–60.; *Csukovits E.*: Az Anjouk Magyarországon I. i. m. 60–61. Gentilis legációjának egyházkormányzati és egyházfegyelmi vonatkozásai is jelentősek voltak. Lásd *Kovács Viktória*: Causae coram nobis ventilitae. Adalékok Gentilis de Monteflorum pápai legátus magyarországi egyházi bíraskodási tevékenységéhez. In: Kor-szak-határ. A Kárpát-medence és a szomszédos birodalmak (900–1800). Szerk. Fedele Tamás – Font Márta – Kiss Gergely. Pécs 2013. 75–99.; *Maléth Á.*: A Magyar Királyság i. m. 64–75.

fejezethez hasonlóan *anathema* kimondásáról számol be a szerző (az ország egyházi tilalom alá helyezése mellett),⁸⁶ holott az I. Károlynak nem engedelmeskedő alattvalók, köztük a nagyhatalmú tartományúr, trencsényi Csák Máté ellen a legátus a valóságban kiközösítést, *excommunicatiót* alkalmazott.⁸⁷

Mindhárom legáció leírásával kapcsolatban feltűnő, hogy egyik esetben sem szerepel a 187. fejezetben olvasható, egyértelműen jogi tartalommal is bíró *de latere* kitétel. Ez ugyanis nem csak arra utal, hogy az egyházfő szó szerint maga, azaz „az oldala mellől” küldte el követeit, a kifejezés a legátusok legmagasabb, az apostoli követség teljességével felruházott (*pleno iure, plenae legationis officium*) osztályát jelöli.⁸⁸ Boccasini és Gentilis esetében a krónikaszöveg sem hagy kétséget azt illetően, hogy pápai oldalkövetnek kell tekintenünk őket, kardinálisokról lévén szó.⁸⁹ Fermói Fülöp legációjának természetét illetően azonban csak a pápai megbízólevelek tanúskodnak arról, ő is *de latere* került kirendelésre.⁹⁰

Boccasini felhatalmazását illetően egy olyan megfogalmazás (*az apostoli székhatalmával megerősítve*)⁹¹ is olvasható, amely a 13. század első harmadában a Magyar Királyságban közel három évet eltöltő pápai káplán, Egyed esetében is megjelenik egy, a szerémségi püspökséggel kapcsolatban adott 1229. évi pápai megbízásban.⁹² IX. Gergely mandátumát Csák nb. Ugrin kalocsai érsek kezde-

⁸⁶ „anathematis vinculo innodavit, pauperibus vero et divitibus universis divina strictius interdixit” – *Chronici Hungarici compositio* i. m. 473.

⁸⁷ *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis I–III*. Ed. Ferdinandus Knausz. Strigonii 1874–1924. IV. Ed. Gabriel Dreska et al. Budapestini 1999. (a továbbiakban: MES) II. 574. 619. sz. Lásd *Csukovits E.*: Az Anjouk Magyarországon I. i. m. 62.; *Maléth Á.*: A Magyar Királyság i. m. 413.

⁸⁸ További szakirodalommal lásd *Kiss Gergely*: A pápai képviselet. In: *Varietas delectat* i. m. 11–57., itt: 32–34.; *Barabás Gábor*: „Et maxime mediante viro venerabili”. Pápai legátusok Magyarországon a 13. század első felében. A pápai képviselet fogalmi-jogi tipológiájához. In: *Kor-szak-határ* i. m. 59–74., itt: 60–61.

⁸⁹ Gentilis esetében teljes felhatalmazását is említi a szöveg. Vö. *Claudia Zey*: Die Augen des Papstes. Zu Eigenschaften und Vollmachten päpstlicher Legaten. In: *Römisches Zentrum und kirchliche Peripherie. Das universale Papsttum als Bezugspunkt der Kirchen von den Reformpäpsten bis zu Innozenz III.* Hrsg. Jochen Johrendt – Harald Müller. (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen. Neue Folge 2.) Berlin–New York 2008. 77–108., itt: 99–105. Továbbá lásd *Uő*: Zum Verhältnis zwischen Päpsten und Kardinallegaten im 11. und 12. Jahrhundert. In: *Die Kardinäle des Mittelalters und der frühen Renaissance*. Hrsg. Jürgen Dendorfer – Ralf Lützelshwab. Firenze 2013. 127–165.

⁹⁰ Lásd *Kovács V.*: *Alter ego domini papae* i. m. 118–119.

⁹¹ „apostolice sedis auctoritate suffultus” – *Chronici Hungarici compositio* i. m. 482. A magyar fordítások itt nem adják vissza a megfogalmazás kétségtől a pápai kancellária gyakorlatához kapcsolódó voltát, igaz, az nem is feladatuk: „az apostoli székhöz követeiként” – *Képes Krónika* (1971) 130.; „Apostoli Szentszék meghatalmazottjaként” – *Képes Krónika* (1986) 242.; „az apostoli szentszék meghatalmazásával” – *Képes Krónika* (2004) 121.

⁹² „auctoritate nostra suffultus” – VMHH I. 89. CLIX. sz., RPR 8348. sz., Les registres de Grégoire IX. Recueil des bulles de ce pape publiées et analysées d’après les manuscrits originaux du Vatican par Lucien Auvray I–IV. Paris 1890–1955. 278. sz. Egyedre lásd *Barabás Gábor*: Egyed pápai káplán. Delegált bíró legátusi szerepben? In: *Szent Márton és Benedek nyomában. Tanulmányok Koszta László emlékére*. Szerk. Fedeles Tamás – Hunyadi Zsolt. (Fontes et Libri 4.) Szeged–Debrecen 2019. 57–76.

ményezésére állították ki, aki néhány évvel korábban, 1225-ben maga is kapott egy olyan szentszéki megbízást, amelyben szerepelt a kérdéses megfogalmazás.⁹³ Úgy vélem, hogy a 187. fejezetben alkalmazott *de latere* kifejezéssel együtt ez a szöveghely is alkalmas a ferences szerző(k) Thoroczkay Gábor által megfogalmazott kánonjogi ismeretének az alátámasztására,⁹⁴ lévén a formula számos esetben megjelenik a különböző kánonjogi gyűjteményekben.⁹⁵

Mint arra fentebb már utaltam, véleményünk szerint a krónikakompozíció 187. fejezetében név nélkül említett, „egymás után”⁹⁶ kiküldött legátusok esetében nem szükségszerű szándékolatlan vagy tudatos tévedést keresnünk, ugyanis VIII. Bonifác pápa elődje, IV. Miklós valóban felhatalmazott pápai követeket, szám szerint kettőt magyarországi ügyben. Ahhoz, hogy a kérdéses krónikahely értelmezéséhez közelebb kerüljünk, vizsgálat alá kell vennünk e két pápai megbízott felhatalmazásait és tevékenységét is. Ők ugyanis Boccasinivel és Gentilisszel elmentben valóban III. András uralkodása alatt kaptak mandátumot, hipotézisünk szerint a passzus szerzője sokkal inkább rájuk gondolhatott, mintsem visszavetítette a később tevékenykedő, a szerző korához közelebbi bíborosok tevékenységét. A helyzet alaposabb elemzése azért is szükséges, mivel az 1290-es évek eleji pápai missziók kevésbé ismertek, mint az egy évtizeddel később, a trónharcok idején a királyságba érkezett kardinálisok tevékenysége. Továbbá arra a kérdésre is választ kell keresnünk, mekkora „hírértéke” lehetett a két itáliai főpap magyarországi megbízásának, mekkora hatást gyakoroltak a IV. László halála utáni évek eseményeire, ami miatt az erre vonatkozó információ utat találhatott a krónikaszerkesztménybe.

Fontos kérdés továbbá, hogy értelmezhető-e a két delegált megbízása a krónika közlése szerint: vagyis ténylegesen III. András ellenében és Károly, illetve ekkor még nagyanyja, Mária, valamint apja Martell Károly érdekében küldték ki őket? Ehhez meg kell vizsgálni megbízásaikat, az ahhoz kapcsolódó iratokat, illetve – legalábbis János püspök esetében – magyarországi tevékenységüket. Megfontolás tárgyává kell tenni, hogy a feltételezett ferences szerző milyen információval rendelkezhetett a pápai legációk jogi természetéről, minek

⁹³ „gratia nostra confisus et auctoritate suffultus” – CDH III/2. 33.; RPR 7407. sz.

⁹⁴ Lásd Thoroczkay G.: Az esztergomi érsekség kormányzata i. m.

⁹⁵ A formula előfordulására lásd Corpus Iuris Canonici 2. Decretalium Collectiones Decretales Gregorii P. IX., Liber Sextus Decretalium Bonifacii P. VIII., Clementis P. V. Constitutiones, Extravagantes tum Viginti Ioannis P. XXII. tum Communes. Editio Lipsiensis Secunda post Aemilii Ludouici Richteri. Curas ad Librorum Manu Scriptorum et Editionis Romanae Fidem Recognouit et Adnotatione Critica instruxit Aemilius Friedberg. Graz 1955. 55., 368., 371., 458., 764.

⁹⁶ Képes Krónika (2004) 119.

tulajdoníthatjuk a jogi tartalmat is hordozó, már többször érintett *de latere* kitétel alkalmazását. Mennyiben hathatott a IV. Miklós által felhatalmazott legátusok – feltételezett – emlékére Boccasini, illetve Gentilis bíborosok magyarországi legációja? Utóbbi esetében ferences kötődéseiről sem feledkezhetünk el, és ezt a körülményt Benvenutoval kapcsolatban is figyelembe kell vennünk, lévén a gubbiói püspök is Szent Ferenc Kisebb Testvérei közé tartozott.⁹⁷

Nézzük röviden, milyen megállapítások olvashatók magyarországi megbízásaira, illetve esetlegesen a kérdéses krónikahelyre a pápai–magyar kapcsolatokat vizsgáló művekben. Fraknói Vilmos a pápai–magyar kapcsolatokról írt nagyszabású munkájában áttekintette mind Orvietói Benvenuto, mind Ugucione János püspök felhatalmazásait, illetve utóbbi tevékenységét, azonban a krónikaszerkesztmény vonatkozó passzusát nem használta fel.⁹⁸ 1996-ban a Szentszék és Magyarország ezeréves kapcsolatára készült tanulmánykötetben Solymosi László foglalta össze a kapcsolatok 13. századi történetét, munkájában azonban csak IV. Miklós pápának a magyar trón öröklésével kapcsolatos igényéről, illetve utódjával, VIII. Bonifáccal együtt az Anjouk támogatását célzó tevékenységéről szólt; nem említette IV. Miklós követeit,⁹⁹ és a krónika 187. fejezetének adatát sem. A 14. századi kapcsolatokat feldolgozó Rácz György viszont – túlzásnak minősítve azt – idézi a passzust VIII. Bonifác Magyar Királyságra vonatkozó igényeivel kapcsolatosan, azonban nem hozta azt összefüggésbe IV. Miklós köveivel.¹⁰⁰

Szücs Jenő csak IV. Miklós pápának a trónbetöltésre vonatkozó kívánságát említi, hozzátéve, ekkor ennek „még inkább elméleti jelentősége volt”.¹⁰¹ Zsoldos Attila – IV. Miklós igényeinek, de a megvalósításához szükséges eszközök hiányának leszögezésével – III. Andrásról írt életrajzában kitér János püspök miszsiójára.¹⁰² A pápai követ tevékenységének azt az epizódját emeli ki, amely talán a legnagyobb hatással volt az események alakulására: a Jesi püspöke és a nagyhatalmú oligarcha, Héder nb. Kőszegi János között létrejött megállapodást.¹⁰³ A közel-múltban Kiss Gergely foglalkozott a magyar trónra vonatkozó pápai igények kérdésével, amellyel kapcsolatban mind Benvenuto, mind János püspök megbízását is érintette.¹⁰⁴ Skorka Renáta a III. András és a Habsburgok közötti kapcsolatot

⁹⁷ <https://bit.ly/3LEyrrE> (letöltés 2021. aug. 11.)

⁹⁸ *Fraknói V.*: Magyarország egyházi és politikai i. m. 98–101.

⁹⁹ *Solymosi L.*: Egyházi-politikai viszonyok i. m. 52–53.

¹⁰⁰ *Rácz Gy.*: Az Anjou-ház és a Szentszék i. m. 56.

¹⁰¹ *Szücs J.*: Az utolsó Árpádok i. m. 327. Sajnálatos módon Szücs munkájából hiányoznak a hivatkozások, így ebben az esetben sem tudhatjuk, pontosan mely forrásokra alapozta kijelentését. Lásd Engel Pál a kötethez írt előszavát: *Szücs J.*: Az utolsó Árpádok i. m. X.

¹⁰² *Lenkey Zoltán – Zsoldos Attila*: Szent István és III. András. Bp. 2003. 135., 177–180.

¹⁰³ Uo. 178–180.

¹⁰⁴ *Kiss G.*: VIII. Bonifác és Magyarország i. m. 1356–1357.

vizsgálva említette IV. Miklós követeit, igaz, név nélkül,¹⁰⁵ míg Bárány Attila az angol–magyar kapcsolatokat elemezve tért ki IV. Miklós pápa reagálására Habsburg Rudolf német király (1273–1291) magyar trónigényével kapcsolatban, és ennek kapcsán megemlítette Jesi püspökének megbízását is.¹⁰⁶

Milyen információval szolgálnak a források a felhatalmazások természetét illetően? Az első delegált, a ferences Orvietói Benvenuto 1278-tól haláláig az itáliai Gubbio püspöki címét viselte.¹⁰⁷ Pályafutása során több esetben kapott pápai megbízást, tevékenykedett Kasztíliaiban, de a pápai államokban, illetve a Német-római Birodalom területén is. Utóbbi esetben, 1289 áprilisában Rudolf német királlyal kellett tárgyalásokat folytatnia annak tervezett koronázása ügyében.¹⁰⁸ Első vizsgálódásunk szempontjából releváns megbízása még nem a magyar trón-utódlással volt kapcsolatos, hanem 1290 májusában IV. László király életmódja, felesége, Anjou Izabella fogságba vetése, illetve a kunok befolyása miatt kapott pápai oldalköveti megbízást.¹⁰⁹ IV. Miklós pápa a bevett gyakorlatnak megfelelően a világi hatalom segítségét is igyekezett számára biztosítani. Ebbe a sorba illeszkedett a magyar uralkodónak küldött levél is, amely – bár a legátust is a király figyelmébe ajánlotta – inkább intés volt a bűnös László felé.¹¹⁰ Az egyházfő Benvenuto támogatására szólította fel a szomszédos területek uralkodóit, Rudolf német királyt, fiát, Albert osztrák herceget, illetve a legátus felhatalmazási területeinek (Magyarország mellett Bosznia és *Cumania*, illetve a Habsburgok hercegségei)¹¹¹ világi előkelőit és minden keresztényét.¹¹²

IV. Miklós pápa július 23-án további ajánlóleveleket állíttatott ki legátusának, amelyek címzettjei II. Vencel cseh király (1278–1305), János prágai és

¹⁰⁵ *Skorka Renáta*: Előjáték egy házasságkötéshez. A Habsburgok útja az első magyar házassághoz. In: Királynék a középkori Magyarországon és Európában. Szerk. Szovák Kornél – Zsoldos Attila. Székesfehérvár 2019. 59–77., itt: 67.

¹⁰⁶ *Bárány Attila*: Magyarország és Anglia az európai politikában az 1290-es években. In: Kultúra, művelődés, agrárium. Emlékkönyv ifj. Barta János 80. születésnapjára. Szerk. Papp Klára – Bárány Attila – Kerepeszki Róbert – Pallai László. (Speculum Historiae Debreceniense 29.) Debrecen 2020. 45–74., itt: 53–54.

¹⁰⁷ *Konrad Eubel*: Hierarchia catholica medii aevii sive summorum pontificum, S.R.E. cardinalium, ecclesiarium antistitum series. I. [1198–1431]. Münster 1913. 242.

¹⁰⁸ RPR 22934., 22942. sz. Lásd további irodalommal <https://bit.ly/3y9Vo1T> (letöltés 2021. aug. 11.)

¹⁰⁹ RPR 23283. sz., Les registres de Nicolas IV. Ed. E. Langlois. Paris 1886–1893. (a továbbiakban: RN IV.) 4313. sz. „commisio tibi in regno et partibus supradictis plene legationis officio” – VMHH I. 362. DLXXXII. sz. Ez adott esetben a hit ellenségei (tatárok, szaracénok, nyögérek és pogányok) ellen keresztes hadjáratot hirdethessen. „verbum crucis sollicite proponere studeat” – VMHH I. 362. DLXXXII. sz.

¹¹⁰ RPR 23287. sz., RN IV. 4314. sz. Figyelemre méltó, hogy IV. Miklós Fermói Fülöp tevékenységére is emlékezett a magyar uralkodót. A korábbi legátus említése több másik oklevélszövegben is megtalálható, az egyházfő ezek alapján közvetlen előzményként kezelte Fülöp legációját. RPR 23384. sz.

¹¹¹ A legátusi felhatalmazások területi aspektusaira lásd *Figueira, R. C.*: The Medieval Papal Legate i. m.

¹¹² RPR 23285–23287. sz., RN IV. 4318–4322. sz.

Tódor olomouci püspök, a lengyel fejedelmek,¹¹³ illetve a Magyar Királyság világi méltóságviselői, többek között a Kőszegi testvérek és Borsa nb. Roland voltak.¹¹⁴ Készült oklevél a legátusi provinciák klerikusainak címezve,¹¹⁵ és a gubbiói püspök is kapott egy újabbat megerősítve teljes legátusi felhatalmazását.¹¹⁶

Mindezek alapján is bizonyosnak látszik, hogy IV. László július 10-ei halálának híre¹¹⁷ ekkor még nem ért el az egyházfőhöz, ugyanis július 29-ei kelettel egy újabb intés készült a magyar királynak címezve a pápai kancelláriában.¹¹⁸ Egy nappal később, július 31-én, illetve augusztus 1-jén további iratokat állítottak ki.¹¹⁹ IV. Miklós egyrészt kiterjesztette Benvenuto felhatalmazását Bosznia területére is,¹²⁰ másrészt ezúttal a salzburgi érseknek, a passauai püspöknek, illetve a legátus felhatalmazási területeinek az egyházi, valamint lovagrendi előjárói mellett általános címmel írt megbízottja érdekében.¹²¹

Az, hogy IV. Miklósnak komoly tervei lehettek Benvenuto legációját illetően, jól látszik mindezekon túl abból is, hogy 1290. június 13. és 23. között több alkalommal, majd augusztus 5-én ismét különleges jogosítványokat, úgynevezett *facultas*okat biztosító iratokat állítottak ki számára a pápai kancelláriában. Benvenuto egyebek mellett felhatalmazást kapott arra, hogy a legációja anyagi fedezetét biztosító *procuratio* megfizetését kikényszerítse, hogy egyházi fenytékek alóli feloldást, valamint különböző típusú felmentéseket adhasson egyháziaknak, illetve a keresztesekhez hasonló bűnbocsánatban részesíthessen laikusokat és klerikusokat egyaránt, a hitetlenek ellen pedig keresztes hadjáratot hirdethessen.¹²² A lehetséges intézkedések széles spektruma fényében furcsán hat, hogy a felhatalmazott legátus 1290 májusa és augusztusa között mégsem indult útjára, holott

¹¹³ RPR 23338. sz.

¹¹⁴ RPR 23329–2333. sz.

¹¹⁵ RN IV. 4316–4317. sz.

¹¹⁶ RPR 23339., sz., RN IV. 7563. sz. Vö. Clifford Ian Kyer: 'The Papal Legate and the 'Solemn' Papal Nuncio 1243–1378: The Changing Pattern of Papal Representatio. Doktori (PhD) értekezés. University of Toronto. Toronto 1979. 41–43.

¹¹⁷ Kádár Tamás: Az Árpád-házi uralkodók és az országlásuk idején hercegi címmel tartományi különhatalmat gyakorolt külhoni, fejedelmi származású előkelők, valamint azok családtagjainak elhalálozási és temetkezési adatai 997–1301 között. Fons Forráskutatás és Történeti Segéd tudományok 19. (2012) 57–108. 105–106.

¹¹⁸ RPR 23342. sz., RN IV. 4315. sz.

¹¹⁹ Benvenuto fő megbízása mellett a nándorfehérvári püspöki méltóság betöltésével kapcsolatban kapott mandátumot, IV. Miklós egy Rómával hitegységen lévő főpap beiktatását parancsolta neki, ezzel mintegy előkészítve a latin rítusú püspökség megalakítását. RPR 23345. sz., RN IV. 4344. sz. Lásd TERNÓVÁZ Bálint: A nándorfehérvári püspökség története a középkorban. In: Középkortörténeti tanulmányok 10. A X. Medieviztikai PhD-konferencia (Szeged, 2017. június 7–9.) előadásai. Szerk. Szanka Brigitta – Szolnoki Zoltán – Nagy Zsolt Dezső. Szeged 2018. 117–131., itt: 119.

¹²⁰ RN IV. 4360. sz.

¹²¹ RN IV. 4316–4317., 4323–4325. sz.

¹²² RN IV. 4345–4359., 4361–4369. sz.

ekkor IV. László halálhíre még nem érhetett el az egyházfőhöz. A késlekedésnek tehát más oka lehetett, amiről azonban nem áll rendelkezésre adat.

A király haláláról szóló híradás¹²³ feltehetően csak valamikor augusztusban érkezett meg az Orvietóban tartózkodó pápai udvarba, valószínűleg ezzel magyarázható, hogy a legátus utazása továbbhalasztódott.¹²⁴ Szeptember 1-jén a pápa Magyarország egyházi és világi előkelőit a legátusa iránti engedelmességre szólította fel.¹²⁵ Szeptember 7-én Benvenuto újabb megbízást kapott arra, hogy mintegy a *béke angyalaként*¹²⁶ járjon el a Magyar Királyságban, és tájékozódjon az ottani helyzetről, hangsúlyozva, hogy a királyi méltóság betöltésével kapcsolatos döntések a pápa hatáskörébe tartoztak.¹²⁷ Ezt a következő napon a magyarországi egyházi és világi elitnek címzett, a legátus segítségére felszólító levelek kiállítása követte.¹²⁸ Szeptember 9-én az immáron özvegy Anjou Izabella védelmét parancsolta neki IV. Miklós, ¹²⁹ ez ügyben Lodomér esztergomi érsek és a királyné számára is készült oklevél,¹³⁰ Rudolf német királyt pedig a legátus megsegítésére szólította fel a pápa, mivel tervezett missziója a magyar király halála után a korábbinál is veszélyesebbnek mutatkozott.¹³¹

Még fontolgatták, hogy ebben a helyzetben útjára induljon-e a legátus, de nem tettek le róla teljesen,¹³² erre enged következtetni, hogy szeptember 12-ei dátummal a pápa megerősítette megbízását,¹³³ majd másnap azt az új feladatot adta legátusának, hogy győződjön meg arról, vajon László király megbánta-e bűneit halála előtt, és így keresztényként fejezte-e be földi pályafutását.¹³⁴ További három pápai oklevél is kelt ezen a napon. IV. Miklós felhatalmazta legátusát a hitetlenek elleni fellépésre, illetve megbízta, hogy akadályozza meg, hogy a hit említett ellenségei vagy az ország előkelői elfoglalják a királyság egészét vagy egyes részeit, feltehetően a László halála utáni helyzetre, azaz a trónöröklés kérdésére utalva ezzel.¹³⁵ Fontos kiemelni:

¹²³ „Regis Ungarie nuper sublati de medio imminebat” – VMHH I. 366. DLXXXVIII. sz.

¹²⁴ *Fraknói V.*: Magyarország egyházi és politikai i. m. 98. Fraknói ezt a késlekedést azzal magyarázta, hogy a pápa Lodomér érsek tájékoztatására várt.

¹²⁵ RN IV. 4375–4376. sz.

¹²⁶ A metafora magyar vonatkozású esetben megjelent korábban Fermói Fülöppel kapcsolatban is. „paci angelum destinamus” – VMHH I. 328. DXLIV. sz., RPR 21412. sz. Lásd *Kovács V.*: *Alter ego domini papae* i. m. 147. A motívummal kapcsolatban *Kyer, C. I.*: *The Papal Legate* i. m. 140–149. A pápaság és a béke viszonyára legutóbb összefoglalóan *Claudia Zey*: *A pápaság és a béke a középkorban*. Pontes 4. (2021) 9–45.

¹²⁷ „tanquam paci angelum destinamus [...] dicti regni utpote ad Romanam ecclesiam pertinentis” – VMHH 367. DLXXXVIII. sz. *Vö. Fraknói V.*: *Magyarország egyházi és politikai* i. m. 98.

¹²⁸ RPR 23385. sz. *Vö. Fraknói V.*: *Magyarország egyházi és politikai* i. m. 98.

¹²⁹ A házassággal kapcsolatban lásd *Zsoldos A.*: *Árpádok és asszonyaik* i. m. 58–60.

¹³⁰ RPR 23387. sz., RN IV. 4381–4382. sz.; RPR 23388. sz., RN IV. 4383. sz.

¹³¹ RPR 23386.; RN IV. 4374. sz. *Vö. Skorka R.*: *Előjáték egy házasságkötéshez* i. m. 67.

¹³² *Vö. Kyer, C. I.*: *The Papal Legate* i. m. 39–40.

¹³³ RN IV. 4384. sz.

¹³⁴ RPR 23398. sz., RN IV. 4377. sz. *Vö. Fraknói V.*: *Magyarország egyházi és politikai* i. m. 100.

¹³⁵ RN IV. 4378–4380. sz.

itt is megjelenik az a gondolat, hogy a Magyar Királysággal kapcsolatos döntések, így a trónöröklés ügye is a pápa kompetenciájába tartoztak.¹³⁶

Tekintettel a tervezett legációval kapcsolatban kiállított pápai intézkedések nagy számára, a megbízások és a *facultasok* széles spektrumára, illetve a címzetek körére, talán megkockáztathatjuk a feltevést, hogy a tervezett misszió annak hamvába holtá ellenére sem lehetett ismeretlen a Magyar Királyságban, esetleg Lodomér esztergomi érsek vagy a következő pápai küldött jóvoltából, IV. Miklós regisztrumkötetének margójára azonban utólag mindössze annyit jegyeztek fel több helyen is, hogy a legáció nem érte el a várt hatást.¹³⁷

Arról, hogy Benvenuto végül miért nem jutott el kijelölt működési területére, legfeljebb feltevéseink lehetnek. Fraknói Vilmos szerint a pápa felmentette őt küldetése alól,¹³⁸ bár vélekedése alátámasztására nem adott meg forrást. Clifford Ian Kyer a pápai képvisellel foglalkozó disszertációjában úgy értelmezte a történeteket, hogy IV. Miklós – mintegy a későbbi gyakorlat előfutáraként – azért döntött Benvenuto megbízásának annulálása mellett, mert a király halála utáni különösen kényes magyarországi helyzetben egy pápai oldalkövet általános és teljes felhatalmazása (*plena legatio*), valamint magasabb rangja miatt kevésbé hatékonyan járhatott volna el a rábízott, érzékeny természetű ügyben. Véleménye szerint egy korlátozott felhatalmazású pápai megbízott, úgynevezett ünnepélyes nuncius (*nuncius solempnus*) hasonlóan kényes szituációkban – éppen a *de latere* legátusokhoz magas méltóságuk miatt kapcsolódó figyelem híján – hatékonyabban tevékenykedhet.¹³⁹

Az mindenesetre bizonyos, hogy 1290 decemberében IV. Miklós új megbízottat hatalmazott fel János (Johannes Ugucione), az itáliai Jesi püspöke személyében.¹⁴⁰ Feladatait illetően nem állapíthatunk meg lényeges eltérést Benvenuto legációjától, és e tekintetben az oklevelek szövegei is összecsengenek.¹⁴¹ Elsőként Anjou

¹³⁶ „ex parte sedis apostolice, ad quam regnum ipsum pertinere dinoscitur” – RN IV. 4379. sz. Lásd Kiss G.: VIII. Bonifác és Magyarország i. m. 1356–1357.

¹³⁷ „Legatio ista non habuit effectum” – VMHH I. 362. DLXXXII. sz., RN IV. 4316–4317. sz. Azt csak mi tehetjük hozzá, hogy, mivel el sem jutott a kijelölt működési területre, ezen nem is csodálkozhatunk.

¹³⁸ Fraknói V.: Magyarország egyházi és politikai i. m. 99. Vö. Kiss G.: VIII. Bonifác és Magyarország i. m. 1356–1357. Kiss Gergely több olyan vélekedést is felsorakoztatott, amelyek szerint a gubbiói püspök a – bolgárok elleni – mongol támadás miatt nem indult el Itáliából. Kiss G.: VIII. Bonifác és Magyarország i. m. 1356. 13. jegyz.

¹³⁹ Kyer, C. I.: The Papal Legate i. m. 41–44. és passim.

¹⁴⁰ Kiss G.: VIII. Bonifác és Magyarország i. m. 1357.; Bárány A.: Magyarország és Anglia i. m. 53–54. János 1288-tól állt Jesi püspökségének az élén, VIII. Bonifác 1295-ben helyezte őt az osimói püspöki székre, s a címet haláláig (1303 vége) viselte. Több alkalommal járt el pápai megbízással, jellemzően Itáliában, 1301 és 1303 között az Anconai Órgrófság lelki ügyekben megbízott rektora volt (*rector in spiritalibus*), míg 1303 során néhány hónapig Róma vikáriusaként tevékenykedett (*vicarius in spiritalibus*). Lásd <https://bit.ly/3vMVR8G> (letöltés 2021. aug. 11.)

¹⁴¹ Egyebek mellett a Fermói Fülöp legációjára történő utalást is megtaláljuk János esetében. „ad regnum ipsum vener. fratrem nostrum Firmanum episcopum, virum utique providum et discretum, virtutibus predictum et iustitiae zelatorem, cum plene legationis officio destinavit” – CDH VI/1. 77.

Izabella özvegy királyné ügyében kapott felhatalmazást december 20-án,¹⁴² majd 1291. január 2-ai dátummal kiállított négy oklevelével a pápa tovább részletezte küldötte feladatait. Meg kellett vizsgálnia, László király keresztényként halt-e meg, illetve – fő feladata szerint – tájékozódnia kellett az országban fennálló helyzetről, valamint törekednie kellett arra, hogy az Apostoli Szék magyarországi jogait ne érje sérelem. Ugyanerre kellett intenie – a magyar trónra IV. Béla 1241-es hűbérési felajánlását felelevenítve igényt tartó¹⁴³ – Rudolf német királyt és fiát, Albert ausztriai herceget. Az egyházfő ezúttal is igyekezett különböző ajánlásokkal segíteni megbízottja tevékenységét, így a magyarországi egyházi és világi előkelőknek címezve is készültek oklevelek, amelyekben óva intette őket az elhamarkodott döntésektől.¹⁴⁴

Az oklevelek ugyan nem szólnak róla, de aligha lehet kétségünk afelől, hogy a pápa III. András hatalomra jutását igyekezett megakadályozni. Konkrét utalás híján legfeljebb csak feltételezhetjük, hogy a pápa nem tudott arról, a Velencében felnőtt herceget Lodomér esztergomi érsek 1290 nyarán (július végén?) megkoronázta.¹⁴⁵ Vagy esetleg, ami az időpont miatt valószínűbbnek is tűnik, a pápa „nem kívánta” azt elismerni.¹⁴⁶ Ezt a vélekedést erősíti meg a *Klosterneuburgi Évkönyvet* kompiláló, 1273 és 1309 közötti bejegyzéseket tartalmazó *St. Florian-i Évkönyv* egy passzusa, amely szempontunkból különösen jelentős, lévén – bár 1296-ra helyezi azt, de – megemlékezik János püspök magyarországi tevékenységéről, összekapcsolva IV. Miklós pápa abbéli szándékával, hogy III. András helyett a nápolyi király unokáját, Károlyt helyezze a magyar trónra.¹⁴⁷

Az igazi újdonságot Ugucione felhatalmazásának a jellege adja, ugyanis – Benvenutoval ellentétben – ő nem kapott teljes legátusi felhatalmazást (*plena legatio*), és így *facultas*okat sem, sőt az első mandátumok esetében a pápa egyáltalán nem

¹⁴² RPR 230502. sz., RN IV. 4421–4422. sz. Ugyanezen ügyben Izabella királyné, és Lodomér esztergomi érsek is kapott értesítést. Nyolc nappal később, december 28-án IV. Miklós értesítette Rudolf német királyt az új megbízásról. RPR 23510. sz., RN IV. 4424. sz. Vö. *Skorka R.*: Előjáték egy házasságkötéshez i. m. 67.

¹⁴³ *Kádár Tamás*: Harcban a koronáért. I. Károly (Róbert) király uralkodásának első évei 1305 végéig. Történeti Tanulmányok 23. (2015), 42–111. 44.; *Skorka R.*: Előjáték egy házasságkötéshez i. m. 66–67.; *Bárany A.*: Magyarország és Anglia i. m. 53–54.

¹⁴⁴ RPR 23513. sz., RN IV. 4415–4417. sz.; RPR 23514. sz., RN IV. 4418. sz.; RPR 23515. sz.; RN IV. 4420. sz.; RPR 23516. Lásd *Fraknói V.*: Magyarország egyházi és politikai i. m. 99–101.

¹⁴⁵ Ennek időpontjáról lásd *Kádár Tamás*: Az utolsó Árpád-házi uralkodó, III. András király megkoronázásának időpontjához. Levéltári Közlemények 84. (2013) 3–25.

¹⁴⁶ *Skorka R.*: Előjáték egy házasságkötéshez i. m. 67.

¹⁴⁷ A Habsburgok érintettsége folytán nem meglepő, hogy a nuncius a trónutódlással kapcsolatos megbízásai nyomot hagytak az ausztriai évkönyvirodalmon. „[...] in preiuditium Romane ecclesie esset in regem Ungarie per episcopus Ungarie coronatus. Unde eodem temporam misit in Ungariam dominum Iohannem episcopus Esinium. Contulerat etiam prius idem regnum, utpote Romane ecclesie vacans, cuidam nepoti Caroli regis Sycilie, eumque ad idem regnum coronari fecit” – Continuatio Florianensis. In: Monumenta Germaniae Historica. Scriptores in folio. IX. Ed. Wilhelm Wattenbach. Hannover 1851. 747–753., itt: 750. Lásd uo. 747–748. és <https://bit.ly/3shzhD6> (letöltés 2021. dec. 9.)

pontosította a megbízás természetét. A kép az 1291. január 31-én kelt újabb megbízások¹⁴⁸ és az azzal kapcsolatos levelek¹⁴⁹ alapján sem tisztul lényegesen, mindössze utalás található az egyik mandátumban arra, hogy János nunciusként, azaz egy legátushoz képest korlátozott, csak az adott ügyre kiterjedő joghatósággal¹⁵⁰ tevékenykedhetett a Magyar Királyságban.¹⁵¹ Mindenesetre a *legátus* megszólítás feltűnő kerülése a pápai oklevelekben, illetve János püspök egy saját oklevelének megfogalmazása¹⁵² ezt a Kyer által is kifejtett nézetet látszik megerősíteni.¹⁵³ A pápai követ oklevelének *intitulatiója*, tudniillik hogy csak az Apostoli Szék küldöttének nevezte magát, arra is utal, hogy nem is próbálta magát legátusnak beállítani, tudatában volt megbízása jogi kereteinek.

Jesi püspöke valóban megérkezett a Magyar Királyságba, missziójáról azonban kevés adattal rendelkezünk. Konkrét tevékenységéről – egy egyházfegyelmi ügyben kelt saját oklevele mellett¹⁵⁴ – mindössze VIII. Bonifác pápa egy 1299. évi diplomája ad felvilágosítást, amely szerint János megállapodást kötött Héder nb. Kőszegi Jánossal, aki ígéretet tett arra, hogy csak azt ismeri el királynak, aki az Apostoli Szék támogatását is bírja.¹⁵⁵ Kőszegi János így nyíltan szembeszállt az általa korábban még támogatott III. Andrással, akit kevéssel később fogságba is ejtett.¹⁵⁶

¹⁴⁸ János püspök ezúttal kifejezetten a Habsburgok igénye elleni fellépésre is felhatalmazást kapott. RPR 23547. sz., RN IV. 4427. sz. Ezen kívül azzal bízta meg a pápa, hogy kézbesítse a magyar főpapságnak és világi előkelőknek írt leveleit. RPR 23548. sz., RN IV. 4431. sz.

¹⁴⁹ A pápa ezúttal is írt Rudolf német királynak, Albert osztrák hercegnek, illetve Lodomér esztergomi érsek mellett János kalocsai érseknek is. RPR 23543. sz., RN IV. 4425. sz.; RPR 23544. sz.; RN IV. 4426. sz.; RPR 23545. sz., RN IV. 4429. sz.; RPR 23546. sz., RN IV. 4430. sz.

¹⁵⁰ A megkülönböztetésre lásd *Richard A. Schmutz*: Medieval Papal Representatives: Legates, Nuncios and Judges-delegate. In: Post scripta. Essays on Medieval Law and the Emergence of the European State in Honor of Gaines Post. Eds. Joseph R. Strayer – Donald E. Queller. (Studia Gratiana 15.) Rome 1972. 441–463., itt: 443–460.

¹⁵¹ „nos post diversos variosque tractatus cum fratribus nostris in hac parte habitos, nunc de Legato, nunc vero de solempni ad partes illas nuntio destinando studia nostra convertimus” – VMHH I. 373. DCI. sz., RPR 23542., RN IV. 4428. sz.

¹⁵² „Johannes miseratione divina episcopus Esinus, per sedem apostolicam ad regnum Ungarie destinatus” – Fontes rerum Austriacarum. Oesterreichischen Geschichtsquellen. Zweite Abteilung. Diplomataria et acta. Hrsg. G. D. Teutsch – Fr. Firnhaber. (Urkunderbuch zur Geschichte Siebenbürgens. Erster Teil. XV.) Wien 1857. 178. nr. 182.

¹⁵³ Vö. *Kyer, C. I.*: The Papal Legate i. m. 41–43., 140–149.

¹⁵⁴ János egy egyházfegyelmi ügyben kelt intézkedése maradt ránk 1292. február 14-ei kelttel. Ekkor a nuncius az erdélyi püspököknek címzett levelével felfüggesztette Cancrusnak, egy erdélyi egyházmegyei papnak Fülöp fermói püspök általi kiközösítését. Fontes rerum Austriacarum i. m. 178–179. nr. 182.

¹⁵⁵ RPR 24791. sz.; Les registres de Boniface VIII. Ed. G. Digard et alii. Paris 1884–1935. (a továbbiakban: RB VIII) 2980. sz. VIII. Bonifác ekkor a Kőszegi Jánosra korábban Lodomér esztergomi érsek, a győri és a veszprémi, valamint más püspökök által 1297-ben kimondott egyházi tilalom feloldását parancsolta Bicskei Gergely választott esztergomi érseknek. *Fraknói V.*: Magyarország egyházi és politikai i. m. 101.; *Lenkey Z. – Zsoldos A.*: Szent István i. m. 178–180.; *Kiss G.*: VIII. Bonifác és Magyarország i. m. 1356–1357.; *Bárány A.*: Magyarország és Anglia i. m. 53–54.

¹⁵⁶ *Lenkey Z. – Zsoldos A.*: Szent István i. m. 178–180.; *Csukovits E.*: Az Anjouk Magyarországon I. i. m. 49. Vö. *Kádár Tamás*: III. András király itineráriuma (1278–[1290]–1301). Fons. Forráskutatás és Történeti Segéd tudományok 25. (2018) 87–124., 100–101.

Nem ismert, hogy pontosan meddig időzött a királyságban a nuncius, érdemi előrehaladást azonban nem tudott elérni, a magyar egyházi elit Lodomér érsek vezetésével egységesen III. András mögött sorakozott fel. Fraknoi Vilmos biztosan nem járt messze a valóságtól, amikor azt írta, az itáliai püspök IV. Miklós 1292. április 4-ei halála után elhagyta az országot.¹⁵⁷

Vajon mekkora nyomot hagyhatott a két delegálás a magyar történelemben, ismerhette-e azokat a 14. században alkotó ferences szerző? Ez különösen Benvenuto esetében kérdéses, hiszen ő meg sem érkezett a Magyar Királyságba. János püspök esetében Kőszegi Jánossal kötött megállapodása biztosíthatta azt az ismertséget, amelynek révén, ha nem is név szerint említve, de bekerülhetett a *Budai Minorita Krónikába*. Erre magyarázatul szolgálhat a szerző vagy szerzők módszere, amely szerint előnyben részesítették a szóbeli információkat az írott dokumentumokkal szemben, vagy akár utalhat arra is, hogy ténylegesen készültek rövid (évkönyvszerű, mint a *Somogyvári formuláskönyv évkönyvei*)¹⁵⁸ feljegyzések, amelyeket később használtak fel a krónikaírás folyamatában.¹⁵⁹

Míg Fermói Fülöp, Boccasini Miklós, illetve Gentilis diplomáciai tevékenységük mellett kiterjedt egyházkormányzati és jogszolgáltató tevékenységet is folytattak,¹⁶⁰ addig Uguccione János esetében ennek, hiszen nuncius volt, nincsen nyoma, így kevesebb egyházzal, illetve egyházzal került kapcsolatba.¹⁶¹ Ugyanakkor esetében a trónöröklés körüli konkrét szerepe később összekapcsolódhatott VIII. Bonifácnak az Anjouk érdekében kifejtett tevékenységével, mint az ausztriai *St. Florian-i Évkönyv* híradása szerint történt.

Mielőtt mérlegre tennénk az eddig felhozott érveket, ki kell még térnünk Bicskei Gergely választott fehérvári prépost és esztergomi érsek személyére, aki vel kapcsolatban felmerült, hogy maga is pápai követként tevékenykedett, még hozzá VIII. Bonifác megbízásából, III. András ellenében, Anjou Károly érdekében.¹⁶² 1298 elején, Lodomér érsek halála után az esztergomi székeskáptalan tag-

¹⁵⁷ *Fraknoi V.*: Magyarország egyházi és politikai i. m. 100–101.

¹⁵⁸ *Bácsatyai Dániel*: A Somogyvári formuláskönyv évkönyvei. (Közlemények Székesfehérvár történetéből) Székesfehérvár 2019.

¹⁵⁹ *Mályusz E.*: Krónikaproblémák i. m. 742–744.; *Kristó Gy.*: A Képes Krónika szerzője i. m. 502–503.; *Somogyi Sz.*: A XIV. századi krónikakompozíció i. m. 211.; *Horváth J.*: Árpád-kori latin nyelvű i. m. 255–267.

¹⁶⁰ Lásd *Kovács V.*: Causae coram i. m. passim; *Uő*: Alter ego domini papae i. m. 133–147.; *Maléth Á.*: A Magyar Királyság i. m. 58–71.; *Miloi Marek*: Missions of Papal Legates in the Medieval Kingdom of Hungary I. Niccolò Boccasini (1301–1302). Slovak Studies Rivista Dell'istituto Storico Slovacco di Roma 2. (2016) 7–23., itt: 14–21.

¹⁶¹ Ez nunciusi megbízásából ered, lévén nem általános, területre vonatkozó, hanem eseti felhatalmazással járhatott csak el. Lásd feljebb.

¹⁶² Bicskei Gergellyel kapcsolatban lásd *Szende László*: Bicskei Gergely, 1298. február 12. e. – 1303. szeptember 7. In: Esztergomi érsekek, 1001–2003. Szerk. Beke Margit. Bp. 2003.; *Hunyadi Sándor*:

jai Bicskei Gergely mellett döntöttek, így ő lett az új főpap, ekkor még III. András támogatásával. VIII. Bonifác azonban – hasonlóan a fehérvári préposti méltósághoz – nem erősítette meg az elekcíót, 1299. január 28-án csak az érsekség – és egyúttal a fehérvári prépostság – *in spiritualibus et temporalibus* prokurátorává és adminisztrátorává (kormányzójává) nevezte ki Gergelyt.¹⁶³ Az egyházfő azonban annak ellenére is igyekezett támogatni a választott érsek működését, hogy nem erősítette meg őt, ugyanazon a napon a neki való engedelmességre figyelmeztette az esztergomi káptalant, a város és az egyházmegye papságát és lakosságát, az érsekség alávetett püspökeit, valamint a fehérvári prépostságot is.¹⁶⁴ Maga Gergely több, szintén január 28-ai keltű levelet is kapott, amelyekben VIII. Bonifác az ország jó állapotának és a katolikus hit megóvásának feladatát bízta rá, a rendbontók ellen pedig egyházi fenytékek alkalmazását parancsolta számára.¹⁶⁵ Fontos azonban hangsúlyozni, bár Bicskei Gergely – egy későbbi panasz tanúsága szerint – magát a Szentszék nunciusának nevezte,¹⁶⁶ de ezt, még ha a rá bízott feladat és az ahhoz adott felhatalmazások alapján, jóhiszeműen tette is, részéről azt mindeképpen a fennálló helyzet félreértelmezésének tekinthetjük.

A választott érsek időközben szembekerült az uralkodóval, és egyre inkább a későbbi I. Károly király táborába sodródott.¹⁶⁷ Azt nem tudhatjuk, mekkora szerepe volt ebben az Anjouk trónigényét ha nem is nyíltan, de támogató pápának.¹⁶⁸ A kenyértörésre 1299-ben került sor, amikor Bicskei Gergely – az előző évhez hasonlóan¹⁶⁹ – távol maradt a nyári rákosi országos gyűléstől, és aktívan fel is lépett az uralkodó és a résztvevők ellen az általa szintén ekkorra egybehívott veszprémi zsinatra idézve az ország püspökeit.¹⁷⁰ A résztvevők erre válaszul egy 1299. július 6-án kelt levelükben panaszt emeltek a pápánál.¹⁷¹ Megbízottjukként Imre váradi püspök fogalmazta meg a problémákat, amelyek között előkelő helyen szerepelt: Gergely magát az Apostoli Szék nunciusának nevezte, ellengyűlést hívott össze Veszprémbe, és minden távolmaradót kiközösítéssel fenyegetett meg. Arra az esetre, ha az *electus*

Bicskei Gergely választott esztergomi érsek (1298–1303). Egyháztörténeti Szemle 22. (2021) 2. sz. 163–188.

¹⁶³ RPR 24773. sz., RB VIII. 2925. sz. Lásd Szende L.: Bicskei Gergely i. m. 137.; Kiss G.: VIII. Bonifác és Magyarország i. m. 1357.; Sziucs J.: Az utolsó Árpádok i. m. 333.; Fraknói V.: Magyarország egyházi és politikai i. m. 103–106.

¹⁶⁴ RPR 24774. sz.

¹⁶⁵ RPR 24775. sz.; RB VIII. 2926. sz.; RPR 24776. sz.

¹⁶⁶ Sziucs J.: Az utolsó Árpádok i. m. 341.

¹⁶⁷ Thoroczkay Gábor: A középkori Magyarország. Állam és ideológiák. Bp. 2020. 56.

¹⁶⁸ Vö. Szende L.: Bicskei Gergely i. m. 135–137.; Thoroczkay G.: Az esztergomi érsekség kormányzata i. m. 148.; Kiss G.: VIII. Bonifác és Magyarország i. m. 1357.

¹⁶⁹ Sziucs J.: Az utolsó Árpádok i. m. 333–334.; Hunyadi S.: Bicskei Gergely i. m. 177–184.

¹⁷⁰ Sziucs J.: Az utolsó Árpádok i. m. 341.

¹⁷¹ MES II. 462. 473. sz. Lásd Sziucs J.: Az utolsó Árpádok i. m. 341.; Lenkey Z. – Zsoldos A.: Szent István i. m. 214.

beváltaná fenyegetését, előre a pápához fellebbeztek a főpapok, bárók, illetve az ország lakosai nevében.¹⁷² Ugyanazon napi kelettel a váradihegyfoki premontrei prépostság is óvást emelt az ügyben a pápánál.¹⁷³ Néhány hónappal később, október 28-ai dátummal ugyanígy tett Péter erdélyi püspök jegyzője, Miklós *magister*, erdélyi kanonok is, a főpap, illetve káptalana nevében a kolozsmonostori konvent előtt.¹⁷⁴ Sajnálatos módon a megkeresésekre adott pápai választ (ha volt ilyen) nem ismerjük.

Mindezek alapján azonban megállapíthatjuk, hogy Bicskei Gergely, bár a panaszok szerint feltehetően igyekezett azt a benyomást kelteni, és a neki küldött pápai oklevelek kétségtelenül nyújthattak is számára némi jogalapot erre, nem volt az Apostoli Szék nunciusa, és az említett panasz alapján úgy tűnik, kortársai sem tartották annak. Vagyis elvethetjük azt a feltételezést, hogy ő lett volna a VIII. Bonifác által III. András ellen, Anjou Károly érdekében küldött legátus. Különösen azért, mert magyarországi lévén, nem tudott volna sem megérkezni oda, sem dolgavégezetlenül távozni onnan. Mindazonáltal Bicskei egyébként sem lett volna alkalmas arra, hogy az Anjouk ügyét előmozdítsa, ugyanis addigra már az egész magyar püspöki kart maga ellen fordította.¹⁷⁵

Vizsgálódásunk végére érve foglaljuk tehát össze a kérdéssel kapcsolatos érveket és megfontolásokat. Lehetséges, hogy a 14. századi krónikakompozíció 187. fejezetének pápai legátusokra vonatkozó adata nem a későbbi szentszéki missziók tudatos visszavetítése? VIII. Bonifác valóban nem küldött egy delegáltat sem a Magyar Királyságba III. András uralkodása alatt? (A forrásokban ugyanis semmi nyoma ennek – Bicskei Gergely „kinevezését” kivéve.) Véleményem szerint azt az eshetőséget kell valószínűbbnek tartanunk, hogy a valamikor a 14. század első felében, legalább évekkel, de inkább évtizedekkel az események után alkotó minorita szerző a felhatalmazó pápa megnevezése esetében követett el hibát, nem pedig egy soha meg nem történt, véletlenül vagy éppen szándékosan kimódolt legációkról emlékezett meg. A tudatos anakronizmus különösen valószínűtlennek tűnik, lévén maguk a „visszavetített” legátusok, Boccasini és Gentilis is feltűnnek a krónika későbbi fejezeteiben.

¹⁷² „Magister G. predictus electus, qui suis litteris, ad eos destinatis, se administratorem Strigoniensis et Albensis ecclesiarum et nuncium Sedis Apostolicae nunciavit, in quibus nec iurisdictionis, nec autoritatis sue copiam, nec qualitatem sui officii, si quam habet, prefatis regni prelati destinavit” – MES II. 462. 473. sz. Lásd Szende L.: Bicskei Gergely i. m. 137.

¹⁷³ MES II. 464. 474. sz.

¹⁷⁴ MES II. 465. 476. sz. és MES II. 466. 477. sz.

¹⁷⁵ Kiss G.: VIII. Bonifác és Magyarország i. m. 1360.

Bár Benvenuto püspök ténylegesen nem jutott el a Magyar Királyságba, azonban ferences mivolta, pápai oldalkövetként történő felhatalmazása, illetve az azzal kapcsolatos, a címzettek széles köre számára kiállított ajánlólevelek és parancsok alapján valószínűnek tűnik, hogy megbízásának híre eljuthatott a magyarországi ferencesekhez is. A helyette – *egyiket a másik után* – felhatalmazott Uguccione János pedig tényleges magyarországi működése, illetve a Kőszegi Jánossal kötött, még 1299-ben is emlegetett egyezménye folytán hagyhatott olyan nyomot maga után, amely révén emlékezhetett rá a krónika szerzője, ahogyan tette azt az ausztriai Ágoston-rendi évkönyvíró is. Tegyük hozzá, ekkor éppen VIII. Bonifác egy parancsa idézte fel korábbi tevékenységét, nem lehetetlen tehát, hogy a – tulajdonképpen a király ellenében fellépő – nuncius neve ekkor kapcsolódott össze az *említett* pápával. Érdemes azt is tekintetbe venni, hogy a Károly-kori krónika kivonatolója a *Pozsonyi Krónikában* elhagyta a legációk András-ellenességére és Károly-pártiságára vonatkozó részt. Bár nem valószínű, de nem is tűnik lehetetlennek, hogy többletinformációk birtokában végrehajtott, tudatos korrekcióval lehet itt dolgunk.

Biztos válasz tehát nem adható arra a kérdésre: vajon miért nem maradt fent a két itáliai püspök neve a krónikában, illetve mi lehet a magyarázata a megbízó pápa neve és a feladat esetében megmutatkozó tévedésnek. A *Budai Minorita Krónika* információi két konkrétan megnevezett pápai legátus, Fermói Fülöp és Boccasini Miklós esetében sem állják ki teljességgel a forráskritika próbáját. Kettejük politikailag is nagy jelentőségű misszióját tekintetbe véve nem kell tehát azon csodálkoznunk, hogy az 1290-es évek elején megbízott két pápai követ esetében, akik közül az egyik el sem jutott a királyságba, a másik pedig úgy tért vissza Itáliába, hogy *semmit sem tudott elérni*, az információk torzulását tapasztaljuk. Ennek a háttérében az a körülmény is állhatott, hogy a nevesített legátusokhoz diplomáciai tevékenységük mellett egyházkormányzati és bíráskodási ügyek széles spektruma is kapcsolódott, ezáltal is növelve ismertségüket, amely tevékenység a Magyarországon járt Uguccione János esetében – nuncius lévén – teljességgel hiányzik.

További érvként hozható fel, hogy a megbízó pápa neve nem szerepel a kérdéses *caputban*, VIII. Bonifácot csak az előző, 186. fejezet említi. A Károly Magyarországra hívására vonatkozó részek ugyan Bonifácra vonatkoznak, nem elképzelhetetlen azonban, hogy a legátusokkal kapcsolatos rész figyelmetlenségből került ebbe a fejezetbe, vagy akár maga a szerző is bizonytalan volt az információit illetően. Erre utalhat az egyházfő nevének elhagyása és az *említett pápa*-ként való megnevezése is.

Thoroczkay Gábor többször említett érve a krónikaíró kánonjogi műveltségével kapcsolatban szempontunkból ugyancsak fontos lehet. Nem tűnik ugyanis valószínűnek, hogy amennyiben a szerző ténylegesen tisztában volt a Bicskei Gergely megválasztása utáni helyzet jelentőségével – tudniillik hogy

VIII. Bonifác nem erősítette meg őt hivatalában, csak az érsekség kormányzójává nevezte ki az elektust – véletlenül használta volna a legátusok említésénél a pápai oldalkövetekre utaló *de latere* kitételt. Ez még akkor is nagy jelentőségű, ha a IV. Miklós által megbízott két itáliai püspök közül csak az egyik, Benvenuto volt ténylegesen pápai oldalkövet, János püspök nunciusként tevékenykedett.

Végezetül kifejezetten fontosnak tartom kiemelni azt a körülményt, hogy az egész krónikakompozícióban mindössze négy alkalommal tűnnek fel pápai legátusok, mind a négyszer a *Budai Minorita Krónikaként* emlegetett részben. Ez egyrészt mutatja a ferences szerző vagy szerzők ebbéli fogékonyságát, valamint sejteti a rendelkezésre álló információk (feljegyzések?) meglétét, másrészt valószínűtlenné teszi, hogy a *de latere* kiküldött Fülöp, Miklós és Gentilis mellett nem létező legátusok is bekerülhettek volna a szövegbe. Érdemes tehát megfontolni, hogy a 14. századi krónikakompozíció 187. fejezete esetében nem tudatos ferdtítés, hanem inkább kronológiai tévesztés történt, és ténylegesen felhatalmazott pápai küldöttek emléke torzult időközben.

PAPAL LEGATES NEVER EXISTED

A Reinterpretation of Chapter 187 of the Fourteenth-Century Hungarian Chronicle

By Gábor Barabás

SUMMARY

The paper focusses on chapter 187 of the fourteenth-century Hungarian chronicle, better known after one of its copies as the Illuminated Chronicle. The chapter in question contends that pope Boniface VIII sent a score of legates to Hungary in order to promote the interests of the young Angevin pretender, Charles Robert, later king Charles I, against the ruling monarch, Andrew III. This statement, fraught with errors, is generally interpreted as an intended or accidental anachronism, a projection into the past of papal legates who were later in fact sent to Hungary. However, there is another possible interpretation. Possibly the error did not concern the legates but the pope, for Pope Nicholas IV did in fact authorise several commissioners to act in his name in the Kingdom of Hungary. The paper explores this question.

A FÉNYŰZÉS JELENTÉSE ÉS JELENTŐSÉGE

A luxus szimbolikus-rituális szerepe a Habsburgok
18. századi keresztelési és esküvői szertartásaiban

A luxus nehezen megragadható fogalom, ugyanis nemcsak egy térben és időben folytonosan változó, hanem az egyes társadalmi rétegek vonatkozásában is differenciált jelentéssel bíró kategóriáról van szó. Már a Johann Georg Krünitz (1728–1796) által 1773 óta szerkesztett *Oekonomische Encyklopädie oder allgemeines System der Staats- Stadt- Haus- und Landwirthschaft* enciklopédia is utal a definiálás nehézségére, amikor azt írja: „a fényűzés kiváltképpen drága ruhákban, értékes és drága bútorokban (Hausgeräthe), költséges és bőséges ételekben, sok szolgálóban stb. nyilvánul meg; egyúttal, mint minden ilyen szó, relatív fogalmat takar, amely a beszélő körülményeire vonatkozik, vagy azéra, akinek a fényűzéséről szó van.”¹ E tanulmányban magam sem a luxus problematikáját kívánom bemutatni a maga komplexitásában, hanem vizsgálódásaimat a társadalom legfelsőbb rétegeinek a fényűzésére szűkítem. Különösen arra a jelenségre, amelyet a *Grosses vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste* lexikon úgy definiál, hogy „azoknak az előkelő és gazdag embereknek az átlagosnál tekintélyesebb kiadása, akik rangjukhoz és vagyonukhoz illően tudnak élni [...], [akiknek pompakedvelése – K. D.] épületekben, öltözékekben, berendezésben, személyzetben és más kényelmességekben, különösen ünnepi eseményeken [nyilvánult meg]”.² Ennek kiegészítésére pedig az *Oekonomische Encyklopädie* definícióját veszem még alapul, amely szerint általánosságban elmondható a luxuscikkekről, hogy „a társasági élet fényes és értékes külsőségei, amelyek révén az ember saját elsőbbségéről alkotott véleményét fejezi ki”.³ Luxus fogalmán tehát olyan javak birtoklását értem, amelyeknek az adott társadalomban nemcsak materiális, hanem komoly presztízsértéke is volt.

Elemzésem a bécsi udvar és az udvarképes arisztokrácia anyagi kultúrájára, reprezentációs igényeire, ezen belül mindenekelőtt a Habsburg Birodalom állami-dinasztikus rítusainak és ceremóniáinak a pompájára összpontosít. A kora újkorban a dinasztia ceremóniáinak részletes leírását nyomtatványok, röplapok formájában tették közzé és tárták az európai és a birodalmi nyilvánosság elé. Ezekben a

¹ *Oekonomische Encyklopädie oder allgemeines System der Staats-, Stadt-, Haus- und Landwirthschaft: in alphabetischer Ordnung*. Bd. CXVI. Hrsg. Johann Georg Krünitz. Berlin 1810. 624. (A tanulmányban szereplő idézetek a szerző fordításai.)

² *Grosses vollständiges Universal-Lexicon der Wissenschaften und Künste*. Bd. XXIX. Hrsg. Johann Heinrich Zedler. Leipzig–Halle 1741. 3.

³ *Oekonomische Encyklopädie* i. m. 624.

tudósításokban a szertartás látványvilágának, külsőségeinek éppen akkora figyelmet szenteltek, mint a rangsorrend bemutatásának, ami a rítust kísérő fényűzés jelentőségére utal. A barokk udvari pompa fénykorában, a 18. század első felében vizsgálom a luxus szimbolikus-rituális szerepét elsősorban VI. Károly császár (ur. 1711–1740) gyermekeinek, a még csecsemőként elhunyt Lipót Jánosnak (1716) és Mária Teréziának (ur. 1740–1780), illetve a későbbi II. Józsefnek (ur. 1765/1780–1790) a keresztelésén, valamint az eseményekhez kapcsolódó asszonyavatási rítusokon keresztül. Vizsgálatom kiterjed a 18. századi Habsburg uralkodók, mindenekelőtt VI. Károly, Mária Terézia és József főherceg esküvői ünnepségeire és azok tárgyi pompájára is. Érdemes összevetni e három menyegzőt, a gyakorlatban ugyanis mindhárom alkalommal a leendő trónörökös házasságkötéséről volt szó, a reprezentáció szintjén mégis eltérő hangsúlyt kaptak ezek az események. Különösen érdekes Mária Terézia és Lotaringiai Ferenc házasságkötése a főhercegnő örökösödési jogi helyzetének kényes volta miatt.

A tanulmányban a szertartásokat övező pompát nem csupán a hatalom és a státus kifejezésére szolgáló eszközként vizsgálom, hanem mélyebb, a rítus kontextusában értelmezendő jelentéstartalmának a felfejtésére is törekszem. Az effajta megközelítések számára az 1970-es évektől kezdődően a történettudomány kulturális fordulata, illetve az antropológia felől érkező impulzusok, az új módszertan és elméletek teremtettek táptalajt. Termékenyítőleg hatott a történeti kutatásra az 1960-as évektől terjedő antropológiai kultúra-fogalom, amely a kultúrát jelképek rendszerének tekintette. E jelképrendszer elemzésére a Clifford Geertz által kidolgozott „sűrű leírás” eljárása a kultúrát szöveggént fogta fel, a jelentések és összefüggések hálózatát pedig a jelek szövegszerű „olvasásával”, értelmezésével igyekezett felfejteni. E tág kultúrafelfogás talaján az 1970–1980-as években radikálisan kiszélesedett a történészek vizsgálódásainak spektruma, ami új módszertani megközelítéseket és a kutatás új tárgyainak, forrásainak a felfedezését eredményezte. Ez nem csupán az alsóbb társadalmi rétegek és a hétköznapi világ felé fordulást jelentette, hanem a korábban is a kutatás homlokterében lévő témák, a politikatörténet és az elit vizsgálatának az újragondolását egyaránt.⁴

A középkor- és a kora újkorkutatásban ehhez mindenekelőtt a szimbolikus kommunikáció vizsgálata jelentett inspirációt. Barbara Stollberg-Rilinger szerint ez a kulcsa a kora újkori társadalom és kultúra megértésének, hiszen a társadalmi és politikai rend, a korabeli normarendszer szimbolikus aktusokban manifesztálódott, illetve megerősítése vagy megváltoztatása is jelképes cselekvések révén történt. E kutatási terület fontos

⁴ *Apor Péter*: Történeti antropológia. In: Bevezetés a társadalomtörténetbe. Szerk. Bódy Zsombor – Ö. Kovács József. Bp. 2006. 449–450., 457–458., 461–462., 466., 468.; *Dobszay Tamás* – *Fónagy Zoltán* – *Szívós Erika*: Művelődéstörténet, kultúrtörténet. In: Bevezetés a társadalomtörténetbe i. m. 400–402.

forrását jelentette a kommunikációnak egy dinamikus, cselekvésközpontú felfogását képviselő, új elméleti megközelítés, illetve azok a tágabb definíciós keretek, amelyek már nemcsak a nyelvet, az írott szövegeket, hanem a képi és tárgyi forrásokat, a műalkotásokat is a kommunikációs folyamat közleményeiként értelmezték. A szimbolikus kommunikáció médiumai tehát igen sokfélék lehetnek: a nyelvi, képi, tárgyi eszközökkel vagy komplex cselekvéssorokkal, gesztusokkal kifejezésre juttatott formák bizonyos „hatóerővel” rendelkeztek, performatív erejük révén valódi állapotváltozást idéztek elő a kommunikációs folyamat résztvevőiben. A szimbolikus cselekvés esetében nem egy bizonyos érdek által motivált, célracionális tevékenység a kutatás tárgya, hanem az adott cselekvés értelem- és jelentésteremtő ereje került előtérbe.⁵

Ezzel összefüggésben a történettudományon belül fellendülő rítuskutatás új perspektívákat nyitott a luxus történeti kutatásában. E terület egyik kiemelkedő alakja Barbara Stollberg-Rilinger, akinek kultúrantropológiai megközelítése új értelmezési lehetőségekre mutatott rá. Felhívta a figyelmet arra – anélkül, hogy részletesebb elemzésekbe bocsátkozott volna –, hogy a pompát a rítusok értelmezési keretként, a szimbolikus kommunikáció immanens részeként kell szemlélni.⁶ E felvetést szem előtt tartva írásomban a fényűző tárgyakat a rituális aktusok aktorainak, az adott kulturális rendszeren belül jelentéssel bíró, értelmezhető jelnek, szimbólumoknak tekintem. A bécsi udvar keresztelési és házasságkötési szertartásainak elemzésénél tehát azt az antropológiai kultúrafogalmat veszem alapul, amely a kultúrát olyan jelképek rendszerének tekintti, amelyek segítségével az emberek a környező világot értelmezik.

A rítus lényege ugyanis annak előadásában rejlik, külsőségei az előadás immanens részének tekintendők, az üzenete pedig mélyen az európai kultúrkörbe ágyazott szimbólumok és asszociációk értelmezése révén fejthető fel. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy e jelképek többféle jelentéssel bírtak, így mindig az adott szertartás kontextusában értelmezendők. A kora újkori társadalom az őket körülvevő világ jelenségeit alapvetően jeleként, szimbólumokként értelmezte, ennél fogva rendkívül érzékeny volt az expresszív-rituális kommunikáció megnyilvánulásaira. A rítusok során használt luxuscikkek így komplex mondanivalót is közvetíthettek, s nemcsak a hatalom és a vagyon tényének a mutatói voltak. Éppen ellenkezőleg: demonstratív-rituális cselekvésekkel kommunikálták a jelenlévők társadalmi állását, jogait és kötelezettségeit, ennél fogva a különféle érték- és pozícióváltozások is lecsapódtak bennük.⁷

⁵ Barbara Stollberg-Rilinger: Symbolische Kommunikation in der Vormoderne: Begriffe – Thesen – Forschungsperspektiven. Zeitschrift für Historische Forschung 31. (2004) 490–506.

⁶ Uő: Rituale. In: Historische Einführungen. Bd. XVI. Hrsg. Frank Bösch et al. Frankfurt am Main 2013. 11–14., 88., 134.

⁷ Uő: Symbolische Kommunikation i. m. 490–492. 494., 496–498.; Uő: Rituale i. m. 11–14., 88., 134.

Elemzésemben megvizsgálom, hogy a különféle ékkövek, nemesfémek és textíliák milyen jelentéssel és jelentőséggel bírtak a bécsi udvar kiemelt reprezentációs alkalmaknak számító esküvői és keresztelési szertartásaiban. Milyen szimbolikus jelentést tulajdonított az efféle fényűző tárgyaknak a korabeli felfogás? Milyen üzenetértékkel bírtak az adott rítus kontextusában? A szertartások kellékeiben eszközölt változások háttérében milyen érték- és pozícióváltozások állhattak? Mennyiben egyezett az ékkövek és nemesfémek alkalmazási módja más európai udvarok gyakorlatával? Robert Darnton szerint a jelképes és nem jelképes cselekvés közötti különbség felismerése a kulcs a kommunikáció és a kultúra megértéséhez.⁸ Felvetése nyomán haladva azt remélem, hogy a díszítés aktusának, az ékkövek megválasztásának tudatos szimbólumhasználatként való vizsgálata nemcsak az adott szertartások értelmezését segíti, hanem közelebb visz a kora újkori szimbolikus kommunikáció és kultúra megismeréséhez is.

A fényűzés szimbolikus-rituális szerepe a Habsburg császári udvarban

A fényűzésnek kardinális szerepe volt a császári udvarban. Egy uralkodó méltósága szimbolikusan abban a tárgyi pompában is kifejeződött, amely körülvette. Így átértelmeződött a fejedelem környezete: rezidenciái, ceremóniatermei, a templomok, a főurak kastélyai, amelyekben ő megjelent, sőt akár a város utcái is az uralkodói reprezentáció színhelyeivé válhattak. Ezeken a helyszíneken a pompa teremtette meg azt a keretet, amelyben a fejedelem és udvartartása megjelenhetett, azt a kontextust, amelyben az uralkodói méltóságot értelmezni kellett. A materiális luxus fragmentálta a teret, kiemelte belőle az uralkodó környezetét, és olyan jelentőséggel ruházta fel, amellyel addig nem rendelkezett: szakralizálta azt. A fényűzés az uralkodó és az udvar presztízstől elválaszthatatlan volt, nélküle a fejedelmi tekintély devalválódott volna.⁹

A dinasztia rítusait és ceremóniáit (királykoronázás, hódolatnyilvánítás, az uralkodó esküvője, a trónörökös születése stb.) minden esetben a fizikai tér átalakítása kísérte. Ilyen alkalmakkor a materiális luxus időlegesen átlényegítette azt a teret, amelyben az adott esemény- vagy cselekvéssor lejátszódott, és kialakította az uralkodói fenség szféráját. Barbara Stollberg-Rilinger a rítust standardizált, szimbolikus cselekvéssorként definiálja, amely performatív ereje révén valamilyen állapotváltozást idéz elő a résztvevőkben, vagy valamilyen kötelezettséget ró rájuk. Hatóereje

⁸ Robert Darnton: Történelem és antropológia. In: Történeti antropológia. Szerk. Sebők Marcell. Bp. 2000. 94.

⁹ Barbara Stollberg-Rilinger: Maria Theresia. Die Kaiserin in ihrer Zeit. Eine Biographie. München 2017. 365–366.

ennélfogva a pontos végrehajtás mellett a résztvevők fizikai jelenlétén alapul. Demonstratív cselekvés lévén a rítus a köznapi minőség fölé emelkedik, megkülönböztetett jelentőségét többnyire a résztvevők ruházatával, ünnepi beszédformulák alkalmazásával, az aktus kezdetét és zárását jelző vizuális és akusztikai jelek alkalmazásával jelzik. A rítusokat gyakran a látványos materiális luxus emeli ki esztétikailag a „mindennapiból”, ezáltal pedig újfajta minőséggel, többlettartalommal ruházza fel nemcsak a cselekvéssorokat, hanem a teret is, amelyben azok lezajlanak.¹⁰

A főhercegek és főhercegnők születése vagy házasságkötése nemcsak az uralkodóház családi ünnepe volt, hanem állami esemény is, amely kiemelt reprezentációs alkalomként számot tarthatott az európai nyilvánosság érdeklődésére.¹¹ Ezek egyszerre voltak dinasztikus és állami ünnepek, ami az uralkodás személyes jellegéből és az állam intézményesülésének hiányából (Institutionalisierungsdefizit) fakadt. Johannes Burkhardt a kora újkori állam alapvető jellemzőjeként említi az államépítés folyamatának befejezetlenségét, ami azt eredményezte, hogy a modern intézményrendszert az uralkodóház helyettesítette, az tartotta össze az államkonglomerátumot: dinasztia és állam ennélfogva elválaszthatatlan egységet alkotott.¹² Az Isten kegyelméből gyakorolt személyes uralom olyan legitimációs elv volt, amely a birodalom és az uralkodóház viszonyának az ideológiai alapját adta. Ez a felfogás tükröződött a királykoronázás, a hűbérbe való beiktatás és a hódolatnyilvánítás szakrális jellegében is. A középkorban és a kora újkorban ebből adódóan az uralkodói reprezentációnak lényegi részét alkották az egyházi szertartások. Számos állami, udvari és dinasztikus ceremónia (mint a főhercegek és főhercegnők születése, keresztelese, házasságkötése) összefonódott az egyházi ünnepekkel: az egyházi és a világi szertartások együttese a dinasztia és a társadalmi vezető réteg szakrális és szimbolikus-hatalmi legitimációját jelképezte.¹³

A keresztelesek pompája

A reprezentatív események sorában különösen nagy hangsúlyt kapott a dinasztia kontinuitását biztosító trónörökös születése, illetve az ezt kísérő ünnepek. Egyszerre volt ez dinasztikus-állami és egyházi ünnep, hiszen a trónörökös születésének megkérdőjelezhetetlen jelentősége volt, vallásos jellege a keresztele-

¹⁰ *Uő*: *Rituale* i. m. 9–14.

¹¹ *Kökényesi Zsolt*: *A magyar arisztokrácia integrációja a bécsi udvarba 1711 és 1765 között*. Doktori (PhD) disszertáció, ELTE. Bp. 2016. 100.

¹² *Johannes Burkhardt*: *Der mehr als Dreißigjährige Krieg – Theorie des Staatsbildungskrieges*. In: *Handbuch Kriegstheorien*. Hrsg. Thomas Jäger – Rasmus Beckmann. Wiesbaden 2011. 335–336., 340–342., 346.

¹³ *Elisabeth Kovács*: *Kirchliches Zeremoniell am Wiener Hof des 18. Jahrhunderts im Wandel von Mentalität und Gesellschaft*. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 32. (1979) 111–112., 119–120.

szertartása, illetve a gyermekáldáshoz kapcsolódó egyházi rítusok miatt nyilvánvaló. Az államépítés befejezetlenségéből és a személyes uralom szakrális jellegéből adódóan nem váltak el egymástól az állami, dinasztikus és egyházi szertartások, amit jól példáznak a trónörökös születését kísérő ünnepségek és ceremóniák is.¹⁴ Egészen Mária Terézia uralkodásáig maga a szülés is korlátozott nyilvánosság előtt zajlott, a főudvarmesternő és más udvari arisztokrata asszonyok jelen lehettek. Gerard van Swieten¹⁵ azonban egészségügyi okokból hamar véget vetett ennek a gyakorlatnak is, és kizárólag egy bába közreműködését engedélyezte a szülésnél.¹⁶ A főhercegek és főhercegnők születéséről értesítették a szövetséges európai udvarokat, azok pedig drága diplomáciai ajándékokat küldtek az újszülött és az anya számára. Az elsőszülött trónörökös világra jötté alkalmából a katolikus udvarokba a pápa hagyományosan egy aranyozott fonallal átszőtt, brokátból készült, gazdagon hímzett, gyöngyberakásos pelenkát, úgynevezett *fasciet* ajándékozott.¹⁷

A keresztelésnek, amelyet a főhercegek és főhercegnők esetében a pápai nuncius végzett, komoly reprezentációs jelentősége volt. A ceremóniára a Hofburg lovagtermében (Ritterstube) került sor, az esemény alkalmából a helyiség falait arany-, ezüst- és selyemszövéses damaszttapétával díszítették, a mennyezetről kristálycsillárok lógtak. Az oltárt arany baldachin alatt állították fel, valamint egy nagy ezüstkeresztet és hat ezüstgyertyát, illetve számos értékes ereklyét helyeztek rá.¹⁸ Tradicionálisan öt cseppet hintettek a Jordán folyó vizéből a Habsburgok drágakövekkel kirakott arany keresztelőmedencéjébe, ezzel is utalva a dinasztia szakralitására. A Schatzkammerben egy egész üveggel őriztek a rendkívüli értéknek számító folyóvízből. Ezenfelül olyan értékes ereklyéket vonultattak fel a szertartás során, mint az állítólag Krisztus keresztjéből származó szeg, a koszorújából való tövis és a Szent Vér. Az oltár jobbján egy aranyszegélyű, vörös bársonyterítővel fedett asztal állt, tetején egy arannyal szegélyezett vörös bársony párnával, amelyre az újszülöttet fektették. Az oltárral szemben felállított térdeplőkön (Bethstuhl) a családtagok foglaltak helyet: 1717-ben, Mária Terézia keresztelesekor aranyozott imázsálmolyon VI. Károly császár és az özvegy Vilma Amália császárné (1673–1742), illetve mögöttük aranyszegélyes vörös bársonnyal fedett térdeplőkön a Habsburg főhercegnők. József főherceg 1741. évi

¹⁴ Kókényesi Zs.: A magyar arisztokrácia integrációja i. m. 100., 166–167.; Stollberg-Rilinger, B.: Maria Theresia i. m. 9.

¹⁵ Gerard van Swieten (1700–1772) holland származású orvosprofesszor, aki Mária Terézia hívására érkezett Bécsbe, és lett az uralkodói család orvosa.

¹⁶ Angela Stöckelle: Taufzeremoniell und politische Patenschaften am Kaiserhof. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 90. (1982) 4. sz. 274.

¹⁷ Stollberg-Rilinger, B.: Maria Theresia i. m. 10–11., 301–306.

¹⁸ VI. Károly gyermekeinek keresztelésénél minden esetben kiállították az ereklyéket, ezzel a tradícióval azonban Mária Terézia szakított: Mária Krisztina főhercegnő 1742. évi keresztelésén már egyáltalán nem jelentek meg. (Stöckelle, A.: Taufzeremoniell i. m. 284.)

keresztelőjén a német–római császári rang hiányában már nem jelent meg a tiszta arany imazsámoly, Lotaringiai Ferenc (ur. 1745–1765) és a főhercegnők térdeplője csupán aranszegélyes vörös bársonnyal volt bevonva.¹⁹ A keresztelőkön az édesanyák hivatalosan nem vettek részt, ők csupán a gyermekágyi időszakot lezáró egyházkezeléssel szertartását követően jelenhettek meg először a nyilvánosság előtt.²⁰

VI. Károly és Erzsébet Krisztina (1691–1750) első gyermekének, Lipót Jánosnak a keresztelésekor – hagyományteremtő jelleggel – rögtön sor került arra is, hogy a főherceget az Aranygyapjas Rendbe fölvegyék. Korábban ez nem volt szokás az osztrák Habsburgoknál, bevezetését a spanyol örökösödési háború után a lovagrend kétéválása indokolta, s az új gyakorlat az osztrák ág presztízst kívánta emelni.²¹ Lipót János 1716. évi, illetve József főherceg 1741. évi keresztelésénél tehát már megjelentek az Aranygyapjas Rend jelvényei, az arany rendlánc és a kard is, amelyet egy, az olártól jobbra elhelyezett, vörös bársonnyal fedett asztalon ugyanolyan vörös bársonypárnára helyeztek, mint a csecsemő főhercegeket.²² A szertartás során az újszülöttet patyolat keresztelő kabátba öltöztették, majd lenvászon pelenkába (*Windeltücher/-bänder*) pólyálták. Mária Terézia gyermekeinek gyöngyberakásos keresztelőgarnitúrája, amelyhez egy nagyobb és egy kisebb gyöngyhímzéses, arany- és ezüstszálakkal átszőtt takaró is tartozott, 1757-ből származik és Bécsben, a Hofburg Schatzkammerjében ma is megtekinthető. A hímzőmunka egy részét a császárné sajátkezűleg végezte.²³ A pápa által küldött *fascie* kizárólag reprezentációs célokat szolgált, azt nem viselte az újszülött, hanem az audienciateremben (*Audienzzimmer*) állították ki. Ez a pápai ajándék 1741-ben, József főherceg születésekor elmaradt, ami az osztrák örökösödési háború kitörésével és XIV. Benedek pápa (1740–1758) franciabarát politikai orientációjával magyarázható. Átadására és a pápai gratulációra csak 1746-ban került sor, amikor a főherceg már öt éves volt.²⁴

¹⁹ Österreichisches Staatsarchiv (a továbbiakban: ÖStA), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: HHStA), Hausarchiv (a továbbiakban: HausA) Familienakten, Kt. 18. Konv. 17. Beschreibung der Taufe Erzherzogs Josef, fol. 96–100.; Beschreibung der am 3. Maji 1717, glücklich geschehenen Entbindung Ihrer Majestät der Regierenden Römischen Kayserin und darauf in der Kayserl. Burg zu Wien prächtigst vollbrachten Tauf-Ceremonien der Durchleuchtigsten Erz-Herzogin zu Oesterreich und Infantin Maria Theresia Walburga Amalia Christina. In: Antonio Fabro: Europäische Staats-Canzley. XXIX. Frankfurt–Leipzig 1717. 590–591.; Beschreibung Deren In der Königl. Burg zu Wien den 13. Martii 1741 prächtig vollbrachten Tauf-Ceremonien Des neu-gebornen Durchlgsten Königl. Prinzen zu Hungarn und Böhheim Erz-Herzogen zu Oesterreich Josephi Benedicti. Wien 1741. 96–97., 100.

²⁰ *Stöckelle, A.*: Taufzeremoniell i. m. 276.

²¹ *Kökényesi Zs.*: A magyar arisztokrátiák integrációja i. m. 166–168.

²² ÖStA HHStA HausA Hofakten des Ministeriums des Inneren Kt. 3. Konv. 10. Akten betreffend die Geburt und Taufe des Erzherzogs Leopold, fol. 3., ÖStA HHStA HausA Familienakten, Kt. 18. Konv. 17. Beschreibung der Taufe Erzherzogs Josef, fol. 96–100.

²³ *Stöckelle, A.*: Taufzeremoniell i. m. 285.

²⁴ Aus der Zeit Maria Theresias. Tagebuch des Fürsten Johann Josef Khevenhüller-Metsch, Kaiserlichen Obersthofmeisters 1742–1776: 1745–1749. II. Hrsg. Rudolf Khevenhüller-Metsch – Hanns Schlitter. Wien–Leipzig 1908. 419., *Stollberg-Rilinger, B.*: Maria Theresia i. m. 301–306.

A keresztelés egyfelől a keresztényi közösségbe, másfelől pedig a társadalomba való bevezetés aktusa volt.²⁵ Ez a kettősség visszatükröződött a keresztelés rítusát kísérő tárgyi pompában is. Visszatérő motívum volt az aranszegély és a vörös bársony, amelyek minden bizonnyal az uralom attribútumait jelenítették meg. Az arany egyértelmű hatalmi jelkép, a felsőbbség, a dicsőség, az uralkodás szimbóluma, a világi gazdagság, fényűzés és a bőség kifejezője. Ezt erősíti a vörös szín és a bársony is, amelyeket külön-külön is a fenséggel, a királyi minőséggel azonosítottak. Egy ettől különböző értelmezésre enged viszont következtetni a keresztelő-garnitúrák gyöngydíszítéses arany-ezüst anyaga, amely nagyobb összhangban állt a vallásos rítussal.²⁶ Az arany ebben a kontextusban nem hatalmi szimbólumként volt jelen, hanem a világosság, a sugárzó fény, azaz a Nap és Krisztus jelképeként, az ezüst pedig a Holdra és Szűz Máriára utalhatott.²⁷ Az arany-ezüst díszítés ugyanakkor a születés motívumával összefüggésben jelképezhette a férfi és női princípiumot is: „az arany a férfi és az ezüst az asszony, amaz a királyt, ez a királynőt jelöli és nevezi meg a Hold égi jelével” – írta Jakob Strahmern.²⁸

Az arany-ezüst motívum nemcsak a bécsi udvarban számított a keresztelesek visszatérő elemének: XIV. Lajos francia király (ur. 1643–1715) második fiának, a még csecsemőként elhunyt Lajos Ferenc hercegnek az 1672. évi keresztelőjén például arany- és ezüstdíszítéssel ékesítették a faliszőnyegeket és a függönytartókat, az asztalokra pedig ezüsből és aranyból készült díszeket helyeztek. Másként jelent meg azonban a Bourbonok rítusaiban az uralom jelképisége, esetükben ugyanis az aranszövéses vörös bársony helyett a Bourbon-címert idéző kék bársonyra hímzett arany liliomok jelenítették meg a világi hatalom attribútumait.²⁹ A vöröshöz hasonlóan a középkortól kezdve a kék színt is a fenséggel, a királyi minőséggel azonosították, a francia udvarban például a 13. századtól a kék növekvő népszerűsége miatt visszaszorult a vörös használata.³⁰ Szakrális jelentősége miatt a kék a világi uralkodók színeként a hatalom égi eredetére is utalhatott.³¹

²⁵ Stollberg-Rilinger, B.: *Rituale* i. m. 62.

²⁶ Metzler Lexikon literarischer Symbole. Hrsg. Günter Butzer – Joachim Jacob. Stuttgart–Weimar 2012. 158–159.; Pál József – Újvári Edit: *Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*. Bp. 2001. Arany szócikk.

²⁷ Pál J. – Újvári E.: *Szimbólumtár* i. m. Arany, ezüst szócikk.

²⁸ Jakob Strahmern: *Natur-gemäßer Beweis von Gold u[nd] Silber, als der höchste Zweck aller Menschen, sonderlich der Chemicorum, wie solches von Gott in die Natur, von Menschen insgemein auf allerhand Art und Weise, von Chemicis aber durch Kunst erlanget wird, durch 80 meist unterirdischen Subjecten entworfen*. Leipzig 1723. 21.

²⁹ Johann Christian Lünig: *Theatrum Ceremoniale Historico-Policum, oder historisch- und politischer Schau-Platz aller Ceremonien, welche so wohl an europäischen Höfen, als auch sonst bey vielen illustren Fällen beobachtet worden* II. Leipzig 1720. 514–515.

³⁰ Christiane Wänzeck: *Zur Etymologie lexikalisierte Farbwortverbindungen. Untersuchungen anhand der Farben Rot, Gelb, Grün und Blau*. Amsterdam–New York 2003. 131–132.

³¹ Pál J. – Újvári E.: *Szimbólumtár* i. m. Kék szócikk.

A Habsburgok keresztelőgarnitúrája, valamint a pápa által küldött *fascie* gyöngy-díszei a fogantatás és a szülés szimbólumaiként értelmezhetőek, a gyöngy ugyanis Krisztus születésének jelképe a keresztény kultúrkörben.³² Az igazgyöngy keletkezésének korabeli, meseszerű eredetmítosza ugyancsak Krisztus fogantatását idézi: egyesek úgy tartották, hogy a kagylók a vízfelszínre emelkedve magukba fogadják az égi harmatot, majd így megtermékenyülve visszasüllyednek a vízfénékre, ahol a gyöngy növekszik bennük.³³ Az igazgyöngynek az egyházi rítussal való szoros kapcsolatára utal az a körülmény is, hogy más európai udvarok keresztelői szertartásaiban is visszatérő motívumnak számított a gyöngydíszítés. IV. Fülöp spanyol király (ur. 1621–1665) és második felesége, Habsburg Mária Anna (1634–1696) első fiának, a fiatalon elhunyt Fülöp Proszperó spanyol infánsnak (1657–1661) az 1658. évi keresztelőjén, illetve harmadik, egyetlen felnőttkort is megért fiuk, a későbbi II. Károly (ur. 1665–1700) 1661. évi keresztelőjén például az újszülött trónörökös fényűző gyaloghintóját kísérő infánsnők és udvarhölgyek ruháját gyémántok és gyöngyékszerek ékesítették. Az 1658. évi szertartás alkalmával IV. Fülöp öltözködését kimagasló pompa jellemezte: egy 200 ezer gulden értékű gyémánt kalapzsinórt, egy 600 ezer gulden értékű gyémántot, valamint öltözködésének megkoronázásaként „mind közül a legnagyobb és legtökéletesebb”³⁴ igazgyöngyöt viselte, amelynek értékét kétmillió guldenre becsülték. A későbbi II. Frigyes Ágost szász választófejedelem, illetve III. Ágost néven lengyel király (ur. 1733–1763) 1696. évi keresztelőjekor a szószerket és az ornátust igazgyöngyökkel ékesítették, a drezdai várkapolna falait pedig arany- és ezüsthímzéssel díszített vörös bársonnyal fedték.³⁵

Az ékkövek korabeli értelmezései

Ahogy a fenti példák is szemléltetik, a materiális pompa nem csupán a hatalom és a vagyon demonstrálására szolgált, hanem a rítus szerves része volt. Jelentőségét az is mutatja, hogy legalább akkora hangsúlyt kapott a keresztelésekről szóló leírásokban, mint maga a ceremóniális rend. Felmerülhet a kérdés, hogy a szertartás során megjelenő tárgyak alkalmazása tudatos volt-e, vagy mindössze egy eredetileg szimbolikus jelentéssel bíró, később viszont csupán (a hagyománynak köszönhetően) az adott rítus szokásos külső formájaként állandósult díszítésről van szó. Elképzelhető, hogy bizonyos esetekben a rítus során felhasznált különféle

³² Metzler Lexikon i. m. 318–319.; Pál J. – Újvári E.: Szimbólumtár i. m. Gyöngy szócikk.

³³ Der aufrichtige Jubelirer oder vollkommene Anweisung, alle Arten Edelgesteine, Diamanten und Perlen recht zu erkennen, ihren wahren Werth zu schätzen, die rechte Art sie zu schneiden gezeiget, und allen dabey vorfallenden Betrug entdecken zu lernen. Frankfurt am Main 1729. 52.

³⁴ Lünig, J. C.: Theatrum Ceremoniale Historico-Politicum i. m. 511.

³⁵ Uo. 511–512., 518.

drágakövek és nemesfémek eredeti szimbolikus jelentése már elhalványult, azokat csupán a szertartás állandósult kellékeiként alkalmazták. Ennek azonban ellentmondani látszik, hogy az általam vizsgált rítusokban nem volt jellemző az „alkalomhoz illő” drágakövek szokásszerű használata. Éppen ellenkezőleg, a különféle luxuscikkek gondos, koncepciózus alkalmazása tűnik valószínűbbnek: a ceremóniák leírásaiból kitűnik ugyanis, hogy a rítus szereplőivel és jelentéstartalmával együtt változtak a díszítéshez használt drágakövek, nemesfémek és textíliák is. A későbbiekben mindenekelőtt a Mária Teréziához kötődő rítusokon keresztül igyekszem érzékeltetni a luxuscikkek használatának ezen „dinamikáját”, a nőági örökösödés körüli bonyodalmak következtében ugyanis előtérbe került és jól megragadhatóvá vált a fényűző tárgyaknak a szimbolikus kommunikációban betöltött szerepe.

Meglátásom szerint a fényűző tárgyak – azon túl, hogy kijelölték a rítus tereit – a nekik tulajdonított jelentéstartalomnak megfelelően a szimbolikus kommunikáció immanens részeiként funkcionáltak, ennél fogva önmagukon túlmutató jelentőséggel bírtak. A szertartások során az ékkövek következetes használata ugyancsak tudatosságra utal, amit a korabeli források is megerősítenek: „ha a drágaköveket csak a csillogás fokozására választották volna az Új Jeruzsálem falainak alapján, Jel. 21:19., akkor Isten minden más kő előtt gyémántokat választott volna”³⁶ – írja a drágakövek tulajdonságait és felhasználási módjait tárgyaló, *Der aufrichtige Jubelirer...* című munka szerzője, valamint hozzáfűzi, hogy „nem hiába végezte el Isten a drágakövek kiválasztását és írta maga elő, 2Móz. 28:17., közülük melyiket kell Áron főpapjainak hosenjébe belefoglalni és behelyezni; azonfelül, ha az effélék csupán dísznek lettek volna, hogy színükkel a főpapi ruhát ékesítsék, akkor a krizolit, krizopráz és jácint jobban csillogtak volna, szárdiusz, lynkurium, achát, jáspis vagy mások.”³⁷ E sorokból kitűnik, hogy az ékkövek koncepciózus és differenciált alkalmazása egészen magától értetődőnek számított a korszakban. Az egyes ékköveknek egyedi hatóerőt tulajdonítottak, amelyet egyfelől azok természetes tulajdonságaiból, másfelől a Bibliában való említésükből vezettek le. Az általános vélekedés szerint a különféle drágakövek Isten által meghatározott célra teremtettek, ennél fogva pedig sajátos jellemvonásokkal és erővel bírtak.³⁸

Többen egyenesen az égi szférához kötötték az ékköveket, titkos igazságok, isteni kinyilatkoztatások hordozóiként tekintettek rájuk, hiszen „a Szentírásban egynéhány fontos dolog képszerűen van megmutatva nekünk a drágakövek

³⁶ Der aufrichtige Jubelirer i. m. 10–11.

³⁷ Uo. 10.

³⁸ Uo. 11–12.; *Thomas Nicols*: Edelgestein – Büchlein oder Beschreibung der Edelgesteine: derer Gestalt, Kräfte und Tugenden, Eigenschaften, Preiß und Werth; samt Beygefügeten Warnungen für Betrug an alle diejenigen, so mit Edel-Gesteinen handeln und umbgehen. Hamburg 1675. 6.

mintaképein és alakjain”.³⁹ Úgy vélték, hogy az ékkövek „olyan nagy kiválósággal, tisztasággal, világossággal és fényességgel vannak megáldva, hogy igen megfelelőek az égi dolgok bemutatására”.⁴⁰ Thomas Nicols, az *Edelgestein – Büchlein oder Beschreibung der Edelgesteine...* című könyv szerzője szerint a hittudósokat gyakran oktatták a drágakövek ismeretére, hogy azáltal a vallásos ismeretekhez jussanak közelebb.⁴¹ Az ékkövek a korabeli felfogás szerint tehát üzenetértékkel, meghatározott jelentéssel bírtak, amelyek minden bizonnyal kiválóan alkalmasak voltak arra is, hogy a hatalom és a vagyon demonstrálásán túl a rituális aktusok során komplex mondanivalót közvetítsenek, értékrendet, hierarchiát, társadalmi hovatartozást fejezzenek ki. Az ékkövek és nemesfémek a különféle kelmékkel és ruházatokkal egyetemben önálló jelképiséggel bírtak, ezáltal a szimbolikus kommunikáció saját jelentéssel bíró aktorainak tekinthetők.

Érdemes azonban megjegyezni, hogy a 18. század második felétől egyre inkább, a 19. században pedig már végképp a természettudományos érdeklődés vált uralkodóvá az ékkövekről és nemesfémekről szóló értekezésekben. Johann Caspar *Neues und wohleingerichtetes Mineral- und Bergwercks-Lexicon...* (Chemnitz 1743.) című könyve például már a 18. század második felének modernebb felfogását tükrözi, a műben már nem esik szó az ékköveknek tulajdonított különleges erőről, és bibliai párhuzamokat sem említ. Karl Emil Kluge *Handbuch der Edelsteinkunde für Mineralogen, Steinschneider und Juweliere* (Leipzig 1860.) című művében pedig a mélyebb, szimbolikus jelentések és a csodás hatóerő tárgyalását már teljes mértékben felváltották a drágakövek kidolgozásának, csiszolásának módjait tárgyaló, valamint a lelőhelyekről írt ismertetések.

A kora újkori felfogás ezzel szemben még igen összetett és sokrétű jelentéstartalmakat társított a drágakövekhez, szimbólumokként tekintett rájuk, ennél fogva azok mindig az adott rítus kontextusában értelmezendők, a szertartás többi elemétől nem választhatók el, azokkal egységben kell vizsgálni őket. Mindez természetesen a szimbólumokra általában is igaz: a rituális cselekvéssor minden egyes eleme egy szimbolikus kódrendszer részeként különös jelentőséggel bírt. Az aktus során minden gesztusnak, kelléknek, a résztvevők ruházatának, az ünnepi beszédformulák alkalmazásának éppúgy speciális üzenetértéke volt, mint a szertartást övező pompának. A rítushoz kötődő luxuscikkek és fényűző tárgyak tehát jól láthatóan nem pusztán díszletként funkcionáltak, hanem a szimbolikus jelrendszer integráns részeiként, melyek az adott közösség számára dekódolható jelentéssel, valamint asszociációkon alapuló többletjelentéssel

³⁹ Nicols, T.: *Edelgestein* i. m. 6.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Uo.

bírtak. Mindez nem jelenti azonban azt, hogy a különböző jelentéstartalmakat a közönség minden egyes tagja ugyanúgy értelmezte, sőt még csak azt sem, hogy az összes szemlélő értelmezni tudta. A befogadás a szemlélő társadalmi állásától, műveltségétől, etnikai, vallási és kulturális hovatartozásától függően különböző értelmezési síkokon zajlott.⁴²

A rituális aktus ennél fogva mindvégig többértelmű és (látszólagos változatlansága ellenére is) alakítható maradt, ami egy sajátos belső dinamikát kölcsönzött a szertartásnak. Fontos megjegyezni, hogy a többértelműség a szimbolikus jelentésre vonatkozik, a performatív hatóerő (a rítus érvényes végrehajtása esetén) mindig egyértelmű marad. A demonstratív-rituális cselekvések így elvben alkalmasak voltak a résztvevők társadalmi állásának, jogainak, kötelezettségeinek, valamint a velük kapcsolatos státuszváltozásoknak a kommunikálására is.⁴³ Éppen a szertartás alakíthatósága, formálhatósága tette alkalmassá a rítust arra, hogy például a keresztelők alkalmával a díszlet idomuljon a születendő gyermek neméhez és rangjához, vagy az esküvő fényűző külsőségeivel is reflektáljon a nászpár társadalmi állására, esetleg az örökösödési rendben elfoglalt helyére.

Elviekben tehát a szertartást övező materiális luxus alkalmas volt arra, hogy közvetett módon komplex üzeneteket közvetítsen a résztvevők szociális hierarchiában elfoglalt helyéről, illetve annak változásairól. Nehéz volna azonban megmondani, hogy a rítus közönsége számára mennyire volt mindez értelmezhető. Annyi mégis bizonyosnak látszik, hogy Mária Terézia statusának kényes volta tükröződött a szertartások pompájában, a tárgyak gondos megválasztásában, így a főhercegnőhöz kapcsolódó rítusok közül elsősorban azokra koncentráltam, amelyek megelőzték az 1741. évi magyarországi koronázását, illetve amelyek esetében még bizonytalan volt örökösödésének helyzete: a főhercegnő esküvője és a József főherceg születése utáni avatási szertartása.

Az egyházkelés szertartásának luxusa

A szüléshez kapcsolódott az úgynevezett avatás (*Hervorsegung*) vagy egyházkelés szertartása is, amely rituális „megtisztulást”, feloldást jelentett a gyermekágyi idején érvényes tilalmak alól. A szülést követő hat héten át tartó gyermekágyi időszak után az anya ekkor jelenhetett meg először a nyilvánosság előtt.⁴⁴ Az avatás rítusa a bécsi Ágoston-rendi templomban (*Augustinerkirche*) zajlott, ahová a Hofburgból ünnepi körmenetben vonult a királynő az újszülöttel együtt. A szertartás előkészítésében a ceremoniális rend mellett kiemelt hangsúlyt kapott a

⁴² Stollberg-Rilinger, B.: *Rituale* i. m. 10–11., 196–200.

⁴³ Uo. 196–200., 218–222.

⁴⁴ Magyar néprajzi lexikon I. A–E. Szerk. Ortutay Gyula. Bp. 2006. 143.; Stollberg-Rilinger, B.: *Maria Theresia* i. m. 9.

fényűző berendezés is. A templom szakrális terében a tárgyi pompa többlettartalommal ruházta fel a rituális aktust: a fényűzés teremtette meg az uralkodói reprezentáció keretét, kiemelte a liturgikus „megtisztulási” rítus állami-dinasztikus jellegét. Mária Terézia 1741. évi avatását például Bécsben a Habsburg- és a Lotaringiai-ház egyesítéseként ünnepelték.⁴⁵

A templomba lépve a királynő egy hatalmas török szőnyegre fektetett, ezüstözött párnára térdelt. A Loretokapelle oltárát és Szűz Mária képét gazdagon felékesítették, a királynő, Mária Anna (1718–1744) és Mária Magdolna (1689–1743) főhercegnő, illetve Lotaringiai Ferenc székét aranyszállal átszőtt bársonnyal vonták be, eléjük pedig egy aranyozott vörös bársony terítővel fedett asztal került, amelyre az arannyal szegélyezett párnát tették. A ceremóniát végző Paolucci pápai nuncius ezen fektette az oltárra az újszülött József főherceget. Mária Terézia ekkor a Loretokapelle közepére tett, török és perzsa szőnyegre terített, arannyal gazdagon díszített párnára térdelt.⁴⁶ 1716-ban Erzsébet Krisztinának a trónörökös születését követő asszonyavatásakor is aranyozott vörös bársonnyal kárpitozták a széket, amelyen a csecsemő Lipót Jánost vitték. Ekkor a császár imazsámolya aranyozott volt, a császárné pedig mind a templomba, mind a Loretokapellébe lépve aranyozott vörös bársony párnára térdelt.⁴⁷ Láthatóan mindkét szertartás során nagy hangsúlyt kapott a keresztény hagyományban a fenség színeként értelmezett vörös bársony és posztó, valamint az arany, amely nemcsak a gazdagság és a bőség, hanem a hatalom és az uralkodás szimbólumának is számított.⁴⁸

A pompa itt sem tekinthető pusztán a szertartás díszletének, ezen tárgyak ugyanis a szimbolikus kommunikáció eszközeivé válva tágitották az egyházi rítus jelentéstartalmát, a hatalom szimbólumainak megjelenítésével erősen kötötték azt a dinasztikus és állami reprezentációhoz. Ezek a szimbólumok Mária Terézia édesanyja, Erzsébet Krisztina 1717-es avatási szertartásával összevetve még hangsúlyosabbnak tűnnek. Az újszülött főhercegnőre ezüst csipkével szegélyezett, ékkövekkel kirakott, kék taft főkötőt adtak, és fehér atlasz párnára fektették.⁴⁹ A hozzá kapcsolódó tárgyak jelképisége egyáltalán nem kötődött a személyes uralomhoz.

⁴⁵ Uo. 9., 304–312.

⁴⁶ ÖStA HHStA Obersthofmeisteramt (a továbbiakban: OMeA) Ältere Zeremonialakten (a továbbiakban: ÄZA) Kt. 39. Konv. 16. Nr. 5. Schema des Hervorgangs Maria Theresias, fol. 18–22.

⁴⁷ Beschreibung Des Prächtigen Fürgangs Welchen Ihre Majestät Die Römische Kaiserin Zu Germanien, Hispanien, Hungarn und Böhme Königin, Erz-Herzogin zu Oesterreich etc. samt Dero jüngstgebohrnen Durchleuchtigsten Erz-Herzogen zu Oesterreich und Prinzen von Asturien in der Kayserlichen Hof-Kirchen deren WW.EE.PP. Augustiner-Barfüßern/den 21. May 1716. gehalten. Bécs 1716. 1–3.

⁴⁸ Pál J. – Újvári E.: Szimbólumtár i. m. Arany, vörös szócikk.

⁴⁹ Beschreibung Des Prächtigen Fürgangs Welchen Ihre Majestät Die Römische Kayserin Auch Zu Germanien, Hispanien, Hungarn und Böhme Königin, Erz-Herzogin zu Oesterreich Elisabetha Christina samt Dero jüngstgebohrnen Durchleuchtigsten Erz-Herzogin zu Oesterreich und Infantin

A keresztény szimbolikában a fehér a fény, a tisztaság jelképe, a szentséghez, Istenhez tartozó szín, amely az örömet, a boldogságot jelenti. A kék ebben a kontextusban szintén a transzcendencia, a mennyei hatalom kifejezője: Szűz Mária színe.⁵⁰ A Habsburg főhercegnők keresztelésekor visszatérő motívumnak számított a kék szín: VI. Károly és Erzsébet Krisztina második leányának, Mária Annának (1718–1744) az 1718. évi keresztelésekor fehér atlasz párnára fektették és aranyozott, kék ezüstrojtos kelmével takarták az újszülöttet; míg később I. József (ur. 1705–1711) és Vilma Amália első gyermekének, Mária Jozefának (1699–1757) az 1699. évi keresztelőjén kék selyemmel fedett vörös bársony párnára fektették a csecsemőt.⁵¹

A rítus pompájával azonban nemcsak a trónörökös és a főhercegnő születésének eltérő jelentőségét, hanem a császárné és a királynő közti rangkülönbséget is megjelenítették. Míg 1741-ben Mária Terézia „csupán” királynőként reprezentált és (a királynők fémeként értelmezett) ezüst párnára térdelt, addig édesanyja számára 1717-ben egy perzsa szőnyegre terített aranyozott párnát készítettek elő.⁵² Hasonló differencia figyelhető meg Lotaringiai Ferenc aranyszövéses bársony térdeplője, illetve VI. Károly császár tiszta arany imazsámolya között is.⁵³ Az aranyozás effajta alkalmazása a rítusok visszatérő motívumának számított. Az aranydíszítés, illetve annak hiánya érzékeltette a rangbéli különbségeket Mária Jozefa 1699. évi keresztelésekor is, amikor I. Lipót császár (ur. 1657/1658–1705) és Eleonóra császárné (1655–1720), illetve római királyként József is aranyozott széken foglalt helyet, az utóbbi széke azonban a császári párénál szerényebben volt díszítve, Károly főherceg és a főhercegnők székét pedig csupán aranyozás nélküli vörös bársonnyal fedték.⁵⁴

Fényűző házasságkötések

A keresztelőkhoz hasonlóan az uralkodóház tagjainak az esküvője is kiemelt reprezentációs eseménynek számított. Különösen a trónörökös házasságkötése és az azt kísérő ünnepek kaptak nagy hangsúlyt. Az esküvőről ugyancsak elmondható, hogy a vallásos és a világi szertartások elválaszthatatlan egysége éppúgy a

von Spanien [et]c in der Kayserlichen Hof- Kirchen deren WW.EE.PP. Augustiner-Barfüßern den 19. Junii 1717 gehalten. Regensburg 1717. 83.

⁵⁰ A kék szín eltérő kontextusban jelent meg a Habsburg főhercegnők, illetve a Bourbon hercegek keresztelésén: míg az előbbi esetben Szűz Máriához kötődő szimbólum, az utóbbiban viszont éppen ellenkezőleg, a kék a világi hatalom szimbólumaként értelmezhető. *Pál J. – Újvári E.: Szimbólumtár i. m. Kék és fehér szócikk.*

⁵¹ *Lünig, J. C.: Theatrum Ceremoniale Historico-Policum i. m. 521., 534.*

⁵² Beschreibung Des Prächtigen Fürgangs... 1717. 83–84.; ÖStA HHStA OMeA ÄZA Kt. 39. Konv. 16. Nr. 5. Schema des Hervorgangs Maria Theresias, fol. 18.

⁵³ Beschreibung Des Prächtigen Fürgangs... 1716. 2–3.; ÖStA HHStA OMeA ÄZA Kt. 39. Konv. 16. Nr. 5. Schema des Hervorgangs Maria Theresias, fol. 18.

⁵⁴ *Lünig, J. C.: Theatrum Ceremoniale Historico-Policum i. m. 520.*

hatalom legitimitását jelképezte, mint a keresztelők esetében, politikai jelentőségük azonban nagyobb volt. A dinasztikus esküvők azon túl, hogy az uralkodóház ünnepeinek számítottak és fontos állami események voltak, nemzetközi vonatkozással is bírtak, hiszen államok közti eseményről volt szó.⁵⁵ A Habsburgok házasságkötései számot tarthattak az európai nyilvánosság érdeklődésére, s alkalmat adtak a dinasztia hatalmának és presztízsének demonstrálására.

A luxusnak a szertartásban, illetve az azt kísérő ünnepségek során betöltött szerepét és jelentőségét Károly főherceg és Erzsébet Krisztina braunschweig-wolfenbütteli hercegnő, lányuk, Mária Terézia, illetve az ő fia, József főherceg esküvőjének az elemzésével mutatom be. Mindhárom a leendő trónörökös esküvője volt, azonban ennek kifejezésére a reprezentáció szintjén egyedül az utolsó esetben kerülhetett sor: az első esküvőt a császár öccsének, a spanyol örökösödési háború idején Spanyolországban trónkövetelőként fellépő Károly főhercegnek a *per procuracionem* kötött házasságkötéseként ünnepelték, a másik két ceremóniát viszont – annak ellenére, hogy a trónöröklés ténye meglehetősen valószínű volt – eltérő hangsúllyal kezelték. Míg József és Pármai Izabella (1741–1763) egybekelését a trónörökös rangjához méltó reprezentáció jellemezte, addig Mária Terézia és Lotaringiai Ferenc házasságkötését tudatosan „csupán” a császár elsőszülött lányának az esküvőjeként kommunikálták. 1736-ban ennél fogva nemcsak az ünnepség volt kisebb, hanem a ceremónia során is nagy hangsúlyt fektettek a törvényesség, a legitimitás hangsúlyozására: a várható nőági örökösödés miatt az eseményről szóló leírásokban szintén kitértek a *Pragmatica Sanctio* ünnepélyes megerősítésére.⁵⁶

A lánykérésre 1736. január 31-én a Hofburg tükörtermében (Spiegelzimmer) került sor. A főnemese a jeles alkalmakhoz előírt udvari díszruhában (Campagne-Gala) jelentek meg, Lotaringiai Ferenc pedig „egy értékes és gazdagon díszített ruhában, amelyik a legszebb és legválogatottabb gyémánt garnitúrával volt díszítve”.⁵⁷ A császár ugyancsak gyémántokkal gazdagon díszített ruhát viselt, amelyet mintegy 300 000 guldenre becsültek. A ceremónia kizárólag az udvari nyilvánosság előtt zajlott. Lotaringiai Ferenc jegyajándékként egy 250 000 birodalmi tallér értékű, briliánsokkal kirakott portrét nyújtott át a főhercegnőnek. Rögtön másnap, február 1-jén a császári tanácssteremben (Rathstube) VI. Károly baldachin alatt állva beszédet intézett a titkos tanácsosokhoz. Az uralkodó jobbján egy oltár állt, amelyre egy keresztet, két égő gyertyát és egy Bibliát helyeztek, illetve egy vörös

⁵⁵ Kókényesi Zs.: A magyar arisztokráta integrációja i. m. 100., 166–167.

⁵⁶ Vom Kayserlichen Hof. In: Die neue europäische Fama, welche den gegenwärtigen Zustand der vornehmsten Höfe entdeckt 2. (1736) 14. sz. 160–161.

⁵⁷ ÖStA HHStA OMeA ÄZA Kt. 37. Konv. 21. Zeremoniell der Brautwerbung von Franz Stefan von Lothringen um Maria Theresia, fol. 2.

bársonnyal leterített asztal, amelynél a házasulandó felek felesküdték a *Pragmatica Sanctio*-ra és aláírták a *Renuntiations-Instrumentum*-ot. Fontos azonban megjegyezni, hogy mindezzel nem Mária Terézia örökösödési jogait erősítették meg, éppen ellenkezőleg: a lemondás aktusát emelték ki. Hangsúlyozták, hogy ha VI. Károlynak fia születne, akkor Mária Terézia csak utána következne az örökösödési rendben. Megerősítették a férfi utódok mindenkori elsőbbségét, illetve ismét kimondták, hogy Lotaringiai Ferencnek nincs joga a Habsburg örökségre. A ceremónia során tehát egyértelművé tették, hogy Mária Terézia – bár a trón legesélyesebb várományosa volt – (egyelőre) kizárólag a császár legidősebb leányának, nem pedig trónörökösnek tekintendő.⁵⁸ Mária Terézia státusát azonban nemcsak a február 1-ei ceremónián, illetve a házasságkötésről szóló tudósításokban, hanem a szimbólumok szintjén az esküvői szertartás külsőségeiben is megjelenítették.

A „császár lányának” az esküvője

Az esküvőt 1736. február 12-én tartották a bécsi Ágoston-rendi templomban, ahol a pápai nuncius eskette össze a párt. A templom kórusát, vagyis a szentély és a főhajó között elhelyezkedő részét művészi kidolgozású németalföldi faliszőnyegekkel (Niederländisch Spallier) díszítették, az oltár közelében lévő falikárpitokat pedig gazdag arany- és ezüstszővással. A templom falait és oszlopait fáklyákkal világították meg, az oltár fölött pedig baldachin magasodott, amelyen két ezüst sas szimbolizálta a dinasztiát. A császári pár, VI. Károly és Erzsébet Krisztina császárné aranyozott, az özvegy Vilma Amália császárné pedig egy fekete bársony párnával díszített karosszékben foglalt helyet, amelyek felett arany baldachin magasodott. Mária Anna és Mária Magdolna főhercegnő székét és térdeplőjét vörös bársonnyal vonták be, illetve az oltár előtt helyezték el Mária Terézia és Lotaringiai Ferenc ugyancsak vörös selyemmel befedett térdeplőjét.⁵⁹ A szertartáson a császár spanyol díszruhát viselt, az „udvari gavallérok és kamarások”, valamint a miniszterek fényűző gálaruhában, az aranygyapjas lovagok pedig rendláncukkal jelentek meg. Mária Terézia egy fényűző, gyémántokkal gazdagon díszített ezüstözött ruhában volt, míg Lotaringiai Ferenc egészen fehérbe öltözött. Fehér ezüstözött spanyol felöltőt (Mantelkleid), fehér tollal díszített, ugyancsak fehér kalapot, harisnyát és cipőt viselt, valamint az Aranygyapjas Rend láncát is a nyakába tette.⁶⁰ Bár a fehér

⁵⁸ ÖStA HHStA OMeA ÄZA Kt. 37. Konv. 10. Verlobung und Vermählung Maria Theresias mit Franz Stefan von Lothringen, fol. 7., 58–59.; Vom Kayserlichen Hof i. m. 155., 158., 160–162.

⁵⁹ Vom Kayserlichen Hof i. m. 155., 158., 166–169., 177–182.

⁶⁰ ÖStA HHStA OMeA ÄZA Kt. 37. Konv. 10. Verlobung und Vermählung Maria Theresias mit Franz Stefan von Lothringen, fol. 1., 3., 7–9.; ÖStA HHStA OMeA ÄZA Kt. 37. Konv. 3. Protokoll über die Vermählung Maria Theresias mit Franz Stefan von Lothringen, fol. 63., 65.

(különösen az esküvők vonatkozásában) manapság elsősorban a női princípium szűzi aspektusát jelzi, a tisztaság, az ártatlanság színe, az antik hagyományban erősen kötődött a férfiasághoz is: a férfiak tógájának színeként a felelősségtudat és a hatalom színeként értelmezték. Keresztény szimbólumként pedig a szentséghez, Istenhez tartozó szín volt, az isteni bölcsesség, valamint a dicsfény, a glória jelképe. Költséges előállítás és fenntartása miatt emellett a fehér ruhát már az antikvitás óta a vagyonnal és a magas státusszal azonosították.⁶¹

A főhercegnő ezüst menyasszonyi ruhája közelebb áll ahhoz a jelentéskörhöz, amelyet ma a fehér ruhának tulajdonítunk: egyszerre tekinthető a lelki tisztaság, az őszinteség és a hűség kifejezőjének, valamint a nőiséghez kötődő szimbólumnak.⁶² A vőlegény jegyajándékán és a menyasszony esküvői ruháján egyaránt megjelenő gyémánt a keresztény szimbolikában az állhatatosságot és a hűséget, valamint (különösen női viselő esetén) a tisztaságot szimbolizálta. Az ékkő az örökkévalóság motívumához kapcsolódott, azt mutatta, hogy viselője tartós értékeket képvisel.⁶³ A *Der aufrichtige Jubelirer*... szerzője szintén hasonló jelentést és hatóerőt társított ehhez az ékkőhöz, amelyet annak természetes tulajdonságaiból vezetett le: a gyémántot törhetetlensége és tisztasága miatt a hűség és a szűzieség szimbólumának tartotta. (Még egy olyan hajdani hiedelemről is beszámol, amely szerint a gyémánt a házastársi hűség próbájaként is szolgálhat: a drágakő befolyása alatt álló feleség hűséges marad a férjéhez, ha azonban „tévútra tért” és elfordult férjétől, akkor minden vonzalma elapad a férfi iránt, ezzel bizonyítva, hogy az asszony nem bírja a gyémánt tulajdonságait, a szemérmességet és a tisztaságot.)⁶⁴ Mindemellett természetesen a gyémánt puszta értékénél fogva is a gazdagság, az exkluzivitás kifejezője volt.⁶⁵

A keresztelésekhez hasonlóan az esküvők is megjelenítették a vallásos és a világi szertartás kettősségét: míg a nászpár öltözéke alapvetően az egyházi rítushoz kapcsolódó jelentést hordozott, addig egyértelműen uralmi jelképként volt jelen a baldachin, illetve az arannyal ékesített vörös bársony. Az arany baldachin kétértelműen az uralkodói hatalmat jelképezte, a szimbólumok szintjén a világ középpontját jelenítette meg. Erre az értelmezési síkra az aranyozás is ráerősített: a centrumból kisugárzó (dics)fényt szimbolizálta.⁶⁶ A személyes uralom jelképrendszere egyfelől az arany motívumán, másfelől pedig a baldachin emelésén keresztül jutott kifejezésre. Az uralkodói hatalom legfőbb szimbóluma, az arany

⁶¹ Metzler Lexikon i. m. 482.; *Pál J. – Újvári E.: Szimbólumtár* i. m. Fehér szócikk.

⁶² Metzler Lexikon i. m. 401.; *Pál J. – Újvári E.: Szimbólumtár* i. m. Ezüst szócikk.

⁶³ Metzler Lexikon i. m. 73.; *Pál J. – Újvári E.: Szimbólumtár* i. m. Gyémánt szócikk.

⁶⁴ *Der aufrichtige Jubelirer* i. m. 25–27.

⁶⁵ Metzler Lexikon i. m. 73.

⁶⁶ *Pál J. – Újvári E.: Szimbólumtár* i. m. Arany, baldachin szócikk.

baldachin természetesen minden esetben kizárólag a császári párhoz, esetleg az özvegy császárnéhez kötődött, Mária Terézia esküvőjén ezért VI. Károly császár és Erzsébet Krisztina császárné mellett kizárólag Vilma Amália foglalhatott helyet a baldachin alatt. Az özvegy császárné pozícióját fekete bársony párnával jelezték.⁶⁷

Az arany a királyok fémeként az uralkodói hatalomra utalt, amit az is jelezte, hogy egyedül a császár és a császárné székén és imazsámolyán jelent meg. A rítus során ennek alapján elvált az aranyszövéses és az aranyozás nélküli vörös bársonyszövet használata: önmagában a vörös bársony főhercegekhez és főhercegnőkhöz, vagyis (megkülönböztetés nélkül) az uralkodócsalád tagjaihoz kötődő tárgyakon visszatérő elem volt a szertartás során. A Mária Teréziához és Lotaringiai Ferenchez kapcsolódó tárgyakon viszont sohasem jelent meg az arany díszítés, ami a szimbolikus szférában is elhatárolta a nászpárt a személyes uralom jelképrendszerétől. Ez a gesztus a küszöbönálló nőági örökösödés kontextusában a törvényesség látszatát volt hivatott erősíteni: a Habsburg Birodalomban a fiági örökösödés elsőbbsége változatlanul érvényben volt, Mária Terézia ennél fogva trónörökössé kizárólag a császár fiú utód nélküli halála esetén léphetett elő.

A szimbólumhasználat jelentőségének megvilágítására érdemes összevetni Mária Terézia esküvőjét szüleinek, a spanyol örökösödési háború idején Spanyolországban trónkövetelőként fellépő Károlynak és Erzsébet Krisztina braunschweig–wolfenbütteli hercegnőnek a *per procuracionem* kötött házasságkötésével. A szertartásra, amelyen Károlyt bátyja, I. József német–római császár képviselte, a schönbrunni kastély közelében fekvő Szűz Mária Születése templomban (Pfarrkirche Maria Hietzing) került sor 1708. április 23-án. A menyasszony a császári pár kíséretében az ünnepi menet élén aranyozott fonallal átszőtt vörös bársonnyal díszített hintóval érkezett a templomhoz. I. József és felesége, Vilma Amália császárné arany-ezüst öltözetet, a menyasszony, Erzsébet Krisztina pedig „felbecsülhetetlen értékű ékkövekkel” kirakott színezüst ruhát viselt. Nyilvánvaló, hogy az esküvő kontextusában a színezüst ruha a nőiség szimbólumaként jelent meg. 1708-ban fel sem merült a nászpár elhatárolása a személyes uralom jelképeitől, hiszen a spanyol királynak tekintett Károlyt maga a német–római császár képviselte, Erzsébet Krisztina pedig spanyol királynévá lépett elő a házasságkötéssel. Feltűnő különbséget jelent tehát Mária Terézia és Lotaringiai Ferenc esküvőjéhez képest, hogy ez alkalommal a nászpárhoz kapcsolódó tárgyakon is megjelent az aranydíszítés, a császár és a menyasszony a szertartás alatt ugyanis arany-ezüst párnán térdelt.⁶⁸

⁶⁷ Uo. Arany, baldachin, fekete szócikk.

⁶⁸ Beschreibung der den 23. April 1708. beschehenen Vermählung zwischen Ihrer Röm.kayserl. Majestät Josepho I. als mandatario Ihrer Cathol. Majestät Carl des Dritten Königs in Spannen etc. und der Durchleuchtigsten Prinzeßin Elisabetha Christina Herzogin von Braunschweig und Lüneburg

Mindez még hangsúlyosabbá válik, ha figyelembe vesszük, hogy a rítus során ez alkalommal is jellemző volt az aranyszövéses és az aranyozás nélküli vörös bársonyszövet tudatosan differenciált használata: a templomban I. Lipót özvegye, Eleonóra császárné aranydíszítéses selyem párnán foglalt helyet, míg leányai, Mária Erzsébet (1680–1741), Mária Anna (1683–1754) és Mária Magdolna főhercegnő (1689–1743) párnáját csupán aranyozás nélküli vörös bársonyszövet ékesítette. Éppen úgy, ahogyan 1736-ban Mária Terézia és Lotaringiai Ferenc párnája is aranydíszítés nélküli bársonnyal volt bevonva. A két esküvői szertartás összevetése tehát jól mutatja, hogy az 1736. évi esküvő rítusához kötődő nemesfémek és fényűző textíliák milyen fontos jelentéstartalmat hordoztak.⁶⁹

A trónörökös menyegzője

A trónöröklés problematikája nem merült fel a harmadik általam vizsgált, 1760-ban történt házasságkötés alkalmával. Ennélfogva József főherceg esküvőjét XV. Lajos unokájával, Bourbon Izabella parmai hercegnővel már a trónörökös rangjához méltó pompával ünnepelték: „tollal nem írható le, hogy micsoda pompa és gyönyörűség hatotta át ezt az ünnepélyes és roppantul élvezetes napot”⁷⁰ – írta az eseményről a *Wienerisches Diarium*. A ceremónia igen magas, 3 millió guldenre rúgó költségei a hétéves háború idején a Habsburgok kimeríthetetlen anyagi erőforrásait demonstrálták az európai nyilvánosság előtt.⁷¹ Az ünnepség legfontosabb mozzanatait Martin van Meytens (1695–1770) udvari festő öt hatalmas méretű festménye is megörökítette. A József főherceg és Bourbon-parmai Izabella 1760. évi esküvője alkalmából készített képsorozat első képe Izabella hercegnő ünnepi bevonulását ábrázolta. A természetellenesen merev kompozíció alapvetően az esemény pompájának, a rangsorrendnek, illetve a kíséreték méretének a megjelenítését szolgálta.⁷²

A *Wienerisches Diarium* szintén részletesen tudósított a hercegnő bevonulásáról. Pármai Izabella 94 hintó kíséretében 3 óra alatt jutott el a Belvedere kastélyából a Kärntner Straßén és a Michaelerplatzon felállított diadalíveken át az Ágoston-rendi templom bejáratához. A sort a legfőbb méltóságok és a menyasszony hintója zárta: hatlovas udvari hintóval vonult Heinrich Josef von Auersperg

Wolfenbüttlicher Linie etc. Sodann darauff erfolgter Abreyß nach Spanien. Wien 1708. 1–3.; Vom Kayserlichen Hof i. m. 169., 177–182.

⁶⁹ Beschreibung der den 23. April 1708. beschehenen Vermählung... 1708. 2–3.; Vom Kayserlichen Hof i. m. 177–182.

⁷⁰ Wienerisches Diarium (a továbbiakban: WD) 1760. nov. 10. (Nr. 82.), Anhang 13.

⁷¹ Stollberg-Rilinger, B.: Maria Theresia i. m. 489–490.

⁷² Martin Eybl: Zwei Hochzeiten am Wiener Hof 1744 und 1760. Höfisches Selbstverständnis, Repräsentation und Publikum im Prozess der Aufklärung. Studien zur Musikwissenschaft 56. (2010) 1. sz. 153–154., 157–158.

(1697–1783) főlovászmester (*Oberst-Stallmeister*) és a hercegnő főudvarmestere (*Obersthofmeister*), Anton von Salm gróf (1720–1769), őket követte Josef Wenzel von Liechtenstein herceg (1696–1772) fényűző „aranyhintója”, aki a főherceget képviselte a Parmában *per procuracionem* kötött házasságnál,⁷³ végül pedig Izabella hercegnő ezüstözött, kék bársony díszhintóval (*Prachtwagen*) érkezett.⁷⁴

A hivatalos esküvőt 1760. október 6-án tartották. Az Ágoston-rendi templomot értékes németalföldi faliszőnyegekkel (*Niederländische Tapette*) díszítették, kapujába pedig két karmazsinvörös, aranszegéllyel ékesített párnát fektettek egy szőnyegre, amelyre a házasulandó pár térdelt.⁷⁵ Bár József esküvőjét alapvetően fényesebb külsőségek jellemezték, a nászpár öltözéke, illetve a templom díszítése szinte megegyezett a Mária Terézia és Lotaringiai Ferenc 1736-os menyegzőjén látottakkal: az oltártól jobbra helyezték el a császár és a császárné aranyozott székét és térdeplőjét egy szőnyeggel fedett pódiumon, arany baldachin alatt, az oltárral szemben, míg egy karmazsinvörös, aranszegélyes szőnyegen József főherceg és Izabella hercegnő imaszámolya és széke állt, amelyek vörös bársonnyal voltak befedve.⁷⁶ A szertartás öltözködési rendje nem változott az általam vizsgált három esküvő során, a kamarások és a titkos tanácsosok gálaruhában (*grosse Campagne haubt Gala*) jelentek meg, az udvari főtisztviselők, a hercegek és a főhercegek pedig fényűző spanyol díszruhában.⁷⁷

A szertartás kiemelt reprezentációs jelentősége ellenére a nászpár öltözéke is változatlan maradt, Bourbon–parmai Izabella ezüstözött ruhát (*Drap d'Argent*) és drága ékszereket (feltehetően gyémántot) viselt, a vőlegény pedig fehér ezüstözött spanyol díszruhát (*Mantelkleid*), fehér, tollal díszített kalapot, harisnyát és cipőt.⁷⁸ A menyasszony és a vőlegény öltözködésének az állandósága minden bizonnyal annak tudható be, hogy ezeknek a jelképisége a vallásos rítushoz kapcsolódó jelentéstartalmat hordozott. Már I. Lipót Margit Terézia spanyol infánsnővel (1651–1673) 1666-ban, illetve a Habsburg-ház tiroli ágából származó Klaudia Felicitász főhercegnővel (1653–1676) 1673-ban történt házasságkötésekor, valamint I. József és Vilma Amália 1699. évi esküvőjén egyaránt gyémántokkal díszített ezüstruhát viselt a menyasszony, a vőlegény ezüstözött fehér ruházatát pedig kizárólag I. Lipót esetében, a császári titulushoz alkalmazkodva váltotta fel az aranyozott öltözik.⁷⁹

A menyasszony és a vőlegény öltözéke és a vallásos rítus szimbólumrendszere közötti szoros kapcsolatot támasztja alá az is, hogy a vőlegény öltözködésének fehér,

⁷³ A házasságot először 1760. szeptember 7-én kötötték meg, a padovai székesegyházban. (Uo. 157–158.)

⁷⁴ Uo. 156–158.

⁷⁵ WD 1760. i. m. 11–12.

⁷⁶ ÖStA HHStA OMeA ÄZA Kt. 55. Konv. 3. Vermählungsakten Erzherzog Josef und Isabella von Parma Teil II. fol. 19–20., 330–332.

⁷⁷ Uo. fol. 220.

⁷⁸ Uo. fol. 220–221.

⁷⁹ Lünig, J. C.: *Theatrum Ceremoniale Historico-Politicum* i. m. 375., 377., 407., 425–426.

illetve ezüst színe, valamint a menyasszony ruhájának gyémánttal való díszítése számos európai udvarban jellemző volt. XIII. Lajos francia király (ur. 1610–1643) és Ausztriai Anna spanyol infánsnő (1601–1666) 1615. évi esküvőjekor például a vőlegény fehér, ezüstözött ruhát viselt, a menyasszony ruházatát illetően viszont csak a hosszú, kék, liliomos hímzéssel díszített cobolyprémm kabátot és koronát jegyezte fel a forrás. Keresztély Ernő brandenburg–bayreuthi örgróf (ur. 1655–1712) és Erdmüthe Zsófia szász hercegnő (1644–1670) 1662. évi esküvőjén mind a vőlegény, mind a menyasszony gyémántokkal ékesített ezüstözött ruhát viselt. Az apjához, IV. Keresztély dán királyhoz (ur. 1588–1648) hasonlóan szintén Keresztélynek (1603–1647) keresztelt dán trónörökösnek és Magdaléna Szibilla szász hercegnőnek (1617–1668) az 1634. évi egybekelésükor ugyancsak gyémántdíszítéssel ékesítették a menyasszony ruháját. II. János György anhalt–dessau herceg (ur. 1660–1693) és Henrietta Katalin orániai hercegnő (1637–1708) 1659. évi házasságkötésekor a nászpár aranyozott vörös bársonnyal fedett párnán térdelt az oltár előtt, a menyasszony pedig gyémánttal díszített ezüstruhát, valamint gyémántokkal és igazgyöngyökkel ékesített koronát viselt. További példaként említhető még, hogy Wiśniowiecki Mihály lengyel király (ur. 1669–1673) és Ausztriai Eleonóra főhercegnő 1670. évi esküvőjén a menyasszony fehér ruháját nagy aranyvirágokkal és gyémántokkal ékesítették, illetve II. Miksa Emánuel bajor választófejedelem (ur. 1679–1706, 1714–1726) és Terézia Kinga lengyel királyi hercegnő (1676–1730) 1694. évi házasságkötésekor a menyasszony fehér ezüstruháját gyémántokkal gazdagon díszítették.⁸⁰

Az esküvői szertartás külsőségeinek azonossága alapvető fontosságú volt, hiszen a rítus lényege éppen magában a cselekvésben, annak (pontos) végrehajtásában állt. Egy formalizált, szimbolikus cselekvéssorról, nem pedig egy bizonyos cél elérésére irányuló, racionális, érdekmotivált tevékenységről volt szó: az adott tevékenység szimbolikus-kifejező aspektusa, vagyis a cselekvés értelem- és jelentésteremtő ereje került előtérbe. A rítusok szimbolikusan egy norma- és értékrendet reprezentáltak, ennél fogva azokat minden egyes alkalommal azonos módon, változtatás nélkül hajtották végre, hiszen nemcsak az aktuális társadalmi elrendeződést mutatták, hanem meg is alkották azt. A kivitelezés eltérései tehát a valós társadalmi vagy politikai szféra változásaira utalhattak, így különösen hangsúlyosnak tűnnek a szertartás kellékeiben eszközölt kisebb módosítások.⁸¹

Az 1760. évi esküvő például Károly és Erzsébet Krisztina *per procuracionem* kötött házasságkötésével mutatott nagyobb hasonlóságot, a két szertartás külsőségeit összevetve azonban megfigyelhető egy kisebb eltérés az aranydíszítés alkalmazását

⁸⁰ Uo. 385., 392., 394., 397., 410., 446.

⁸¹ Stollberg-Rilinger, B.: Symbolische Kommunikation i. m. 490–491., 496–504.

illetően: míg az 1708. évi házasságkötés alkalmával az oltár elé helyezett párnákon – amelyekre a menyasszony és a vőlegényt képviselő I. József császár térdelt – megjelent az aranydíszítés, addig 1760-ban a főherceg és Izabella hercegnő imazsámolyát és székét aranydíszítés nélküli vörös bársonnyal fedték be, csupán az alattuk elterülő szőnyeg volt aranyszegélyes. Nem zárható ki, hogy hogy ez az eltérés a források pontatlanságát jelzi, ám ha valóban különböző volt az oltár előtt elhelyezett párnák díszítése, az feltehetően a státuskülönbségeknek tudható be. Az 1708. évi esküvő alkalmával a nászpár előkelőbb reprezentációja a házasuló felek már említett magasabb rangjával, illetve rangemelkedésével magyarázható.⁸²

A vizsgált házasságkötések között a legszembetűnőbb különbséget az jelentette, hogy Mária Terézia és Lotaringiai Ferenc 1736. évi esküvőjén a szertartás során megfigyelhető az aranyozás olyan következetesen differenciált alkalmazása, amely sem később VI. Károly 1708. évi, sem pedig József főherceg 1760. évi házasságkötését nem jellemezte. Mindez azzal magyarázható, hogy ekkor már nem merült fel a trónöröklés problémája, ennél fogva szükségtelenné vált a nászpár szimbolikus elhatárolása a személyes uralom jelképeitől. A rítus során az arany motívuma a személyes uralom jelképiségéhez kötötte a trónörököst, József főherceget.

THE MEANING AND IMPORTANCE OF LUXURY

The Symbolic-Ritual Role of Luxury in the Baptismal and Matrimonial Rites of the Habsburgs in the Eighteenth Century

By Dóra Kalocsai

SUMMARY

In the matrimonial and baptismal rites of the Habsburg archdukes and archduchesses in the eighteenth century the objects of luxury were not merely decorations, and precious metals and gems were not displayed ad hoc, but, depending on their connotations, they were an organic part of their symbolic communication. The paper starts from the premise that (in the framework of the ritual) the objects of luxury conveyed a complex message instead of simply being the indicators of power and wealth; the material splendour surrounding the rite had a meaning of its own, a consciously used element of symbolic communication. Consequently, the outward features of the ceremony should be regarded as an inherent part of the rite, carrying messages which can be deciphered by the interpretations of symbols and associations deeply embedded in European culture.

⁸² WD 1760. i. m. 11–12.; ÖStA HHStA OMeA ÄZA Kt. 55. Konv. 3. Vermählungsakten Erzherzog Josef und Isabella von Parma Teil II. fol. 19–20., 330–332.; Beschreibung der den 23. April 1708. beschehenen Vermählung... 1708. 1–3.

MIÉRT LETT LÓMÉSZÁROS A FŐVÁROS?

Budapest húsellátás problémái a 20. század elején*

A tanulmány arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen információk és tapasztalatok birtokában döntött 1905-ben a főváros vezetése amellest, hogy beáll a helyi élelmiszeriparosok sorába s a budapesti lakosság körében nem kis idegenkedést kiváltó lóhúsárusításra adja a fejét. A közéletmezés terén a közvágóhidak és a vásárcsarnok-rendszer felállításával addig csak adminisztratív feladatokat ellátó székesfőváros¹ ezzel a gazdaság aktív szereplőjévé vált, messze megelőzve Bécsét vagy akár a nyugat-európai társait.² Ezirányú törekvését a későbbiekben sem adta fel s a következő években sorra alapította a közéletmezési üzemeket.³

A dualizmus időszaka, a gazdasági depresszió éveit is ide sorolva, nagy fejlődést hozott Magyarországnak és azon belül a fővárosnak is. A belső vámhatárok 1850–1851-es eltörlését követően az Osztrák Monarchia már közös piacot alkotott, az 1867-es kiegyezéssel pedig létrejött a mindkét, gazdaságilag szuverén országrész érdekét figyelembe vevő kereskedelmi és vámszövetség. Ez viszonylagos védettséget nyújtott a világpiac kilengéseivel szemben, s biztosította a belső fejlődést az Osztrák–Magyar Monarchia tagállamaiban. A szövetséget, majd szerződést mindkét fél természeti és egyéb adottságait figyelembe véve rendszeresen felülvizsgálták a közös vám- és kereskedelmi értekezleteken, melyeknek a rendszer finomabb hangolása volt a célja.

A korszak Magyarországot a liberális gazdaságpolitika jellemezte, ugyanakkor az 1870–1880-as évektől⁴ kezdve itt is megjelent az állam gazdaságirányító,

* A tanulmány az NKFIH 137612. FK-21. számú projekt keretében a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetében végzett kutatásaim eredményeként készült.

¹ A tanulmányban a székesfőváros, főváros, Budapest elnevezés a hatóságot, tehát az önkormányzatot jelenti.

² A témáról bővebben lásd *Peter Csendes: Vásárcsarnokok Budapesten*. In: Bécs – Budapest. Műszaki haladás és városfejlődés a 19. században. Szerk. Peter Csendes – Sipos András. Bp.–Bécs 2005. 175–178.; *Varga Judit: Budapest élelmiszerellátása – vásárcsarnokok a századfordulón*. In: Tanulmányok Budapest Múltjából XXVIII. Szerk. Szvoboda Dománszky Gabriella. Bp. 1999. 87–101.; *Umbrai Laura: Mit evett Budapest? A főváros élelmiszerpolitikájának kialakulása és működése az első világháború éveiben*. In: 1916 – A fordulat éve? Tanulmányok a Nagy Háborúról. Szerk. Kaba Eszter – Egry Gábor. Bp. 2017. 267–301., itt: 274–280.

³ A Községi Lóhús Üzemet 1909-ben a Községi Kenyérgyár, 1911-ben pedig a Községi Élelmiszerüzem megalakítása követte. Ez utóbbi szintén elsősorban a húsipari termékek előállításával és forgalmazásával lépett a gazdasági szereplők sorába.

⁴ Az 1873-as gazdasági válság, majd az azt követő tartós gazdasági depresszió hatására Európa legtöbb országában anti-liberális gazdaságpolitika került előtérbe, és egyre elfogadottabbá vált az állam beavatkozása a gazdasági folyamatokba. Magyarországon ez a liberalizmustól való elfordulás lassabban ment végbe, és soha nem jutott olyan messzire, mint például Ausztriában az 1879-ben kormányra kerülő Taaffe miniszterelnöksége alatt. A hatalom Magyarországon továbbra is a liberális gazdaságpolitika

beavatkozó szerepvállalása. Az ennek nyomán hozott gazdaságpolitikai döntések kedveztek a budapesti iparfejlődésnek is, de mindenekelőtt Magyarország mezőgazdaságát támogatták, hiszen a terület elsődleges feladata az volt, hogy a Monarchia egészét ellássa mezőgazdasági termékekkel.

A dualizmus időszakában ugyan Budapest jelentősen fejlődött, de a gazdasági szereplők által felívelő időszakként emlegetett évtizedeket a társadalom széles rétegei már negatív következményeikkel együtt élték meg. Ezek közül az egyik legfontosabb az volt, hogy az élet jóval drágább lett a városi lakosok számára. A kormányzati akarat, amely nagy súlyt helyezett Budapest fejlesztésére, megfellebbezett a városi lakosság érdekeinek képviseletéről.⁵ Nem véletlenül. Az állami gazdaságpolitika és a hozzá fűződő agrár- és az azzal sok tekintetben összekapcsolódó merkantil csoportok ugyanis megtalálták számításukat azzal, hogy tevékenységükben a teljes birodalmi piac ellátására koncentráltak. Ráadásul az 1900-as évektől egy, a budapesti fogyasztókat súlyosan érintő változás is történt, amikor a vámhatárokon bevezették a korábbinál lényegesen magasabb, elsősorban a balkáni mezőgazdasági termékek behozatalát megnehezítő autonóm vámtarifát. Ez jelentősen, a világpiacon trendeket is jóval meghaladva megnövelte a búza árát a Monarchián belül.⁶ A helyzetet bonyolította, hogy Budapesten a népességszám-növekedés ellenére sem volt megfelelő vásárlóerejű a felvevőpiac. A magyar fővárosban ezért ugyan az árak valamivel alacsonyabbak voltak, mint Bécsben, de ebből az is következett, hogy a mezőgazdasági áru és az erre alapuló élelmiszeripari termék ahelyett, hogy Budapesten növelte volna a kínálatot és ezáltal csökkentette volna az árakat, elsősorban a nagyobb és biztosabb felvevőpiaccal rendelkező Bécsbe vándorolt. Üzletileg érthető tehát, hogy a tőkeerős nagyvállalkozások is

mellett elkötelezettek kezében maradt, és a gazdasági viták inkább az uralkodó osztály és a Szabadelvű Párt agrárius és merkantil csoportja között zajlottak. *Katus László: A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914.* Pécs 2009. 405.

⁵ A tény, hogy az országos politikában a városi fogyasztók érdekeinek képviselete elsikkadt, azzal a következménnyel is járt, hogy a történészek figyelmét is jobbára elkerülte a kérdés, illetve hogy a kormányzatok teljesítményét ebből a szempontból ítélik meg. Sokáig még az elmúlt évtizedekben megindult és egyre szélesebb perspektívából vizsgálódó fogyasztástörténeti kutatások sem foglalkoztak mélyebben a témával. Budapest fogyasztás-történeti vizsgálatával kapcsolatban lásd például Bódy Zsombornak e tanulmányban is idézett munkáit.

⁶ A búzaár tekintetében az 1902–1906-os évi átlaghoz képest az 1907–1911 közötti évi átlag Budapesten 42%-os, Bécsben 39%-os növekedést hozott, míg ugyanez Londonban csupán 14% volt. Ez elsősorban a városi fogyasztók életét nehezítette meg, hiszen a búza árának növekedése mindig maga után vonta a többi élelmiszercikk áremelkedését is. *Katus László: A modern Magyarország i. m. 412.; Bódy Zsombor: A vásárlás és a történészek, a fogyasztás története a politikatörténet, a gazdaságtörténet és a társadalom/kultúrtörténet metszéspontján a német nyelvű történetírásban. Múltunk 53. (2008) 3. sz. 17–39., itt: 32.*

idegenkedtek a célzottan a főváros ellátására szakosodó, vagyis nem exportra dolgozó nagykereskedelmi tevékenységtől.⁷

A főváros lakossága és elsősorban az anyagi helyzetén változtatni csak nehezen tudó bérből és fizetésből élők csoportja a korszakban hathatós képviselő nélkül maradt s teljesen kiszolgáltatottá vált, mivel nem tudta a gazdasági viszonyok változása során növekvő terheit másokra továbbhárítani. Ezen a helyzeten nem sokat tudott változtatni az ausztriainál is továbbtartó gazdasági depressziót követő, 1906-tól kezdődő újabb konjunktúra sem. Az 1909 és 1912 között tetőpontjára jutó gazdasági erősödésből, amely a mezőgazdasági és ipari kisárutermelőket is pozitívan érintette, a bérből és fizetésből élő városi lakosság vajmi keveset érzékelt a mindennapi élelmezés terén. A bérek ugyanis csak késve követték a létfenntartási költségek emelkedését, s akkor sem a megfelelő arányban. Ennek a széles rétegnek a reáljövedelme a világháborút megelőző másfél évtizedben⁸ előbb lassabb, majd egyre gyorsabb ütemben csökkent.⁹ Az állami szintű beavatkozást kívánó probléma épp a kormányzati hajlandóság hiánya miatt végül lokális cselekvésre ösztönözte Budapestet. Az élelmezés gazdasági folyamatába beavatkozó aktív szerepvállalásával a főváros úttörő és korántsem kockázatmentes feladatot vállalt magára.

„Budapest a kontinens legdrágább városa”¹⁰

Az aktuális életszínvonal érzése több összetevő együttes eredménye, melyek közül azonban csak néhány tételt lehet jól mérni.¹¹ A mérhető összetevők (élelmezési költségek,

⁷ De ennek nemcsak az volt az oka, hogy a nagytőke jobban megtalálta számításait a birodalom másik felének ellátásában, illetve hogy eddigre már megkezdődött az osztrák tőke kivonása is Magyarországról, hanem az is, hogy sem a Budapestre irányuló nagykereskedelemnek, sem pedig a Budapesten keresztül zajló exportkereskedelem elvárásainak nem feleltek meg kellőképpen a budapesti közéleti háttérintézmények, a vágóhidak, a vásárcsarnokrendszer vagy akár a vásárpénztár. 116395/1911. Bizottmányi és tanácsi előterjesztés a drágaság enyhítés iránt teendő intézkedések ügyében. Fővárosi Közlöny, 1911. november 17. 3325.; *Kövér György*: Növekedés és hanyatlás az Osztrák–Magyar Monarchia történelmi emlékezetében. *Korall* 54. szám (2013) 5–27., itt: 23–24.

⁸ A megélhetési költségek és elsősorban az élelmiszerek drágulása már az 1890-es évek közepétől érzékelhetővé vált, de csak a századfordulótól kapott nagyobb nyilvánosságot. A fix fizetésű tisztviselő réteg egyre gyakrabban sürgette gyűléseken, memorandumokban és az újságok hasábjain a fizetésrendezést, ezáltal folyamatosan napirenden tartva az „elviselhetetlen drágaság” kérdését. *Tonelli Sándor*: A drágaság kérdése Magyarországon 1901–1910-ben. *Közgazdasági Szemle* 36. (1911) 45. kötet 145–173., itt: 146.

⁹ *Katus L.*: A modern Magyarország i. m. 421.

¹⁰ Havas Rezső interpellációja. Fővárosi Közlöny, 1910. február 4. 244.

¹¹ A létfenntartási indexre vonatkozó adatok csak 1924. december 31-től állnak a rendelkezésünkre. A budapestiek fogyasztási szokásai iránt a két világháború között nőtt meg a tudományos érdeklődés, amikor a külföldhöz képest igen csak megkésve, 1928-ban háztartási könyveket vezetett több családdal is a Statisztikai Hivatal. A Budapesti Főváros Levéltára őrizetében található anyagot már eddig is sok kutató vizsgálta eredményesen. *Bódy Zsombor*: A fogyasztás igénye. Rétegspecifikus fogyasztási minták és általános fogyasztási várákozások a két világháború közötti Budapesten. In: *Az Atelier-iskola. Tanulmányok Granasztói György tiszteletére*. Szerk. Czoch Gábor – Klement Judit – Sonkoly Gábor.

lakhatás, ruházkodás, kulturális költségek stb.) közül az élelmiszerre fordított összegek a legmeghatározóbbak, hiszen a társadalom legnépesebb rétegei azok – Budapesten például a középrétegekig bezárólag –, amelyek keresetük legnagyobb részét, 1910-ből származó becslés szerint akár 50-70%-át is élelmészre fordították.¹² Az élelmiszerárak nyomasztó emelkedése ezért széles tömegek életét érintette negatívan.¹³

A különböző élelmiszerféleségek közül a hús árának változása az egyik legbeszédesebb tényező.¹⁴ A tárgyalt időszakban a Monarchián belül is speciális helyzetben lévő Budapesten ennek az ára tükrözi legjobban a városlakók élelmiszer-ellátását is befolyásoló gazdasági változásokat.¹⁵ (A hús drágulása pedig jóval érzékenyebben érintette a vidékiekkel összehasonlítva magasabb életszínvonalra törekvő fővárosiakat.)¹⁶ Ez akkor is így van, ha tudjuk, hogy a hús drágulása az 1897–1912-es időszak alatt valamivel elmaradt a 60%-ot is elérő általános

Bp. 2008. 371–386.; *Uő*: Polgárok és munkások 1929-ben. Adalékok a fogyasztás történetéhez. Korall 10. szám (2002) 187–199.; *Uő*: Üzlet és politika metszéspontján. Élelmiszerellátás Budapesten az I. világháború körül. 2000 – Irodalmi és Társadalmi havi lap. (2007) 8. sz. 27–36.; *Pogány Ágnes*: Háztartások jövedelemszerkezete a két világháború között Magyarországon. Történelmi Szemle 42. (2000) 1–2. sz. 115–127. A külföldi eredményekről lásd *Kircz Andorné*: Bécsi munkások életviszonyai a háború előtti háztartási számadások alapján. Közgazdasági Szemle 41. (1917) 58. kötet 538–563., itt: 538–540. A létfenntartási indexről lásd *Szőnyi Gyula*: A fővárosi élelmiszerárak az 1897–1936. években. Bp. 1940. 13.

¹² Ez az adat azonban semmiképpen sem tekinthető megkérdőjelezhetetlennek, különösen az 1928–1929-es háztartási statisztikák tükrében, ahol a vizsgálatba bevont munkás és polgár családok esetén az élelmiszerre fordított összegek igazoltan a kiadások 52,5 és 36,7%-át tették ki. *Tonelli Sándor – Wolff Vilmos*: Adalékok az élelmiszerdrágaság kérdéséhez. Közgazdasági Szemle 34. (1910) 44. kötet 583–611., itt: 583.; *Bódy Zs.*: Polgárok i. m. 191.; *Bódy Zs.*: A fogyasztás igénye i. m. 374.

¹³ 1897-ben a fővárosban megnyitlak a vásárcsarnokok, és ettől kezdve hetente feljegyezték a vásárcsarnoki áruk legmagasabb és legalacsonyabb árát. Ráadásul e tetemes adatmennyiséget 1940-ben Szőnyi Gyula rendszerezte és elkészítette a fővárosi élelmiszerárak alakulásáról szóló, itt is hivatkozott tanulmányát.

¹⁴ A korabeli számítások és szakmunkák a hús alatt a marha, a sertés és a juh húst értették. Ez utóbbi mennyisége azonban elhanyagolható volt, mert a juhfogyasztás a korszakunkra teljesen visszaesett. A következőkben tehát a hús alatt a sertést és a szarvasmarhát értem és az elemzésben külön jelzem, ha csak az egyik fajta húsról van éppen szó.

¹⁵ Az Osztrák–Magyar Monarchia városaiban a 20. század első évtizedében felfutó gabonaárakat a húsárak növekedése nagyságrendekkel megelőzte. Ennek az a magyarázata, hogy a vámháború, majd az autonóm vámtarifák bevezetése következtében elmaradó szerb és román élőállat beszállítások olyan fokú hiányt okoztak a Monarchia nagyvárosainak piacain, és főleg az egyébként is húsdeficittel küzdő budapestin, hogy az az állattenyésztés költségeinek növekedésén jóval túlmutatóan, aránytalan árképződést eredményezett.

¹⁶ A fenti általános megállapítás mellett nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt sem, hogy a legalsóbb réteg csak minimális húsmennyiséget fogyasztott. „Reggel vöröshagyma és egy darab kenyér, majd ugyanaz, este valami húsféle vagy disznótepertő” és elsősorban a „nagyobb tömegű tápszereket keresi, a növényi tápszerekből az olcsóbb tápszereké a főszerep”. *Farkas Jenő*: A magyar munkás táplálkozása. Budapesti Szemle (1897) 91. kötet 114–130., itt: 123. Praktikus megemlíteni itt az 1928–1929-es vizsgálat eredményeit is. Eszerint az akkor a század első évtizedéhez képest rosszabb gazdasági körülmények között élő polgárság az összes élelmiszerre fordított kiadásának majdnem ötödét tette ki a húsrá fordított összeg, és kétségtelen, hogy még így is erre költött a legtöbbet. A munkásság esetén ugyanez már csak az élelmiszerre fordított kiadások hatodát adta ki, valamivel lemaradva a kenyérféleségekre, illetőleg a zöldségekre, gyümölcsökre fordított pengők mögött. A vizsgálatba bevont családoknál ugyanekkor egyértelműen

élelmiszerdrágulás mögött.¹⁷ A városi lakosság (különösen igaz ez a budapestiekre), az általános áremelkedéshez képest jelentősen kisebb javulást mutató jövedelemviszonyai ellenére, még mindig jóval nagyobb összegeket áldozott húsvásárlásra, mint az egyéb élelmiszer-féleségek beszerzésére. A társadalom széles körét érintő és érdeklő, már-már pánikot és társadalmi megmozdulást okozó „drágasági kérdés” ezért csoportosult a hús áremelkedése köré. Részben ezzel magyarázható, hogy Budapestet a világ legdrágább városának kiáltották ki az itt élők.¹⁸

Budapest húsárai ugyan valóban nagyon magasak voltak, de a Monarchiában, sőt még Magyarországon is akadtak ennél drágább árfekvésű települések.¹⁹ Bécs árai például a Magyarországról származó bőséges árufelhozatal ellenére is magasabbak voltak, ami az osztrák főváros lakosságának nagyobb fizetőképes keresletével is magyarázható.²⁰ A legtöbb európai nagyvárosban azonban kétség kívül alacsonyabbak voltak a húsárak, tehát a kortársak valóban jól érzékelték: a Monarchiában magasak az árak és jobban is nőnek, mint máshol Európában.²¹ Az élelmiszeráraknál is többet mond azonban az életszínvonal tényleges alakulásáról, ha ismerjük az egy főre eső elfogyasztott mennyiséget az egyes cikkekből.²² (1. táblázat)

kimutatható a minél nagyobb arányban történő húsfogyasztásra való törekedés. *Bódy Zs.*: Polgárok és munkások i. m. 191.; *Bódy Zs.*: A fogyasztás igénye i. m. 379–382.

¹⁷ Szőnyi számításai szerint 1897-hez képest a húsfélék (a sertés, a marha és a borjú) 50%-os drágulást mutattak 1912-ben, a zsír ára 54%-ot emelkedett, a kevésbé kedvelt baromfi 87%-ot, a tojás 43%-ot, míg a kenyérfélék 30%-ot, szemben a népelelmelésben legalább ilyen fontos szerepet játszó burgonya 114%-os áremelkedésével. *Szőnyi Gy.*: A fővárosi i. m. 15.

¹⁸ Havas Rezső interpellációja. Fővárosi Közlöny, 1910. február 4. 244.

¹⁹ 1904-ben például Ziegler Nándor, a vásárcsarnok igazgatója szerint 1 kg pecsenyehús ára Budapesten 112, Bécsben 120, Sopronban 200, Miskolcon 160, Kassán 144, Kolozsváron 168, Baján és Kecskeméten 128 fillér volt. A borjú Budapesten 116, Bécsben 72, a sertés ugyanezekben a városokban 134, illetve 140, a zsír: 131, illetve 127, Sopronban 160, a vaj pedig Budapesten 210, Bécsben 220 fillérbe került. A Közgazdasági és Közélelmelési Bizottmány ülése. Fővárosi Közlöny, 1904. április 26. 549.; A vásárcsarnok igazgatójának jelentése a bécsi és budapesti piaci árak összehasonlításáról. Fővárosi Közlöny, 1905. április 28. melléklet 1–4.

²⁰ Bécs élelmelésviszonyairól és az azt befolyásoló tényezőkről bővebben lásd Die Versorgung Wiens 1829–1913. Neue Forschungsergebnisse auf Grundlage der Wiener Verzehrungssteuer. Hrsg. Friedrich Hauer. Innsbruck–Wien–Bozen 2014.

²¹ Ennek magyarázatát lásd *Katus L.*: A modern Magyarország i.m. 412. A Thirring Gusztávra hivatkozó tanulmány a 20. század első évtizedére számítva már a budapesti 40,9%-os sertéshúsdraágulással szemben Berlinben csak 10,7, Bécsben 38,4, Párizsban pedig 26,3% emelkedést mutatott ki. *Tonelli S. – Wolff V.*: Adalékok i. m. 590.; A húsdraágaság kérdésében a Budapest székesfőváros által tartott szakértekezlet. Fővárosi Közlöny, 1910. december 23. 19.

²² Az egy főre eső éves húsfogyasztásban tapasztalható csökkenő tendencia már korábban is megmutatkozott, hiszen amíg 1876-ban még 61,3 kg-ról beszélhetünk, addig 1881-ben már csak 52,6, 1886-ban 58,3, 1891-ben pedig 55,7 kg-ról. *Bihari Károly*: Az élelmiszerek drágasága. Bp. 1910. 20. Ezt a tendenciát egyedül az 1896-os 63 kg-os eredmény törte meg. Az akkori kiemelkedő húsfogyasztást speciális tényezők (a marhavásár exporttevékenységének megnövekedése és a kőbányai kiviteli-sertéspiac bedőlése miatt a budapesti piacon megjelenő sertés-tülkínát) időszakos fennállása magyarázta. Az európai nagyvárosok fejenkénti húsfogyasztásáról 1895-ből rendelkezünk adatokkal. Ekkor Budapesten 55,6 kg volt az egy főre eső éves húsfogyasztás, míg Berlinben 76, Brémában 61, Boroszlóban 43, Chemnitzben 51,

1. táblázat Budapest egy főre eső húsfogyasztása (kg/év)

Év	Egy főre eső húsmennyiség (kg)
1901	52,1
1902	49,6
1903	48,1
1904	45,0
1905	47,5
1906	44,7
1907	44,7
1908	49,4
1909	50,7
1910	49,8
1911	48,3
1912	50,6

Forrás: *Dr. Buziásky Károly*: Budapest húsfogyasztása.
(Budapesti Statisztikai Közlemények 69/3) Bp. 1933. 16.

A magas árak problémája nem volt újkeletű jelenség Budapesten sem. A kérdés igen hamar felkeltette a különböző szakirányú szervezetek, intézmények figyelmét.²³ A húsár növekedésének okait vizsgáló első szakértekezletet 1874-ben hívták össze az érdekelt iparszervezetek. (Már ezen a tárgyaláson is tevékenyen részt vett Matuska Alajos, akinek a nevéhez fűződött a következő évtizedben a város közlelmzési adminisztrációjának megszervezése.) Az 1879-ben már egyértelműen a főváros kezdeményezésére összehívott értekezletet az állami és fővárosi tisztviselők, vasúti és gőzhajózási társaságok, a kereskedelemi és iparkamarák képviselőinek bevonásával rendezték meg. Ettől kezdve egészen 1912-ig egymást követték a városban a hasonló témájú „drágasági értekezletek” (ilyet rendeztek például az 1904., 1908., 1910. és 1912. években). Az Országos Iparegyesület pedig 1910-ben a drágasági kérdés tárgyalása és megoldása céljából kiírta a Kornfeld-pályázatát, melyen sikeresen indult a tanulmányban többször idézett Bihari Károly is.²⁴

Düsseldorfban 54,6, Frankfurt am Mainban 64, Kielben 73,8, Kölnben 55,2, Königsbergben 45,3, Lipcseben 59,7 Magdeburgban 57, Nürnbergben 63,7, Strassburgban 59,6, Stuttgartban 66, Wiesbadenben 102, Párizsban 77 kg. Ha egy jómódú német várost az összehasonlítás céljából kiemelünk, hosszútávon ott is visszaesést mutatnak a fogyasztási adatok. Csakhogy Münchenben jóval magasabbról indultak az eredeti számok: amíg 1881-ben 94,8 kg-ot ért el az átlag húsfogyasztás, 1886-ban már csak 90 kg-ot, 1891-ben 82,7, 1896-ban 82,3, 1901-ben pedig 78,5 kg-ot. *Bihari K.*: Az élelmiszerek i. m. 17–20.

²³ A székesfőváros és a kormányzat mellett az Országos Ipartestület, a Magyar Közgazdasági Társaság, a Statisztikai Hivatal is rendszeresen foglalkozott a kérdéssel. *Kövéér Gy.*: Növekedés i. m. 17.

²⁴ A szakirodalom eddig ezeket a drágasági értekezleteket szinte csak a gabonakérdés kapcsán tárgyalta, de az anyag legalább ilyen érdekes dokumentumnak tekinthető a fővárosi húshelyzet szempontjából is. *Tonelli S.* – *Wolff V.*: Adalékok i. m. 592–593.; *Kövéér Gy.*: Növekedés i. m. 17.; *Umbrai L.*: Mit evett i. m. 268–269.

A húsdrágaság kül- és belgazdasági tényezői – ahogy azt a Városházán láthatták

A tanácskozások során számos elmélet született arról, hogy miért is köszöntött be ez a soha nem látott drágaság. A 20. század legelején, annak ellenére, hogy az első gazdasági cikluselméletek már megszülettek, azok ismerete korántsem terjedt még el széles körben, így a városatyák, de még az értekezletre meghívott szakemberek sem voltak kellőképpen felvértezve az új ismeretekkel.²⁵ Ezzel magyarázható az, hogy csak viszonylag későn merült fel a Városháza tanácstermében az igény arra, hogy a helyi és főként országos vetületei mellett a problémát világgazdasági összefüggéseiben is vizsgálják.²⁶ Mégsem jelentett valódi gondot a városatyák tájékoztatatlansága, hiszen az önkormányzat a döntéseivel csak helyi szinten és csak minimális árcsökkenést elérve tudta volna befolyásolni a húsarakat. Éppen ezért a helyhatóság a fő feladatának azt tekintette, hogy a kormányzati gazdaságpolitikában kapjon mind erősebb képviselőt a lakosság élelmezési ügye.²⁷ Ezen a téren a Városháza kifejezetten rossz érdekérvényesítő képességgel rendelkezett, hiszen bármit terjesztett is elő a kérdésben, a kormányzat a döntéseinél mindig az országos érdekeket vette figyelembe. Az pedig általában megegyezett a kivitelben érdekelt agrárius érdekekkel.²⁸

A tárgyalóasztal mellett általános európai problémaként emlegették, hogy az iparosodás felfutásával a korábban mezőgazdasági termeléssel foglalkozó (ha marhát nem is, de baromfit jelentősebb számban tenyésztő, elsősorban kenyérfogyasztó) lakosság a városba költözve elszakadt a mezőgazdaságtól. A korábbi termelő így fogyasztóvá, sőt húsfogyasztóvá vált, növelve ezzel a keresletet, azon keresztül pedig az árakat: „nálunk például, ha bejön a városba a polgár, akkor lemond a földművelésről, és már azzal a tendenciával jön be, hogy hivatalszolgá legyen, vagy legjobb esetben rendőr, az az ember nem evett odakinn húst csak telente, disznóvágás idején, vagy a jobb helyeken juh és baromfi tenyésztéssel

²⁵ Pedig Marshall Alfred *Principles of Economics* című művének második kiadásáról 1893-ban már olvashattak ismertetőt a kortársak Dr. Ráth Zoltán tollából. *Nemzetgazdasági Szemle* 17. (1893) 2. kötet 475. Clément Juglarnak az árhullámról szóló elmélete pedig már nagyobb érdeklődést is kiváltott a szakfolyóiratban. *N. n.*: A nyereség és veszteség az áralakulásnál. *Nemzetgazdasági Szemle* 11. (1887) 740–749. A magyar szakemberek körében azonban William Stanley Jevons munkássága volt a legismertebb, akinek elmélete szélesebb körben is elterjedhetett. Lásd például *Pólya Jakab*: *Gazdasági válság*. Bp. 1890. 202.

²⁶ *Ziegler Nándor*: A drágaságról, az élelmiszerdrágaság okainak fejtegetése, kapcsolatban a közéleti viszonyokkal. Bp. 1910. 10–11.; *Katona Sándor*: Az élelmiszerdrágaságról. *Huszedik Század* 11. (1910) 1. sz. 152–154., itt: 152.

²⁷ Havas Rezső interpellációja – Budapest a kontinens legdrágább városa. *Fővárosi Közlöny*, 1910. február 4. 244.

²⁸ *Bódy Zs.*: A vásárlás i. m. 37.

foglalkoztak, a mi parasztunk meg annyira fukar, hogy csak akkor eszik tyúkot, ha vagy ő, vagy a tyúk beteg.”²⁹

A drágaságnak és különösen a fővárosban fellépő áremelkedésnek fő indokát nemzetgazdasági, illetve államgazdasági okokban látták a Városházán. Ezek közül is elsősorban az aránytalan méreteket öltő élőállat-kivitelben, amely negatívan hatott a belső fogyasztásra és különösen a főváros lakosságának ellátására.³⁰ (2. táblázat)

2. táblázat Magyarország élőállat export–import tevékenységének adatai és Budapest egy főre eső húsfogyasztása (1899–1905)

	export (–) import (+)	1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905
hízott vágó ökör	(+) Szerbiából	64	56	43	56	72	54	57
	(–) Ausztriába	187	195	185	191	216	238	198
hiány	(–)	123	139	142	135	144	184	141
hízott sertés 120 kg felett	(+) Szerbiából	66	80	104	145	136	148	113
	(–) Ausztriába	311	355	427	429	335	308	286
hiány	(–)	245	275	323	284	199	160	173
1 főre eső húsfogyasztás Budapesten (kg)		53,3	53,1	52,1	49,6	48,1	45	47,5

Forrás: *Bihari Károly*: Az élelmiszerek drágasága. Bp. 1910. 68.; *Dr. Buziásky K.*: Budapest húsfogyasztása i. m. 16.

Magyarország állatexport–import tevékenységét mutató, illetve a budapesti egy főre eső húsfogyasztási adatsorok összefüzlésekor azt látjuk, hogy az 1906-ban kezdődő vámháborút megelőző időszakig a szarvasmarha-kereskedelem szempontjából 1904-ben volt a legdeficitesebb helyzet Magyarországon, amikor a legtöbb élőállatot szállítottuk Ausztriába, miközben ennek pótlására csak nagyon kevés szarvasmarha érkezett Szerbiából. Ez a helyzet súlyosan kihatott az egy főre jutó budapesti húsfogyasztásra is. Sertésből a legnagyobb (az export–import különbségéből következő) hiány 1901-ben mutatkozott, amikor a viszonylag nagy kivitt csak közepes méretű szerb behozatal igyekezett pótolni. Ez a veszteség Budapest egy főre eső húsfogyasztási adatainál azonban egyáltalán nem volt érzékelhető. Az 1895-ös sertésvész után ugyanis teljesen átalakult a főváros sertéshúsellátása: a korábban exportra alapított kőbányai sertéspiac helyét átvette

²⁹ A szerbiai húsbehozatal kérdése a közgyűlésen – Polónyi beszéde. Fővárosi Közlöny, 1910. október 25. 1768.

³⁰ Az 1900-as évek elején számottevő volt a magyar élőállat-export Ausztriába, Németországba, Olaszországba, de Magyarország szállított Luxemburgba, Boszniába, Svájcba, Oroszországba, Romániába, Szerbiába, Bulgáriába, Kelet-Ruméliába, valamint Belgiumba is. 1900-ban összesen 321 000 szarvasmarhát exportáltak, 1909-ben pedig már 431 500-et. Ebből csak Ausztria 270 000, majd 364 000 élőállattal részesedett. A sertéskivitel ez idő alatt 483 000-ról 674 500 darabra nőtt. A húsdraágaság szakértekezlet i. m. 16.; *Katus L.*: A modern Magyarország i. m. 430.

az előbb csak helyi fogyasztásra létesített ferencvárosi ideiglenes-, majd 1902-től állandó fővárosi sertésközvágóhíd és vásár. Ez utóbbi, bár mindig is célként szerepelt annak szabad (azaz export) vásárként való működtetése, az 1920-as évekig csak zárt (konzum) vásárként funkcionált.³¹

A marhakivitel teljes megtiltásának igénye ugyan időnként fel-felmerült a budapesti körökben, de ez valójában nem szolgálta volna sem a város, sem a fogyasztók érdekeit. A város ugyanis a vásári és egyéb díjak elmaradása esetén nem tudta volna gazdaságosan üzemeltetni a közélélezési és közegészségügyi szempontokból nélkülözhetetlen vágóhidait. Sőt, a további fejlesztések érdekében is szüksége volt a városon keresztül bonyolódó exportra. A lakosság pedig, éppen a kizárólag export céljából ideérkező (de végül mégsem eladott) áru eredményeként megnövekedett budapesti kínálattól remélhette a húsárdragulás ütemének mérséklődését. A problémát tehát nem az jelentette, hogy jelentős volt az élőállat-export, hanem az, hogy ennek csak kis százaléka érintette a fővárosi vásárt, mivel a tenyésztők többsége Budapestet mellőzve közvetlenül Bécsbe szállíttatta az állatait. A budapesti marhavásárt ugyanis a város szándékai ellenére sem sikerült az ország egyetlen központi, exportfeladatok ellátó vásárává fejleszteni, még ha a budapesti marhavásár tekintélyes, elsősorban Szerbiából származó exportteljesítményt mutathatott is fel.³²

Többek között a kivitelnek kedvező lépcsőzetes tarifapolitika magyarázza, hogy a Bécsben jobban értékesíthető, jó minőségű, ezért drágább hazai szarvasmarha elkerülte a fővárost. A vasútpolitika az állami gazdaságpolitika egyik legfontosabb eszköze volt a dualizmus korában. Az 1890-ben bevezetett, Baross Gábor nevéhez fűződő, iránytarifákon alapuló vasúti díjszabás rendszere összességében kedvezően hatott ugyan az ország gazdasági helyzetére, a budapesti fogyasztók érdekeire nézve azonban többnyire előnytelen volt.³³ A mezőgazdasági termékek esetében például fajlagosan jóval olcsóbb volt a szállítás Bécsbe, mint a fővárosba, és a „tört forgalommal” összehasonlítva, amikor az áru Budapesten

³¹ A szabad vásárra 1902 és 1908 között összesen 340 db állat érkezett, míg a konzumvásár éves forgalma 1908-ban 328 379 volt. Állategészségügyi értesítő 866. sz. 1908. március 12. Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) IV. 1407/b. 667/1912-VIII.lsz. A téma fő forrása a főváros VIII. (Közélélezési) Ügyosztályának levéltári anyaga: BFL IV. 1407/b. Budapest Székesfőváros Tanácsai Ügyosztályok Központi Irattára.

³² Az állatbetegségek miatt korábban a behozatal szempontjából zárt szerb határ 1893-as megnyitása után előtérbe került a budapesti vásár nemzetközi jellege. *Bauer Albert – Gulácsy Károly: A Budapest székesfőváros Közvágóhíd és Marhavásár ötvenéves története 1872–1922.* Bp. 1927. 9.; *Pártényi József: Budapesti közvágóhidak és állatvásárok 1873–1903.* I–II. Bp. 1903. 21–22.

³³ Budapest számára az ipari termékek szállításakor érvényesült az iránytarifák kedvező hatása. De még a közélélezési köréből is találhatunk pozitív példát. Egészen 1904-ig, az akkor még új vásárcsarnok pozíciójának erősítése érdekében 10% visszatérítést igényelhettek a szállítási költségből azok, akiknek terményei a budapesti Központi Vásárcsarnokba érkeztek. 1904-től azonban már korlátozták a kedvezményben részesülő vásárcsarnoki termékek körét. *Katus L.: A modern Magyarország i. m. 410.; Varga J.: Budapest élelmiszerellátása i. m. 91.*

nemcsak áthaladva, hanem meg is állva jutott végül Bécsbe, még kedvezőbb volt.³⁴ A főváros ezért rendszeresen feliratokkal bombázta a kereskedelemügyi minisztert a tarfiakedvezmények egységesítése érdekében – eredménytelenül. Eközben a vasúttársaság további 5%-kal mérsékelte az állatok Bécs felé szállításának díját.³⁵

A fővárosiak ellátását a hazai termelés is befolyásolta. Az állattenyésztés és azon belül a sertés- és szarvasmarha ágazat a dualizmus korában ugyan virágkorát élte,³⁶ de a századforduló évtizede korántsem volt zökkenőmentes periódus. Vissza-visszatérő állatbetegségek időszaka volt ez,³⁷ az aszályos évek pedig magasba repítették a takarmány árát.³⁸ A korabeli szakértők többsége – szemben a mai történészekkel – egyértelműen a hazai mezőgazdaság és azon belül az állattenyésztés kétségbeejtő romlásáról beszélt ekkoriban.³⁹

³⁴ Polónyi G. beszéde i. m. 14. A főváros közfélmelési szakértekezetének jegyzőkönyve, – Szilassy Zoltán a Magyar Gazdák Vásárcsarnok Ellátó szövetkezet mint hatósági közvetítő képviselőjének és Elek Pál a Magyar Kereskedelmi Rt vezérigazgatójának hozzászólása. Fővárosi Közlöny, 1904. október 14. I. melléklet 9., 10.; Előterjesztés a húsdrágaság ügyében i. m. 7.; Tonelli S. – Wolff V.: Adalékok i. m. 594–598.

³⁵ A minisztérium azt válaszolta Budapestnek, hogy a hús árában kilogrammonként 4 fillérben megjelenő szállítási költség igazán nem oszt és nem szoroz. A húsdrágaság és az osztrák kérdés – a kereskedelemügyi miniszter levele a fővároshoz 1910. november 7. BFL IV. 1407/b. 106226/1910-VIII. sz., 656/1910-VIII. sz.

³⁶ Ebben az időszakban ment végbe több-kevesebb sikerrel a fajtaváltás mindkét ágba, illetőleg az istállózó állattenyésztésre való áttérés is. Mindkettő jelentős előrelépést hozott a közfélmelés terén. Erről bővebben lásd *Katus L.: A modern Magyarország* i. m. 436.

³⁷ A korszak legsúlyosabb állománycsökkenését okozó állatbetegsége az 1895-ös sertésvész volt. A sertések mellett főleg a marhák körében okozott nagy veszteséget a fertőző száj- és körömfájás, valamint terjedt a hüvelyhurut is. Az igazán rettegett betegség azonban a nálunk csak ritkán előforduló, de a román, szerb, török és bolgár területeken annál gyakoribb keleti marhavész volt, melynek az országtól való távoltartásával indokolják majd a szerb vámháború idején a budapesti húspiacot is megtorpedező élőállat behozatali stopot. Jegyzőkönyv a harmincas bizottság üléséről. Fővárosi Közlöny, 1901. március 9. melléklet 24.; A húsdrágaság ügyében Budapest székesfőváros által tartott szakértekezet. Fővárosi Közlöny, 1910. december 23. 16.; Előterjesztés a húsdrágaság ügyében i. m. 4.

³⁸ Ezek közül az 1904-es évi aszály volt a legnagyobb hatású. *Kövér Gy.: Növekedés* i. m. 17.

³⁹ A tárgyalásokon felszólalók gyakran emlegették a depekorációt, vagyis a marhaállomány és különösen a fiatal állatok számának rohamos csökkenését. E jelenséget azzal magyarázták, hogy a gyenge gazdasági háttérrel rendelkező tenyésztők már nem találják meg a magas takarmányárak mellett a számításukat, és inkább fiatalon, fogyasztásra még nem érett állapotban, tinó korban levágásra értékesítik az állataikat. Az állítólagos állománycsökkenés másik magyarázata szerint a nagyobb birtokokon feltörték a legelőket a sokkal kifetődőbb gabonatermesztés érdekében. A magát még a világháború éveiben is tartó elmélettel szemben elsőként Pirkner János, az országos állattenyésztési főfelügyelő emelte fel a szavát, még a depekorációs vita 1903-as kirobbanásakor. A történészek a szarvasmarhaállomány pusztulását megcáfolták, s ennek az akkori drágasági vitákban visszatérő, fontos érvként szereplő pontnak még az emléke is kiveszett a szakirodalomból. *Pirkner János: Állattenyésztésünk és a „Kelet”*. Magyar Figyelő 3. (1913) 2. kötet 340.; Országos Állattenyésztési értekezet. Köztelek, 1914. április 22. melléklet 7–8.; A gyáriparosok a drágaságról. Budapesti Hírlap, 1910. december 3. 16.; Állattenyésztési értekezet az OMGE-ben. Magyarország, 1914. április 4. 18.; *Tonelli S.: A drágaság* i. m. 148.; *Tonelli S. – Wolff V.: Adalékok* i. m. 591. 601–602.; *Dániel Arnold: Magyarország gazdasági forradalma felé*. Huszadik Század 10. (1909) 1. sz. 10–31., itt: 30–31.

A drágasági értekezleteken fő tanulásgként mindig azt vonták le, hogy a fővárosi húspiacot leginkább az élőállat-import lehetőségének megléte, illetve eltiltása befolyásolja. Budapestre ugyan – ha éppen nem álltak fenn állategészségügyi problémák – korlátlanul szállíthattak állatot az ország egész területéről, azonban az Osztrák–Magyar Monarchia egyéb országaiból, például Bosznia–Hercegovinából vagy Horvát–Szlavónországból már nem.⁴⁰ Maradt tehát az egyre növekvő húshiány és a húzáremelkedés ellensúlyozására a külföldi behozatal, ezek közül is elsősorban szerb, másodsorban pedig román területekről. A jobb húsmínőségű magyar szarvasmarha felhajtására egyre kisebb volt a hajlandóság. A Budapestre érkező állatok több mint fele a helyszínen került a boltokba, s ennek az árunak a harmada olcsóbb, gyengébb minőségű, szerb eredetű termék volt. (3. táblázat)

3. táblázat Kimutatás a szarvasmarhák budapesti felhajtásáról a helybéli fogyasztás és továbbszállítás tekintetében, 1897–1899

	magyar felhajtás db (%)	szerb felhajtás db (%)	összes magyar és szerb felhajtás db (%)	Bp. teljes marhahús fogyasztása (q)
1899 vágó- és gazdasági marha	105 821	67 161	172 982	
ebből budapesti fogyasztás	71 508 (67%)	27 023 (40%)	98 531 (57%)	
vidéki eladás	23 976 (23%)	14 101 (21%)	38 077 (22%)	
külföldre eladás	10 337 (10%)	26 037 (39%)	36 374 (21%)	
1897 csak vágó- marha	105 299	34 948	140 247	92 977
1898 csak vágó- marha	94 040	62 302	156 342	93 481
1899 csak vágó- marha	94 903	70 779	165 682	99 660
növekedés 1897– 1899 között	-10%	102%	18%	7%

Forrás: Kimutatások. Fővárosi Közlöny, 1900. június 15. 858., 859.

A korabeli nézet szerint Budapest heti húsigényét hozzávetőlegesen 2000, az évit pedig 105 000 szarvasmarhával lehetett a századfordulón kielégíteni. Eszerint tehát jelentős mennyiségű marhahús hiányzott a folyamatosan növekvő számú budapesti fogyasztó élelmezéséből, ami továbbfűtötte a húzáremelkedést. Ráadásul a főváros nem is örülhetett sokáig a szerb marhaimportból származó kiegészítésnek, mert a szerb határt 1906 nyarán lezárták. Ez a tény ugyan nem érte váratlanul a

⁴⁰ Bizottsági és tanácsi előterjesztés a drágaság enyhítése miatt teendő intézkedések ügyében. Fővárosi Közlöny, 1911. november 17. 3325.

kortársakat, de az intézkedés kést szegezett a húsárakkal már egy évtizede küzdő és annak egyetlen enyhülését a szerb importban látó Budapest torkának.⁴¹

A vámháború alatt nemcsak az élőállat, hanem a többi termékkel együtt a húsbehozatal is megszűnt. Ennek már egyértelműen nem állategészségügyi, hanem politikai okai voltak. (A lépés Szerbia gazdaságát súlyosan érintette, míg a magyar tenyésztőknek kedvező volt.) A főváros megint csak hiába intézett felterjesztést a magyar kormányhoz, hogy a határzár fennállása idejére tiltsa meg Magyarországról a vágóállat kivitelét, vagy legalább megfelelő tarifapolitikával állja útját a magyar vágómarha kiáramlásának Bécs felé. A helyzet enyhítésére szolgáló első intézkedésre 1910 augusztusáig kellett várni, amikor életbe lépett a 35 000 szarvasmarha és 120 000 sertés behozatalára engedélyt adó, Romániával kötött kereskedelmi pótszerződés.⁴² Azonban a román (és később a szerb) húsbehozatalt is sújtó magas autonóm vámtarifa ekkor már megakadályozta az itthoni értékesítést azon az áron, amit a vásárlók meg is tudtak fizetni.⁴³ Budapest pedig ismét csak hiába fordult segítségért a kormányhoz a vámtarifa csökkentése és az élő marha behozatalának engedélyezése érdekében.⁴⁴

⁴¹ A szerb határzár következtében a budapesti vásárról mintegy 113 000 sertés és 1 600 000 baromfi is hiányzott. A legnagyobb félelmet azonban a marhahiány keltette. Előterjesztés a húsdrágaság ügyében i. m. 10–11.; Az élelmiszerdrágaság ügye a közéletmezési bizottság előtt. Fővárosi Közlöny, 1906. december 4. 1660.; Bizottmányi és tanácsi előterjesztés a vásárcsarnoki hatósági közvetítők részére saját számláról való vásárlás ideiglenes engedélyezésére. Fővárosi Közlöny, 1906. február 29. 207.

⁴² Az itt említett mennyiség kívánalma (melynek teljesíthetőségét eleve megkérdőjelezték) csak 1915-ben lépett volna teljesen érvénybe. Az első évben csak 12 000 szarvasmarha és 60 000 sertés érkezhett. Ráadásul ez is megoszlott az egész Monarchia területén. Húsdrágasági szakértekezlet i. m. 18–20.; *Umbrai Laura*: Zsirjegyek a bődönben. Élelmzési nehézségek az első világháború Budapestjén. Múltunk 66. (2021) 4. sz. 72–112., itt: 73.

⁴³ Eközben az 1907-ben kötött szerb–olasz kereskedelmi szerződés ennél sokkal kedvezőbb vámtételt biztosított az Olaszország felé történő bevitelnek. Húsdrágaság szakértekezlet i. m. 10.

⁴⁴ 1911-re azonban már olyan kétségbeejtővé vált a helyzet, hogy a főváros ismétlen felterjesztést intézett a miniszterelnökhöz, kérve, hogy engedélyezze a román kapacitás kihasználatlanságának erejéig a szerb kontingens megemelését, illetve ugyanezt a keretet terhelve a horvát–szlávón és bosznia-hercegovinai területekről az élőállat behozatalát, megszüntetve az időközben bevezetett, teljesen indokolatlan belforgalmi korlátozásokat. Tanácsi előterjesztés a balkáni élőállat behozatala tárgyában. Fővárosi Közlöny, 1911. október 6. 2779–2780.; A húsdrágaság és az osztrák kérdés. BFL IV. 1407/b. 106226/-VIII. sz., 656/1910-VIII. sz.; A szerbiai húsbehozatal kérdése a közgyűlésen – Polónyi hozzászólása. Fővárosi Közlöny, 1910. október 25. 1767.; Bizottsági és tanácsi előterjesztés a drágaság enyhítése iránt teendő intézkedések ügyében. Fővárosi Közlöny, 1911. november 17. 3328.; A közigazgatási bizottság a közigazgatás egyes ágainak menetéről 1911. év második felére vonatkozólag, u.e 1912-ből. Fővárosi Közlöny, 1912. március 12. 946.; Herz Lajos indítványa a húsdrágaság ügyében. Fővárosi Közlöny, 1911. október 27. 3064.

Miért éppen Bécs?

A budapesti városvezetést kifejezetten irritálta Bécs kedvezőbbnek tűnő helyzete.⁴⁵ Különösen frusztrálóan hathatott az osztrák főváros sokkal jobb érdekérvényesítő képessége. Budapestről nézve úgy tetszhetett, mintha minden rendelkezés arra irányult volna, hogy megkönnyítse a gazdák számára a bécsi állatfelhozatalt, és így elvonzza a magyar főváros elől a jó magyar árut. Ez azonban csak az érem egyik oldala volt. A bécsi szállításokat ugyanis a kedvező helyi szabályozások is serkentették. Enyhébbek voltak például a bécsi húsvizsgálati szabályok, emiatt kevesebb állatot koboztak el, s így a marha vagy a sertés felhajtója is kisebb kockázatot viselt.⁴⁶ Bécsben a fogyasztási adó is kedvezőbb volt a kereskedők számára.⁴⁷ Amíg ugyanis a császárvárosban az állat súlyát figyelembe véve sávos rendszerben vetették ki az adót,⁴⁸ addig Budapesten az állat súlyától függetlenül ugyanazon összeggel terhelték meg az állat beszállítóját. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a középminőségű állatot, melyből még mindig a legtöbb kelt el Budapesten, arányaiban nagyobb fogyasztási adó terhelte, mint a jó minőségű, azonban zömében exportra kerülő állatokat. Ilyen körülmények között nem meglepő, hogy a gazdák még a kisebb súlyú állataikat is inkább Bécsben kívánták eladni. A városvezetés szóvá tette ugyan ezt a visszas helyzetet is, de eredménytelenül.⁴⁹

Bécs ráadásul élt azzal a trükkel is, hogy szabályozta azt az egyébként evidensnek tűnő tételt, hogy a fogyasztási adót nem az eladó, hanem a szarvasmarhát megvásárló mészáros fizeti. E látszatintézkedés nyújtotta képzeletbeli előny, bár

⁴⁵ Hiába voltak Bécsben is hasonlóan magasak az árak, a Monarchia iparosodott felének fővárosában a lakosság a kedvezőbb történelmi fejlődés eredményeként, átlagosan magasabb életszínvonalon élt. *Katus L.*: A modern Magyarország i. m. 465.

⁴⁶ A kerületi előljárók értekezlete. Fővárosi Közlöny, 1909. október 8. 1597.; Budapest főváros húsbehozatali szabályzata. Fővárosi Közlöny, 1906. január 3. 8.

⁴⁷ Kevésbé ismert tény, hogy a Monarchia két felén eltérő módon szabályozták a húsfogyasztási adót. „[C]sakis a szesz-, a sör-, a cukrotermelésből járó adó, úgy az ásványolaj adó kezelendő az Osztrák–Magyar Monarchia mindkét állama területén egyenlő törvények és igazgatási rendszabályok szerint, míg ellenben a többi fogyasztási adóra, és különösen a húsfogyasztási adóra nézve a monarchia mindkét állama területén más adótörvények és szabályok vannak érvényben.” Közigazgatási elvi határozatok egyetemes gyűjteménye III. Bp. 1895. 114–115.

⁴⁸ A Monarchiában a Nyugat-Európában alkalmazott súlyarányos fogyasztási adó azért nem honosíthatott meg, mert nyugaton az állatok közötti minőségi különbség nem volt olyan általános, mint nálunk. Előterjesztés a húsdrágaság ügyében. Bp. 1905. 8.

⁴⁹ Bécsben kétféle fogyasztási adótételt állapítottak meg. A 400 kg alatti állatok után 8 korona 20 fillért szedtek, míg afelett 18 koronát. Budapesten egységesen 15 korona 80 fillér volt a tarifa. Előterjesztés i. m. 8.; Lindmayer György a mészáros ipartestület elnökének hozzászólása. Fővárosi Közlöny, 1904. október 14. I. melléklet 18.; Felírat a vágómarhák utáni fogyasztási adó két súlyosztály szerint való fizetésének behozatala tárgyában. Fővárosi Közlöny, 1906. augusztus 6. 1186–1187. A témáról bővebben lásd *Umbrai Laura*: Aki vesztette a vámon, az nyert-e a réven? A budapestiek esete a húsfogyasztási adóval. In: Adózás és adóelkerülés Magyarországon a 15–20. században. Szerk. Germuska Pál – Ö. Kovács József. Bp. 2021. 213–241.

a marha piaci árát közvetlenül nem befolyásolta, mégis megtette a hatását, legalábbis a mészárosok többek között ezzel magyarázták a marhakereskedők bécsi irányválasztását.⁵⁰ Budapesten ugyanis ez éppen fordítva volt szokásban. Itt a mészárosok hozták be még a marhavásár hőskorában, vagyis jóval a fővárosi marhavágóhíd és -vásár 1872-es megalapítása előtt azt a gyakorlatot, hogy a fogyasztási adót, amit ők tartoztak fizetni, már előre levonták a marha vételárából, ami nem tette éppen vonzóbbá a pesti üzletkötést.⁵¹

A bécsi vásár kiszámíthatóságát az ottani precíz árjegyzés is növelte, melynek segítségével mind a tenyésztő, mind a vásárló hiteles információkhoz juthatott legalább az előző heti felhozatallal kapcsolatban. Ezt a biztonságérzetet a budapesti vásár a marhakereskedők tapasztalatai szerint egyáltalán nem adta meg, hiszen az itteni árjegyzés felületes volt, és sok esetben bizonytalan forrásokon alapult.⁵²

De nemcsak a felvásárlási árak voltak kedvezőbbek Bécsben, a rendelkezésre álló, szinte korlátlan hitel is segítette az üzletkötést. „[T]együk fel, hogy az ember Nagyváradon vesz két partie marhát, hát még akar venni, hogy Budapestre felhozza, fordul tehát egy itteni ügynökhöz,⁵³ de ez már le van foglalva egy másik kereskedő által, mert már másnak adott 15 000 frt-ot, hogy vegyen valakitől hízalt marhát. Így hát az ember kénytelen Bécsbe menni, mert a bécsi ügynöknél elég pénz áll a rendelkezésre, ha 100 000 frt. kell, azt is megkapja olcsó pénzen.”⁵⁴

⁵⁰ A fővárosi közlélmzési bizottság által a húskereskedelemre vonatkozólag tartott Enquête. Bp. 1880. 5–6.

⁵¹ A furcsaság abból a helyzetből eredt, hogy a budapesti marhavásár a vámvonalon kívül helyezkedett el, tehát a megkötött üzlet után a mészárosnak a fogyasztási adó lerovása mellett még át kellett vinnie azon az állatot. Ezt a visszas helyzetet majd az 1890-es évek elején szünteti meg a tanács. Bizottmányi és tanácsi előterjesztés a közvágóhídon a vesztegvásár céljára istálló építése ügyében. Fővárosi Közlöny, 1895. december 10. 7.; Matuska előterjesztése a marhavásártéri szabályrendelet változtatása tárgyában. Fővárosi Közlöny, 1893. január 24. 3.; *Matuska Alajos*: Előterjesztés Budapest főváros közlélmzése tárgyában. Bp. 1883. 43.; *Umbrai L.*: Aki vesztett i. m. 231–233.

⁵² A közlélmzés szervezése i. m. 8.

⁵³ A budapesti bizományosoknak, illetőleg az ügynökeiknek, rossz híruk ellenére vitathatatlanul fontos szerepük volt a marhavásáron. Az ügynökök legtöbbször már vidéken leelőlegezték vagy ki is fizették az árut. A bizományosok közvetítő tevékenysége nélkül a gazdák sokszor csak több napi, folyamatos költségeket termelő várakozás után tudták az árujukat értékesíteni. Ez a tenyésztők rizikóját jelentősen megnövelte, amit a bizományosok némi ellenszolgáltatás fejében átvállaltak. A bizományosok nagy korszaka (Braun József és Gyula, Gróf Lajos, Bauer Mór és Mihály, Witz Mór, Frank és tsa., Neubauer Ármin, valamint Kohn Samu) egyébként majd a 20. század elején jött el, épp a város egyre növekvő húsígénye miatt. 1910-ben így beszéltek a közgyűlésen a közvetítő szerepükről: „a bizományosoknak 200 olyan emberük van, akik ellepik az egész országot, és horribilis konkurenciát csinálnak [...] a bizományosok éppen azzal idézik elő a drágaságot, hogy embereiket vidékre szétküldik, akik hasra ütésre vásárolnak, és az árakat odakint felverik”. Gundel János hozzászólása a vágóhídi vitához. Fővárosi Közlöny, 1893. január 13. 3.; Tomka Emil hozzászólása élelmiszerdrágaság ügyében. Fővárosi Közlöny, 1907. február. 1. 219.; A húsdraágaság kérdésében a Budapest Székesfőváros által tartott szakértekezlet – Leszlauer Gyula hozzászólása. Fővárosi Közlöny, 1910. december 23. melléklet 33–34.

⁵⁴ Enquête i. m. 19–20. Bár 1861-ben Pesten is született már döntés egy húskassza megalapításáról, az végül nem kapta meg a kormányzati hozzájárulást. Ezzel egy időben Bécsben már működött a Fleisch

Budapesten korábban nem volt általános a hitelben vásárlás, egészen a Budapesti Marhavasártéri Vásári Pénztár Rt (vásárpénztár) 1896-os megalapításáig. Ennek létrehozása azonban komoly hatást gyakorolt a húsnövekedés megfékezésére, mivel alkuszai a vidéket járva lekötötték a budapesti szállítmányt, vagyis idevonzották az árut, a vásáron pedig a tőkeszegény mészárosokat is hitellel segítette.⁵⁵

A bécsi értékesítés mellett szólt az úgynevezett nyomaték („cuvag”) kérdése is. Budapesten ugyanis 1888-ban a hússal való üzérkedés meggátolására, tehát a fogyasztók védelmére hivatkozva⁵⁶ a város betiltotta a hús nyomatékkal, vagyis csonttal vagy belsőségekkel együtt való kimérését, míg ez Bécsben továbbra is megengedett volt.⁵⁷ A mészárosok és a hentesek egyenesen jogvesztésként élték meg az eltiltását, hiszen a nyomaték korábban akár a kimért hús 30%-át is kitehette. A mészáros csak úgy tudta kárpótolni magát, hogy a kisebb csontú, a magyar szarvasmarhánál sokkal rosszabb minőségű, szerbiai állatokat vásárolta, a veszteséget pedig áthárította a vevőire.⁵⁸

Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület 1900-ban kezdeményezte a fővárosnál egy hatósági próbavágás megtartását azzal a céllal, hogy kimutassa, hogy a fővárosban fogyasztásra kerülő, különféle fajtájú, eltérő eljárással hizlalt állatok vágósúlya és a húruk minősége között milyen különbség van. A próbavágáson megvizsgált állatok között voltak magyar, nyugati, szerbiai fajták, istállózott, szeszgyári felhizlalt,⁵⁹ a járomból kiöregedett ökrök, kimustrált, de feljavított te-

Kassa, amely ugyan a 220 000 forintra rúgó vesztesége miatt megbukott, ám addigra a marhakereskedőket már a városba szoktatta. Az 1880-as években pedig már egy újabb részvénytársaság nyújtott a kereskedőknek 3,5%-os hitelt. Bródy Ernő hozzászólása az üzemi vitához. Fővárosi Közlöny, 1927. július 2. 2016.

⁵⁵ A vásárpénztár működésére felügyelő bizottság jelentése a tanácshoz. Fővárosi Közlöny, 1900. június 15. 844.; *Umbrai L.*: Mit evett i. m. 276.

⁵⁶ A tanács előterjesztése Orbán Ignác fellebbezésére. Fővárosi Közlöny, 1909. február 12. 244.

⁵⁷ „[A] nyomaték olyasminnek a hús súlyába vétele, ami nem hús, vagyis egyfajta súlyrövidítés, mintha a gyümölcsöt ágastul vennénk, a gypajút homokkal keverve.” A kiskereskedelemben tehát megtiltották a hústól elválasztható csontoknak, így a fej és lábszárcsontnak, valamint a belső és kevésbé élvezhető részeknek, mint a vese, máj, tüdő, lép, szív, tőgy hússúlyba számítását, vagyis ahhoz nyomatékként adását. Ezeknek a részeknek az árusítása továbbra is megengedett volt persze, csak a minőségnek megfelelő áron. Bécs mellett a legtöbb külföldi nagyvárosban is megengedett volt a nyomatékkal való kimérés a kiskereskedelemben. Ez alól kivételt képezett Párizs, ahol tiltották, viszont a kivett csontokból levest főztek, és azt árusították a mészárosok. *Ziegler N.*: A drágaságról i. m. 39–40.; A közélet megismerése i. m. 11–12.; *Matuska* előterjesztése a marhavasártéri szabályrendelet változtatása tárgyában. Fővárosi Közlöny, 1893. január 24. 3.; *Matuska L.*: Előterjesztés i. m. 51.

⁵⁸ Mindez egyszerre eredményezte a hús árának növekedését és a szerb állatok előtérbe helyeződésével a minőség romlását. Igaz, a lakosság több pénzért, de legalább kiszámíthatóan színhúst kapott, a hol több, hol kevesebb csonttal vagy belsőséggel dúsitott áru helyett. Más kérdés azonban, hogy a szegényebb népréteg kifejezetten kedvelte ezt az olcsóbb húsbeszerzési formát. Vita a közgyűlésen a vágóhídi ügyekről – Gundel János hozzászólása. Fővárosi Közlöny, 1893. január 13. 3.

⁵⁹ A fővárosi szeszgyárak gyakorta tartottak fenn tejelő tehenészeteket a gyártás melléktermékeként hátramaradt burgonyából és kukoricából álló „szeszmoslék” hasznosítása érdekében. *Umbrai Laura*:

henek, valamint fiatal állatok is. A próbavágások eredményei a várost is foglalkoztatták. Ez ugyanis eldönthette azt a kérdést, hogy a magas húsarakért mennyiben tehetők felelőssé a mészárosok, vagyis igazak-e az újságok állításai az illegitim árakkal kapcsolatban. A kérdésre a választ 1905-ben kapta meg a város, amikor a községi lóhús mészárszékek megnyitásakor kísérletképpen a lóhús mellett sertés- és marhahús árusításába is belefogott. Az előbbivel 5 hét, az utóbbival pedig 2 hónap elteltével kénytelen volt felhagyni, miután bebizonyosodott, hogy még az állatok nagytételben való beszerzése mellett sem tudta a közönségnek olcsóbban adni a húst, mint a mészárosok és a hentesek.⁶⁰

Bécsben a vásári bélyegzési⁶¹ és szállásdíjak is lényegesen alacsonyabbak voltak, mint Budapesten, sőt azokat 1910-ben még további 50%-kal mérsékeltek, miközben az eladót nem terheltek olyan díjak sem, amit Magyarországon a szemle vagy a vasúti kocsi fertőtlenítése címén szedett a főváros. A vásárra érkezőket azonban nem is a sokszor emlegetett, a bécsinél magasabb vásárdíjak bosszantották a legjobban, hanem az, hogy ezeket Budapesten egy állat után akár több alkalommal is beszédtek (például ha a szarvasmarha egy nap alatt többször is gazdát cserélt).⁶²

Budapest ugyan megtehetette volna, hogy a hús árában akár fillérek erejéig jelentkezően csökkenti a szolgáltatásokért beszédhető összegeket, de ez olyan bevételtől fosztotta volna meg a város deklaráltan nem nyerészkedésre alapított vásárát és vágóhidját, amiből az a napi működtetésének költségeit és a beruházások kamatát fedezte. A vásár- és vágódíjak egyébként 1897 óta nem emelkedtek. 1917-ben a háború miatt a gazdaságban beállott változások okán elkerülhetetlen díjemelést a következő megjegyzéssel terjesztette a tanács a szakbizottságok elé: „A vágódíjak megállapításánál egyébként is figyelemmel kellett lennünk a földművelésügyi miniszter úrnak a húsvizsgálati szabályrendeletek alkotásánál szem előtt tartandó főbb elvek tárgyában 1911. évi 44 400. szám alatt kelt körrendeletére, melynek értelmében a közbizottságok mint közintézmények használati díjai, az idegen községekből behozott húsok után szedhető vágódíjakkal együtt, a közbizottság felállítására fordított összeg kamatainak, illetőleg

A fővárosi tejüzem, Budapest tejjelátása az első világháborúig. Agrártörténeti Szemle 52. (2021) 1–4. sz. 195–214., itt: 205.

⁶⁰ Községi üzemek működése. Fővárosi Közlöny, 1911. január 3.13.

⁶¹ Az áru elkeveredésének megakadályozása érdekében (kötelezően fizetendő díj ellenében) bélyeg-jellel látták el az állat testét.

⁶² A mindenféle ürügyre hivatkozva kiszabott vásári bírságok miatt is elégedetlenkedtek a gazdák. A törvény értelmében például minden egyes piacra hozott marha után külön marhalevelet kellett kiállítani, ellátva azt 5-5 krajcáros bélyeggel, ami drága és időrabló mulatság volt. Az eladó helyzete az üzlet megkötése után sem vált könnyebbé, ugyanis minden vevőjének a nevét be kellett diktálnia, külön megjegyezve, hogy az hány ökröt, tehenet vagy bivalyt vásárolt tőle, és mindezt milyen áron. Enquête i. m. 24., 45–47.

törlesztési részleteinek, valamint fenntartási és üzemi költségeinek fedezésére tényleg szükséges összeget évenként lényegesen nem haladhatják meg.”⁶³

A speciális budapesti vásári szokások és egyéb terhek

Az állatok felhajtói, vagyis a forgalmazásukra szakosodott vállalkozók sem voltak teljesen vétlene a húsáremelkedésekben. Ismerünk ugyanis mesterséges árdrágító gyakorlatokat is, amelyeket Budapesten előszeretettel alkalmaztak az eladók. Rendszeresen előfordult például, hogy a vásár reggelén a felhajtók sózott darával beetették, majd jól megittatták az állatokat, ami akár 40–50 kg álsúlynövekedést is eredményezett.⁶⁴ A felhajtók gyakran a vásár előtti napon már nem is itattak, így a meleg istállóban egész éjszaka szomjazó állat másnap reggel még mohóbban ivott. A mészárosok ezért rendszeresen kérelmezték a vásár napján történő itatás betiltását, amit azonban a tanács állatvédelmi okokra hivatkozva mindvégig elutasított.⁶⁵

A vásári helyzet is sok eltérést mutatott Pesten a bécsihez képest. Az állatvásárokról szóló viták alkalmával leggyakrabban elhangzó szó az „usance”, vagyis az eladási szokás volt. 1872-ben, a marhavágóhíd és marhavásár megnyitásakor nem szabályozták az eladási módokat, így négyféle eladási szokás maradt gyakorlatban egészen az 1910-es évekig. Ezek közül az első a lábön való szemlélés, amikor a vevő ránézésre adta meg az árat. A második az élősúlyra történő eladás volt a bruttó súly ismeretében, amikor a vevő mindenféle százalék levonása nélkül fizetett. A harmadikban az állat nettó súlyát vették alapul, vagyis a nem értékesíthető részek fejében (persze csak becslés alapján) bizonyos százalékot levontak a mért súlyból. És negyedikként ott volt az úgynevezett holt súly, amikor az eladásra kerülő marhacsordából sorshúzással kiválasztottak egy állatot, amelyet levágtak, és a valódi, most már kimért nettó súly alapján fizették ki az egész csorda árát a tenyésztőnek vagy az eladással megbízott kereskedőnek. Ebben az esetben leszámításra került a bőr, a szarv, a láb térdtől kezdve, az előszáj, a hasbelek, a tüdő, a gyomor, a nyelv, a szív,

⁶³ A közvágóhídi, állatvásári és vásárcsarnoki díjak emeléséről szóló előterjesztés a közéleti bizottság ülésén. Fővárosi Közlöny, 1917. június 12. 1108.

⁶⁴ Bécsben is megengedett volt a vásár napján az itatás, ott viszont a darával etetést tiltották, és csak a sokkal kevesebb vízfelvételre ösztönző szénával lehetett az állatokat táplálni. 1891-ben Budapest is szabályozta a kérdést, kimondva, hogy az etetés csak szénával, árpadarával, kukoricadarával, korpával és szecskával történhet, a takarmány mennyiségét pedig napi 3 kg-ban korlátozták. A zabbal való etetés mellett a takarmány beszállását is megtiltották. 1902-ben pedig a frissen alakított sertésvásáron is kimondták, hogy csak a vásárigazgatóság által árusított szemes és darált kukoricával lehet etetni, állatonként napi 1–3 kg takarmány felhasználásával. Előterjesztés i. m. 6.; A közgazdasági és közéleti bizottság ülése. Fővárosi Közlöny, 1900. január 19. 69.; A daraetetés és a vásárt megelőző itatás kérdése. Fővárosi Közlöny, 1905. szeptember 12. 1233–1234.; Vita a közgyűlésen a vágóhídról – Schiller György hozzászólása. Fővárosi Közlöny, 1893. január 13. 3.

⁶⁵ A daraetetés és a vásárt megelőző itatás kérdése. Fővárosi Közlöny, 1905. szeptember 12. 1234.

a máj, a lép és a vese, majd az így megmaradt súlyból még további 6%-ot levontak mint életsúlyt (élősúly/Einwage). Mindez rendkívül bonyolulttá tette a budapesti eladást és legfőképpen az árjegyzést. A felek között sohasem szűntek meg a viták arról, hogy melyik forma lenne az igazságosabb, hiszen az eladó az élősúly utáni vételár megállapítást, a vevő pedig a holsúly utáni vásárlást preferálta.⁶⁶ Az első formát leginkább az igavonás céljára történő vásárláskor alkalmazták, a másodikat a hízalási célok esetén, a leggyakoribb pedig a negyedik típus volt, ami egyértelműen a mészárosoknak kedvezett. Az eladónak ez utóbbi volt a legelőnytelenebb, hiszen ingyen kellett átadnia az egyébként még értékesíthető részeket.

Bécsben is a harmadik és a negyedik módozat volt gyakorlatban,⁶⁷ de a további terhet, vagyis az élősúly utáni levonást a községtanács tilalmára már 1875-től nem alkalmazták.⁶⁸ A 6% levonását élvező egyik pesti mészáros így nyilatkozott minderről 1880-ban: „[A]zt mondják, hogy Bécsben nincs az a 6% apadó, ami itt számíttatik. De hiszen ahelyett Bécsben nem mérik az aprólékát, és egy részét a faggyúnak, én úgy gondolom, hogy jobb, ha tudja mindenki, hogy mi az övé, és hogy mennyit és miért fizet, mintha azt mondják, hogy vegyél a faggyúból ennyi és ennyi arasszal és a többit kell csak megfizetni. Bécsben elvesznek, amennyit akarnak, de itt meg van határozva. Itt azt mondják, meg kell mázsálni mindent, de apadóul 100 kg-ból 6-ot levonnak. Bécsben azt mondják, innen és onnan is vágj le egy darabot és azt megméri: a májat, a szívet, a lépet a nyelvet nem mérik. Nálunk 300 kg-nál 18 kg az apadó, Bécsben nem mérik a májat, ami 5 kg, a lépet, ami 1 kg, a szív 2 kg a nyelv 2 kg, a faggyú 10 kg, összesen tehát 20 kg. Csak képzelt dolog, hogy Bécsben jobb a vágás.”⁶⁹

A súlylevonás tárgyát képező testrészek természetesen korántsem voltak hulladékok. A bőr kilogrammja például 45 krajcárért talált gazdára Budapesten a 20. század elején. Az állatonként 35-40 kg-ot kitevő vért az albumingyárak vásárolták fel 15 krajcárért fizetve, a bél pedig 60-70 krajcárért volt értékesíthető ugyanebben az időszakban. A későbbiekben viszont egyre nehezebbé vált a meléktermékek értékesítése, a veszteséget pedig a mészárosok megint csak továbbhárították a vevőikre.⁷⁰

⁶⁶ Német területen inkább a vágósúly és a hússúly szerinti eladást alkalmazták, de ott is egyre többször lehetett hallani az élősúly utáni eladás bevezetésének igényéről, amit a német mezőgazdasági tanács is támogatott. Egyébként az állatkereskedelem és a húsipar fellelgyarában, az USA-ban is az élősúly utáni eladás terjedt el. A VIII. ügyosztály előterjesztése a sertésvásár és sertésvágóhíd életbeléptetésére vonatkozó szabályrendelet tárgyában. Fővárosi Közlöny, 1902. március 18. melléklet 4.

⁶⁷ *Matuska L.*: Előterjesztés i. m. 44. Londonban, Párizsban és Berlinben az első módszert alkalmazták.
⁶⁸ Uo. 42-43.

⁶⁹ Enquête i. m. 53.

⁷⁰ A Mészáros Ipartestület levele a tanácshoz. BFL IV. 1407/b. 110375/1914.VIII. isz., 413/1914-VIII. isz.; A tanács előterjesztése a mészáros ipartestület fellebbezésére, a bélyegzett állati bőrökön ejtett károk megtérítése ügyében hozott tanácsi határozat ellen. Fővárosi Közlöny, 1901. szeptember

A sertéskereskedelmet is nehezítették a helyenként és vásáronként is különböző mértékben meghatározott szokványok. Budapest esetén a legelterjedtebb az úgynevezett Kőbányai usance volt, mely szerint „az élősúlyban kilogrammonként eladott sertések súlyából még páronként 45 kg-ot és 4%-ot vonnak le a vevő javára [...] bár gyakran képezi a levonás nagysága is az alku tárgyát”.⁷¹

A kortársak a magas húsarakat a rajtuk lévő aránytalanul magas állami és városi terhekkel is magyarázták. Rendszeresen sérelmezték például a jövedelemadó mértékét,⁷² de leginkább a fogyasztási adó borzolta a kedélyeket. A főváros hús vásárló lakosságát ugyanis ez utóbbi jóval nagyobb mértékben érintette, mint az azt inkább csak termelő vidékieket vagy a történelmi okok miatt jóval stabilabb gazdasági háttérrel rendelkező (és emellett kedvezőbb fogyasztási adótételekkel is terhelt) bécsieket.⁷³ Maga a fogyasztási adó két részből állt: a nagyobbik hányadát az államnak fizették, a kisebbet pedig pótdóként a városnak.⁷⁴ Továbbemelte az

3. 1181.; Weiss Manfréd levele a tanácshoz. BFL IV. 1407/b. 102109/1914-VIII. sz., 369/1914. VIII. sz.

⁷¹ A fővárosi sertés közvágóhíd megnyitásakor a működését szabályzó legelső, 1902-es szabályrendeletben még szerepelt a levonások tilalma, utóbb azonban a 879/1904. kg. határozattal engedélyezték a fakultatív árusítás lehetőségét, vagyis a budapesti vásáron is elfogadottá vált a kőbányai szokvány alkalmazása. „[A] fakultatív rendelkezés teljesen illuzórikussá vált, mivel a budapesti piacon jóformán csakis levonások mellett árusítják a sertéseket.” Az Országos Gazdasági Egyesület kérelme a kőbányai szokvány ügyében 1913. december 10. BFL IV. 1407/b. 1750/1917-VIII. sz., 151783/1913-VIII. sz.

⁷² A közlélemezési bizottság ülése. Fővárosi Közlöny, 1906. január 16. melléklet 4. H. mészáros példaként a jövedelem vagy a harmadosztályú kereseti adó megállapításáról azt állította, hogy a törvény szerint neki minden egyes marha után 5 ft hasznót kell kimutatnia, és a valóságos jövedelemtől függetlenül 78-79 krajcárt befizetnie. „Az adókimutatás alapjául a közvágóhídi igazgatóságnak a kimutatását veszik figyelembe, melybe be van vezetve, hogy n.n. mészáros hány marhát vágott [...] azt hiszem, hogy nem a kiadást, hanem a jövedelmet kellene megadóztatni, úgy mint más polgároknál, mert az furcsa, hogy a mészárosnak muszáj nyernie, még akkor is, ha kimutatja, hogy veszteséges volt.” (Schubert László hozzászólása) Enquête i. m. 20.

⁷³ A kortársak a fogyasztási adót egyenesen speciális budapesti adónak nevezték. Ebből a tételből ugyanis az egész ország adójának több mint a felét a fővárosi lakosok fizették meg. Különösen jelentős volt az állam bevétele a budapestiek húsfogyasztási adójából, ami nemcsak a sertés és a szarvasmarha után volt fizetendő, hanem Magyarországon egyedülállóan a vadhús esetén is. Ez utóbbit végül 1912-ben, a szárnyasokéval egyetemben megszüntették. Húsdrágaság szakértekezlet i. m. 17.; Bárczy István felterjesztése Wekerle Sándor miniszterelnök úrhoz. Fővárosi Közlöny, 1907. december 24. 3054–3055.; Glücksthal Samu interpellációja és Vázsonyi Vilmos hozzászólása húsdrágaság ügyében. Fővárosi Közlöny, 1910. szeptember 30. 1588.; Előterjesztés Vázsonyi Vilmos és társai indítványa ügyében a szárnyas állatok és a vadhús után szedett állami és községi adók eltörlése ügyében. Fővárosi Közlöny, 1910. december 16. 2173–2174.; Előterjesztés a drágaság enyhítése tárgyában. Fővárosi Közlöny, 1911. november 17. 3325–3326., 3328.; Budapest Statisztika és Közigazgatási Évkönyve. Bp. 1914. 253.; Közigazgatási jogszabályok gyűjteménye. Bp. 1932. 1974., 2036.; Országos Állattenyésztési Értekezlet. Köztelek 22. (1912) 6. sz. 174.; Gelléri Mór: Hetven év a magyar ipar történetéből. Bp. 1912. 445.; Umbrai L.: Aki vesztett i. m. 239.

⁷⁴ Csizik Gyula: Budapest székesfőváros múltjából és jelenéből. Bp. 1913. 113. Ez 1913-ban például az összes érintett élelmiszercikk után 35 millió koronát hozott az államkincstárnak és 5 millió korona bevételt a fővárosnak. A szerbiai húsbehozatal kérdése a közgyűlés előtt. Fővárosi Közlöny, 1910. október 25. 1808.; P.Sz.F. [Perényesi Szabó Ferenc]: A német városok húsfogyasztási adójának eltörlése. Városi

árakat, hogy a fogyasztási adót mindannyiszor ki kellett fizetni, ahányszor az áru átlépte a városi vámvonalat. Így ugyanannak a húsdarabnak az ára többször is nőtt, mire a külteleken lakó legszegényebb rétegekhez eljutott a vágóhídról vagy a központi vásárcsarnokból.⁷⁵ Emellett számos anomáliáról és nehézségről is beszámoltak a szakemberek, ami a fogyasztási adó beszedését nehezítette. Sokszor megesett például, hogy a vámon órákat kellett várni az áru felhozójának, mire az adminisztrációs munka egyáltalán kezdetét vette.⁷⁶ Ez a kortársak szerint igencsak elbizonytalanította azokat, akik a városba való húsbehozatal gondolatával kacérkodtak.⁷⁷ A fogyasztási adóhoz képest valamivel kisebb tételt jelentett a városi (kövezet) vám megfizetése, amit a fuvarok, vagyis a szállított áruk után szedtek be, elvileg útfenntartási hozzájárulás címén, a vámvonal átlépésekor.⁷⁸

A mészárosok változó helyzete

A húsipar a századforduló éveiben válságba került, ami a kisebb üzletkörrel rendelkező mészárosokat érintette a legerőteljesebben. Sorozatban adták vissza az iparengedélyüket, feladva a korábban évtizedeken át működő telepüket, miközben a kollégáik arra panaszkodtak, hogy még mindig túl sokan vannak a piac nagyságához képest, és túl sok közöttük a nem hozzáértő „kényszermészáros”. A szakmai felhívulás az 1870–1880-as években vette kezdetét, amikor alig tíz év leforgása alatt a mészárosok száma 104-ről 300 fölé, majd még tovább emelkedett. „A verseny a mészárosok között olyan nagy, hogy úgyszólván ütik egymást [...] azelőtt, hogy valaki mészáros lehessen, tanulnia kellett.”⁷⁹ Most a mészárosok között van 3 asztalos,

Szemle 4. (1911) 707.; *Ziegler N.*: A drágaságról i. m. 34.; A fogyasztási adó megemelésének kérdése a közgyűlés előtt. Fővárosi Közlöny, 1894. január 12. 2.; *Umbrai L.*: Aki vesztett i. m. 220–221.

⁷⁵ *Matuska L.*: Előterjesztés i. m. 8.

⁷⁶ Uo. 8.

⁷⁷ Az évtizedeken át zajló viták alatt többször is elhangzott az az állítás, hogy a húsfogyasztási adó eltörlése elsősorban a vámon zajló „vexatúra” megszűnése miatt vezetne árcsökkenéshez. *Umbrai L.*: Aki vesztett i. m. 240.

⁷⁸ A fővárosi javadalmi díjjegyzék átvizsgálására kiküldött bizottság jelentése. Fővárosi Közlöny, 1890. június 3. 1.; *Fabó Beáta*: A budapesti vámvonalrendszer változása a XIX–XX. században. In: Tanulmányok Budapest múltjából XXV. Szerk. Szvoboda Dománzky Gabriella. Bp. 1996. 61–83., itt: 63.; *Umbrai L.*: Aki vesztett i. m. 216.

⁷⁹ A mészáros elnevezés csak a szarvasmarhák feldolgozásával foglalkozó iparágat jelölte, míg a hentes kizárólag sertéssel dolgozott. Ahhoz, hogy valaki a céhes ipar idején mészáros vagy hentes lehessen, el kellett nyernie a mesterjogot, amit a céh hozzájárulásával a város 64, illetve 32 ft lefizetését követően adott meg a 19. század közepén. 1861-ben a mészáros céh 113, a hentes céh pedig 112 tagot számlált. Az 1851. és 1859. évi császári rendelet ugyan kimondta az iparszabadságot, de a céheket csak az 1872-es ipartörvény szüntette meg. Ekkor vették át helyüket az ipartársulatok. Az 1884-es ipartörvény pedig az ipartestületek megalakítását tette kötelezővé, minden olyan községben, ahol legalább 100 iparos működött. Azonban éppen a korábban a céhek által gyakorolt felügyelet és védelem hiányában elszaporodó kétes hátterű vállalkozások versenye miatt az iparos gyűlések még az 1870-es

3 üveges, 2 kántor, 1 rabbinus, és az utóbbi időben egy nagyon érdekes konkurenst is kaptunk Herczberger ékszerész személyében, akinek 4 üzlete is van. A közönség ennek köszönheti, hogy a hús ára nem nagy, de rossz húst kap.”⁸⁰

A közbútorhíd felállításával együtt bevezetett vágási díjak is növelték a mészárosok terheit, ami negatívan hatott a város húsárviszonyaira. Korábban, amíg a mészárosoknak saját vágóhidjaik voltak, vagy rosszabb esetben többen összeállva béreltek közösen egyet, a (vevőikre továbbhárított) költségek a tizedét tették ki a jóval modernebb, kényelmesebb és több szolgáltatást nyújtó közbútorhídon fizetendő díjakénak.⁸¹ Az utolsó magánvágóhidakat az 1872-es marha közbútorhíd felállításakor zárták be.⁸² 1861-től már nem adtak ki új vágóhíd-engedélyt, így a következő évtizedben a vágáskényszer bevezetéséig⁸³ a még meglévő 32 magánvágóhídra korlátozódott a feladat ellátása.⁸⁴

A mészárosok többségének helyzetét a már említett tőkehiány eleve meghatározta, hiszen nem tudtak nagyobb készleteket tartani, illetőleg csak hitel felvételével váltak képessé a heti húskészlet megvásárlására. Ezekre a problémákra nyújtott megoldást a vásárpénztár megalapítása.⁸⁵ Bár olyan is volt, aki éppen a kibővült hitellehetőséggel magyarázta a mészárosok megváltozott, „léha

években is követelték a céhek visszaállítását. *Dr. Sidó Zoltán*: A közéletelmzés. Városi Szemle 6. (1913) 1407–1433., itt: 1409.; *Pártényi J.*: A budapesti i. m. 2.; *Katus L.*: A modern Magyarország i. m. 403.

⁸⁰ Enquéte i. m. 49.

⁸¹ Uo. 26.

⁸² Budapestet megelőzve – nem számolva a korábbi alapítású és a 19. században már nem működő elődökkel – csak Kolozsvár (1866) és Sopron (1869) büszkélkedhetett vágóhíddal. *Laky Dezső*: A községi üzemek jelentősége a magyar városok háztartásában. Közgazdasági Szemle 41. (1917) 58. kötet 503–537., itt: 518.

⁸³ 1872-ben a pesti marhaközbútorhíd megnyitásával egyidejűleg kimondták a vágáskényszert is. Budapest ezáltal tudta a közbútorhídra irányítani a fővárosba érkező összes szarvasmarhát és biztosítani az ottani állatorvosi ellenőrzést. Természetesen a vágáskényszer kimondása a beruházás költségeinek megtérülését is biztosította, amire kifejezetten nagy hangsúlyt fektetett a város. Éppen ezért a vágódíjakat a városba behozott hús után is le kellett róni. A közbútorhídi, állatvásári és vásárcsarnoki díjak emeléséről szóló előterjesztés a közéletelmzési bizottság ülésén. Fővárosi Közlöny, 1917. június 12. 1108.; *Umbrai L.*: Mit evett i. m. 274–275.

⁸⁴ 1850-ben az akkor 97 céltagból húsznak saját vágóhídja volt, ezért a többiek náluk vágattak. Az 1861-es rendelet hozzájárult a mészárosok közötti erős differenciálódáshoz, hiszen azok, akik rendelkeztek vágóhídi engedéllyel, komoly gazdasági előnyre tettek szert. Az így meggazdagodott, tőkeerős mészárosok közül sokan városi képviselők lettek. *Dr. Sidó L.*: A közéletelmzés i. m. 1410.; *Török Pál*: Pest-Buda 1850-ben. Városi Szemle 29. (1943) 1–35., 161–189., 321–351., itt: 329.; *Dr. Basch Imre*: Budapest községi üzemei. Városi Szemle 5. (1912) 190–230., itt: 204.

⁸⁵ A 1896-ban alapított vásárpénztárt fennállásának 11. évében a főváros megváltotta, megalakítva a saját részvénytársaságát Budapesti Állatvásári Vásárpénztár Rt. elnevezés alatt. A BÁPRT részvényeinek 55%-a a székesfőváros tulajdonában maradt, a fennmaradó részt pedig az érdekelt iparosok között értékesítette. A belügyminiszter leirata a BÁPRT megalakítása ügyében hozott 1500/1907. kgysz. határozat jóváhagyása tárgyában. Fővárosi Közlöny, 1908. január 14. I. melléklet 4.; *Schmitterer Imre*: Schmitterer Imre pótemlékirata a székesfőváros közéletelmzését fenyegető veszélyről a Belügy- és Földművelésügyi Miniszter Urakhoz. Bp. 1907. 6.; A fővárosi marhavásár vásárpénztár, esetleg bankfiók felállításának kérdése. Fővárosi Közlöny, 1892. március 29. 1.

életmódját”. Szerinte ugyanis azok elődeikhez képest könnyelműbben bántak a pénzzel.⁸⁶ A mészárosok természetesen nem a hitel miatt mentek tönkre nagyobb számban, hanem azért, mert az országos és főleg a fővárosi húspiac olyan irányban változott, ami megingatta a korábbi gazdasági stabilitást, miközben a fogyasztók vásárlóereje is jelentősen visszaesett.⁸⁷

A mészárosok többrétű feladatköre is jelentősen megváltozott az 1900-as évek elejére. Korábban hozzájuk tartozott a kereskedői tevékenység is, így az állat megvásárlása, leölése, a hús továbbadása a fogyasztóknak vagy a kisebb mészárosoknak, valamint félkész és kész termékek előállítására is. Ez a széleskörű tevékenység a század első évtizedére jelentősen beszűkült, és a mészárosok többsége már inkább csak technikai munkát végzett, tehát „kimér és a nyereséget vagy a kvalitáson, vagy a kvantitáson nyeri meg, de kereskedői tevékenysége”,⁸⁸ vagyis közvetlen beszerzői feladata a többségnek már nem volt, miután ehhez nem rendelkezett megfelelő gazdasági háttérrel.

A mészáros ipar természetesen megpróbált alkalmazkodni az új feltételekhez, ami a hús-kiskereskedelembe számos újdonságot eredményezett. A mesterek egyre inkább átálltak az eddig csak kis haszonnal értékesíthető melléktermékek vagy húshulladéknak tekintett darabok, mint például a pofahús, lábszárhús, a belsőségek, illetőleg a vér feldolgozására. Az 1900-as évekre már több új iparág is foglalkozott ezeknek a részeknek a hasznosításával. A vereskolbászosok a marhahúst dolgozták fel virslivé, szafaládévá (vörös kolbász), krinolinná, párizsivá, illetőleg augsburgivá (fehér kolbász). A szalámi gyárosok nyáron marhahúsból gyártották a nyári-, télen sertésből a téliszalámit. Az eddig kevésbé felhasznált részekből debrecenit, májas-, tüdő-, véres-, valamint vadász hurkát, borsajtokat, töltött sonkát és a *finom felvágott* néven ismert mozaik berakású húsokat készítettek. A konzerv vagy szelence húsok azonban ebben az időszakban még nem örvendtek közkedveltségnek, a háziasszonyok inkább csak a két világháború között kezdték el használni őket a mindennapokban.⁸⁹

⁸⁶ Heck Ernő hozzászólása a közgyűlésen a marhavásári vásárpénztár részvénytársaság szerződésének felmondása kérdésében. Fővárosi Közlöny, 1903. március 20. 285.

⁸⁷ Plátthy György és Hecht Ernő hozzászólása a vásárpénztár vitán. Fővárosi Közlöny, 1907. július 5. 1378.

⁸⁸ Plátthy György hozzászólása a közgyűlésen. Fővárosi Közlöny, 1907. július 5. 1377.

⁸⁹ A nagyközönség egyébként is rendkívül konzervatív volt az étkezés terén. A „lakosság tehetősebb része egyoldalúan táplálkozik és főleg húst eszik. A háziasszonyok a heti étlapot előre összeállítják és a piaci kínálatról függetlenül azt vesznek, amit felírtak. Ráadásul nem túl változatos ez az étlap. Halat csak péntekenként esznek, más napokon soha. Inkább a marhahús hátulja fogy, mint az eleje, a pecsenyehús keresletét nem bírják kielégíteni a hentesek, de se juhot, se tengeri halat nem vesznek szívesen Pesten. [...] Marhából a kövérebb, táplálóból, zsírosabb hús nem kell, csak a sovány és kemény, de olcsóbb hús keresett.” A hizott marhahúst a vendéglősök Bécsből hozatták, mert itthon ilyet nem lehetett kapni a kereslet hiánya miatt. A vásárpénztár ügye a közgyűlésen – Szilágyi Károly hozzászólása. Fővárosi

A feldolgozás a hús felaprózásától kezdve a teljes pépesítésig, illetőleg a bélbe töltésig a nagyobb húsiparosoknál már gépesített volt. Ennek az óriási közéletmelzési jelentőségén túl (az eddig fel nem használt részek növelték a húspiaci kínálatot) fontos élettani hatása is volt, mivel a pépesített húsokat a szervezet minimális igénybevételével meg lehetett emészteni, így az érzékenyebb gyomrúak is fogyaszthattak hústermékeket.⁹⁰

Budapest tehát azért szállt be a lóhús üzletbe, vagyis azért lett „lómészáros”, mert idejekorán felismerte a képviselő nélkül maradt fővárosi lakosság – és különösen a fix fizetésű rétegek – kiszolgáltatottságát (az államnak, a korban sokat emlegetett agrárius és merkantil érdekek, a közéletmelzésben és élelmiszer-kereskedelemben részt vállaló szereplőknek stb.). A lóhúsnek, tehát egy új,⁹¹ olcsó húsféleségnek az ellenőrzött és a hatóság által monopolizált meghonosítása ráadásul a mészáros és hentes kisipar (és a főváros közgyűlésében is bent ülő nagyiparosok) érdekeit sem sértette különösebben. A lakosság pedig egy emberként üdvözölte a város közéletmelzési szerepvállalását. Később, amikor már a pékek után más szakmai rétegek gazdasági érdekeit is sértő élelmiszerbolt-hálózatát is megnyitotta, a közéletmelzést közszélesítő város egyre gyakrabban került a szakmai érdekeltségek támadásainak kereszttüzébe. Pedig a tevékenysége elsősorban a mintaadást szolgálta, nem pedig a gazdasági térnyerést, hiszen a háború kitörésekor csupán a lakosság 7%-a fogyasztott közszéles lóhúst, 6%-a közszéles kenyeret, s 2%-a szerezte csak be Községi Élelmiszerárúszító boltjaiból az alapvető élelmiszerek nagy részét.⁹²

Közlöny, 1907. január 11. 101.; *Ziegler N.*: A drágaságról i. m. 38–39.; A lóvágóhíd kérdése a pénzügy bizottmány ülésén – Melly Béla hozzászólása. Fővárosi Közlöny, 1904. május 3. 584.

⁹⁰ A kolbászgyártással kapcsolatban felmerült az a probléma, hogy a gyártók nem tüntették fel a termékben, ha az rosszabb minőségű marhából készült. Sőt, hulladék húst vagy nagyra hízott bika húsát is használták a kolbász gyártásához. Később az iparág felfutásával megnőtt a hamisítók száma is. Ők jobb esetben csak nagyobb mértékben keverték a péphez pótlóanyagokat (vizet, burgonyalisztet, rizst), rosszabb esetben romlott vagy más, emberi fogyasztásra tiltott húsfélékre, ébrényre (még meg sem született borjú vagy malac) vagy elcsigázott állatra találtak példát a vegyészek, de kutyára, macskára vagy patkányhúsról is volt precedens. A romlott hús felhasználását nehezen lehetett ellenőrizni, hiszen azt újrafűszerezve, megfestve annyira „fel lehetett javítani”, hogy a csalásra legtöbbször csak a húsmérgezősek hívták fel a figyelmet. *P.Sz.F.*: Húsipari melléktermékek feldolgozó telepek. Városi Szemle 1. (1908) 645–646.; A töltelék hússok gyártásának szabályozása. Fővárosi Közlöny, 1908. május 15. melléklet 2.; A közgazdasági és közéletmelzési bizottság ülése. Fővárosi Közlöny, 1898. március 4. 4.; *P.Sz.F.*: Kolbászgyártás a közvágóhídon. Városi Szemle 3. (1910) 89–90., itt: 89.

⁹¹ Külföldön, így Ausztriában, Dániában, Franciaországban és a német területeken is a ló elfogadott közéletmelzési cikk volt, Budapesten azonban olyannyira új és idegenkedést keltő élelmiszercikk volt, hogy a Községi Lóhúsüzem még a szakmunkásokat is Bécsből hozatta. *Csendes P.*: Vásárcsarnokaink i. m. 175.

⁹² Köztük a közszéles kolbászgyár most már marha és sertéshúst feldolgozó termékeit.

Ez a gazdasági térfoglalás éppen csak megadta a lehetőséget a városnak az élelmiszerárak viszonylagos kordában tartására. Ennél sokkal nagyobb eredményt ért el a közélémezés terén azzal, hogy az önköltségi árak mellett ellenőrzött, a közegészségügyi előírásoknak megfelelő, jó minőségű árut forgalmazott, és arra „versenytársait” is mindinkább rászorította. A lakosság nemcsak a viszonyok bizonyos javulását köszönhetette Budapest példaértékű közélémezési-rendszerének, hanem abban a háborús évek Európájában egyedülálló támaszt is kapott.⁹³

WHY DID THE CAPITAL BECOME A HORSE SLAUGHTERER?

Budapest's meat supply problems in the early 20th century

By Laura Umbrai

SUMMARY

Changes in the prices of foodstuff faithfully reflects the economic changes of any period. In the case of Budapest, this is especially true of meat whose price closely affected the population of the capital which, compared to the countryside, required a higher standard of living. Thus, the general problem of mounting prices, an issue with wide social ramifications that nearly led to panick and social unrest, came to be focussed on the price of meat. The paper explores the question of how the municipality of Budapest, advocating for the interests of the population, identified the roots of the problem and assessed its own options. It also examines the process which eventually led the municipality to take on an active economic role by entering the food industry, and thereby founding a system of public alimentation which, being unique in the world, continued to effectively serve the population of the capital even during World War I.

⁹³ Bővebben lásd *Jay Winter – Jean-Louis Robert: Capital Cities at War*. Cambridge 1997. 305–338.; *Maureen Healy: Vienna and the Fall of the Habsburg Empire: Total War and Everyday Life in World War I*. Cambridge 2004. 50–53.; *Belinda J. Davis: Food, Politics, and Everyday Life in World War I*. Berlin. Chapel Hill–London 2000. 138–154.; *Umbrai L.: Mit evett i. m.* 267–301.; *Uő: Zsírjegyek i. m.* 72–112.

FÖLDRAJZ ÉS DIPLOMÁCIA A BALKÁN-HÁBORÚK IDEJÉN (1912–1913)*

Az első világháborút megelőzően az utolsó, még korlátok közé szorított európai villongás a Balkánon zajlott 1912–1913-ban. A korlátot a nagyhatalmak azon törekvése jelentette, amelyet nagyhatalmi koncertnek és a hatalmi egyensúly politikájának is szokás nevezni. Ez a törekvés tartotta fenn azt a rendszert, amely huzamosabb ideig sikerrel előzte meg a nagyhatalmak közötti háborúk kirobbanását és gátolta a helyi konfliktusok továbbterjedését.¹ A Balkán-félszigeten azonban ez az egyensúlypolitika 1880 után már szétesőben volt, és egyre nehezebben lehetett kezelni a regionális érdekellentéteket.² Ennek oka alapvetően két, a 19. században a félszigeten zajló folyamatban gyökerezett, amelyek végül az 1912–1913-as háborúkhöz is elvezettek. Egyrészt a nacionalizmus ideológiája elérte az itt élő népeket is,³ másrészt az Oszmán Birodalom hanyatlásával a félsziget két, később pedig három (nagy)hatalom érdekszférájának ütközőterületévé vált.⁴ Az Orosz Birodalom külpolitikai céljai között évszázadokon keresztül kiemelt helyen szerepelt egy földközi-tengeri kikötő megszerzése és ennek megfelelően a déli irányú terjeszkedés.⁵ A 19. század végétől az Olasz Királyság is befolyása kiterjesztésére törekedett a térségben.⁶ A harmadik hatalomnak, az Osztrák–Magyar Monarchiának pedig 1866 után a német területekről kiszorulva már csak déli irányban volt lehetősége nagyhatalmi politikájának érvényesítésére.⁷ A tanulmány ez utóbbi külpolitikáját elemzi a Balkán-háborúk idején, egy eddig kevésbé vizsgált szemszögből. Mivel a hagyományos diplomáciatörténeti munkák a háborúk alatt zajló eseményeket már feldolgozták, munkám fókuszába a külpolitikai törekvéseket befolyásoló tényezők egyikét állítottam: a 19. század során intézményesülő és a korszakban már tudományként elismert földrajztudományt. A 19. században és a 20. század elején ugyanis a földrajztudományt „a kormányok, a stratégiai célok és a nemzeti

* A tanulmány az ELTE Tehetség gondozási Tanácsának, valamint Az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-20-2 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának szakmai támogatásával készült.

¹ Ormos Mária – Majoros István: Európa a nemzetközi küzdőtéren. Bp. 2003. 19.

² Csaplár-Degovics Krisztián: Az első világháború kitörésének okai és a szerb historiográfia. Világtörténet 5. [37.] (2015) 350.

³ Richard C. Hall: The Balkan Wars 1912–1913. London–New York 2000. ix.

⁴ Henry Kissinger: Diplomácia. Bp. 2008. 139.

⁵ Palotás Emil: A cári Oroszország és a Balkán. In: A Balkán-háborúk és nagyhatalmak. Rigómezőtől Koszovóig. Szerk. Krausz Tamás. Bp. 1999. 37.

⁶ Csaplár-Degovics K.: Az első világháború i. m. 363–364.

⁷ Kissinger, H.: Diplomácia i. m. 131.

álmok melletti elköteleződés” jellemezte.⁸ Ez a megállapítás az Osztrák–Magyar Monarchiára is igaz volt. Ennek alapja, hogy az 1815 utáni időszakban az állam imperialista törekvéseinek egyik legfőbb támogatójává a művelt középosztály vált.⁹ Ez a társadalmi csoport a szaktudás felértékelődésével (amelynek egyik legelső példája a térképészeti ismeretek jelentőségének felismerése és használata volt) és tudásának kihasználásával komoly karrier-lehetőséget talált az állami bürokráciában.¹⁰ A tanulmány célja, hogy bemutassa az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikai céljait a Balkán-háborúk idején, illetve azt, hogy ahhoz hogyan viszonyult a korszak földrajztudománya az osztrák, illetve a magyar területeken. Kutatási kérdéseim a következők: Milyen hatást gyakoroltak a korszak földrajzi kutatásai az Osztrák–Magyar Monarchia céljaira? Kik voltak a földrajztudomány részéről a döntésekre befolyást gyakorló szereplők? Ők milyen kutatásokat folytattak, milyen paradigmát követtek (földrajztudományi elméleti keretek, módszertan)? Törekedtek-e tudatosan a nagyhatalmi politika befolyásolására, s ha igen, miként?

A fenti kérdéseket a birodalom mindkét félének tekintetében külön-külön és összbirodalmi szempontból is meg kell vizsgálni, ugyanis bár a magyar földrajztudomány kapcsolatban állt az osztrákkal, külön utakon fejlődött.¹¹ Ezért röviden felvázolom a korszak földrajztudományi fejlődését is, amelyben a meghatározó személyeken túl természetesen az egyes intézmények és szervezetek is fontos szerepet játszottak. Mivel a német földrajztudomány hatása a régióban meghatározó volt, röviden ennek bemutatására is kitérek. Cél a diplomácia és a földrajz kapcsolatrendszerét vizsgálva egy összetett, személyes kapcsolati háló, illetve egymásra kölcsönösen ható kapcsolatrendszer feltérképezése. Ehhez a vizsgálat során a hagyományos történettudományi módszertant alkalmaztam, azokra a folyamatokra, aspektusokra és szereplőkre koncentrálni, amelyek és akik hatással lehettek a diplomáciai döntésekre.

A korszak földrajztudományának fontosabb jellemzői

A modern értelemben vett földrajztudomány kezdetét Alexander von Humboldt (1769–1859) és Carl Ritter (1779–1859) nevéhez szokás kötni. Utóbbit 1820-ban nevezték ki a berlini egyetem földrajz professzorának, ahol 1825-ban tanszéket

⁸ *David N. Livingstone*: The Geographical Tradition. Oxford 1992. 216–217.

⁹ *Wolfgang Göderle*: Postwar: The Social Transformation of Empire in 19th century Europe. Scientific Knowledge, Hybridity, and the Legitimacy of Imperial Rule. Acta Historiae 28. (2020) 512–513.

¹⁰ Uo. 516.

¹¹ *Hilbert Bálint*: A földrajztudomány intézményesülése és szellemiségének fejlődése az Osztrák–Magyar Monarchiában. Földrajzi Közlemények 143. (2019) 3. sz. 223.

is kapott – ez volt az első földrajzi tanszék.¹² Ezzel párhuzamosan pedig létrejöttek az első földrajzi társaságok a német területeken.¹³ Majd Európa-szerte is sorra alakultak meg a különböző államok földrajzi társaságai, illetve egyetemi tanszékei, s az osztrák és a magyar földrajztudomány alakulására is a német gyakorolta a legnagyobb hatást.¹⁴ A német tudományos élet hatását sokszor csak a történelem területén ismerik el, holott a földrajztudományban a 20. század elejéig a meghatározó módszertani alapvetéseket német kutatók fogalmazták meg.¹⁵ Ezek Humboldt és Ritter munkásságára vezethetők vissza, és bár utóbbi szellemi hatását még érzékelni lehetett a vizsgált korszakban, ekkoriban már inkább Ferdinand von Richthofen (1833–1905) és Friedrich Ratzel (1844–1904) munkái voltak meghatározó jelentőségűek. Richthofen geológus volt, Ratzel pedig gyógyszerészként kezdte pályafutását, s ez a tény hatással volt mindkettőjük munkájára.¹⁶ Ritter nevéhez az összehasonlító földrajzi módszer kidolgozása köthető, amely egy leíró műfaj, így ezt íróasztal mellől, terepi vizsgálódások nélkül végezte.¹⁷ Richthofen, akit a tudománytörténet a 19. század vége vezető geográfusának tart,¹⁸ elsősorban a földfelszín leírásával foglalkozott, terepi kutatásokra, helyszíni megfigyelésekre alapozva.¹⁹ Munkássága – természetföldrajzi szemlélete miatt – az általam vizsgált kérdések szempontjából kevésbé fontos Ratzelénél, akinek földrajza szellemi törvényeket keresett a világ történetében.²⁰

Ratzel darwini alapokon adott új irányt a földrajzi kutatásoknak, miközben a földrajzi determinizmus is jellemezte munkáit.²¹ Vizsgálódása középpontjában az állam állt, s elfogadta azt a tételt, hogy minél nagyobb egy állam területe, annál fejlettebb. Vallotta, hogy a fejlettség elérése alapvetően gyarmatosítás útján valósítható meg. Vizsgálta az országhatárokat és a földrajz összefüggéseit is.²² (Nézőpontjai a századfordulós magyar politikai-földrajzi írásokban is rendre

¹² Gyuris Ferenc: Variációk egy témára. Hunfalvy, Lóczy és Czirbusz földrajz-felfogásának nemzetközi kapcsolódásai. Földrajzi Közlemények 144. (2020) 4. sz. 397.

¹³ Heinz Peter Brogiato: Geschichte der deutschen Geographie im 19. und 20. Jahrhundert. Forschungsstand und methodische Ansätze. In: Allgemeine Geographie. Hrsg. Schenk Winfried – Konrad Schliephake. Gotha 2005. 54.

¹⁴ Fodor Ferenc: A magyar földrajztudomány története. Bp. 2006. 146.

¹⁵ Bruno Schelhaas – Ingrid Hönsch: History of German Geography: Worldwide Reputation and Strategies of Nationalisation and Institutionalisation. In: Geography: Discipline, Profession and Subject since 1870. Ed. Gery S. Dunbar. Los Angeles 2001. 9.

¹⁶ Fodor F.: A magyar földrajztudomány i. m. 146.

¹⁷ Hilbert B.: A földrajztudomány i. m. 227.

¹⁸ Schelhaas, B. – Hönsch, I.: History of German Geography i. m. 10.

¹⁹ Hilbert B.: A földrajztudomány i. m. 227.

²⁰ Livingstone, D. N.: The Geographical i. m. 196.

²¹ Hajdú Zoltán: A politikai földrajz alapjai. In: Általános társadalomföldrajz II. Szerk. Tóth József. Bp. 2002. 25.

²² Uo. 26.

előkerültek.) Ratzel a földrajztudomány 19. század második felében felvállaltan nemzeti célokat propagáló alakjai közé illeszkedik, így valójában a német gyarmatpolitika „aktivistájának” is tekinthető.²³ Az emberföldrajzi, azaz a földfelszíntől függő emberi sajátosságok kialakulását taglaló gondolatait 1881-ben megjelent *Anthropogeographie* című munkájában fejtette ki.²⁴ Az irányzat végül a francia Paul Vidal de La Blache munkásságában teljesedett ki a századfordulón. A magyar földrajztudomány módszertani és eszmerendszeri alakulására is a német és a francia gondolkodás gyakorolta a legnagyobb hatást. Ratzel alapvetéseire támaszkodva jött létre a 20. század elején a geopolitika, amely az államok nemzetközi kapcsolatrendszerét, szövetségi-hatalmi viszonyait vizsgálja.²⁵ A 19. század végén tehát két domináns irányzat alakult ki a földrajztudomány művelői között: az egyik a földrajzot természettudománynak tartotta, a másik pedig társadalomtudománynak. Ez a kortárs vita a magyar földrajztudomány fejlődésében is érzékelhető volt, igaz, némi késéssel. (Németországban az 1890-es évektől, nálunk csak a századforduló után.)²⁶

Az osztrák földrajztudomány intézményesülésének meghatározó állomása volt a különböző szakmai szervezetek és folyóirataik létrejötte (például 1856-ban az Osztrák Földrajzi Társaság [Österreichische Geographische Gesellschaft]) és az egyetemi tanszékek megalapítása.²⁷ A folyamat a törökök kiűzése után, a katonai térképezésekkel kezdődött, majd 1851-ben a bécsi egyetemi tanszék megszervezésével folytatódott. Az egyetemi tanszékek hamar a különböző tudományágak (köztük a földrajztudomány) központjaivá váltak, ebben Bécs élen járt egész Európában.²⁸ 1918-ig további négy egyetemen jöttek létre földrajzi tanszékek.²⁹ Az egyetemi élet meghatározó földrajzkutatói a korszakban Friedrich Simony, Albrecht Penck, Eduard Suess, Wilhelm Tomaschek és Eduard Oberhummel voltak.³⁰ Előbbiek inkább még a Ritter-féle leíró földrajz követői voltak, Tomaschek és Oberhummel azonban már a Ratzel-féle emberföldrajzi irányzathoz kapcsolódott.

Az osztrák földrajztudomány kialakulása a térképekre való igény növekedésén alapult, s megkerülhetetlen szerepet játszott benne a Militärgeographisches

²³ Livingstone, D. N.: The Geographical i. m. 201.

²⁴ Uo. 198.

²⁵ Kovács Zoltán: Társadalomföldrajzi kislexikon. Bp. 2001. 60. Első elmélete az angol Mackinder névéhez fűződik. A geopolitikai elméletek azonban kevés hatást gyakoroltak az általam vizsgált időszak osztrák és magyar földrajzkutatóira, az irányzat kibontakozása is inkább az első világháború utánra tehető. Lásd Hajdú Z.: A politikai földrajz i. m. 26 skk.

²⁶ Fodor E.: A magyar földrajztudomány i. m. 181.

²⁷ Heinz Faßmann: Geography in Austria. Belgeo 5. (2004) 1. sz. 17.

²⁸ Kurt Gostentschnigg: Wissenschaft im Spannungsfeld von Politik und Militär. Die österreichisch-ungarische Albanologie 1867–1918. Graz 2018. 67.

²⁹ Hilbert B.: A földrajztudomány i. m. 225.

³⁰ Faßmann, H.: Geography i. m. 18.

Institut. Az intézmény történetének pontos kezdetei ugyan homályba vesznek, az azonban bizonyos, hogy az első térképészeti munkálatok még Milánóban indultak meg, és innen költözött a hivatal 1841-ben Bécsbe. Az intézet legfőbb feladata az volt, hogy a hadsereget megfelelő térképekkel lássa el, ezért értelemszerűen a közös Hadügyminisztérium szervezetébe tartozott.³¹ A Habsburgok államának térképezésén túl, többek között, a Balkán-félszigetről is készített térképeket.³² A földrajzi kutatások és térképezések, kiegészülve az egyetemi élet más tudományterületeivel (például nyelvészet, történelem), Bécsset a korszak Délkelet-Európa- és Balkán-kutatásainak központjává tették. Ebben nagy szerepet játszott a Balkánnal foglalkozó szakemberek, valamint a régióból érkező fiatal vendég-hallgatók nagy száma is.³³

Magyarországon a földrajztudomány intézményesülése a kiegyezés után indult meg. Az első tanszéket 1870-ben szervezték meg a pesti egyetemen, a Magyar Földrajzi Társaság pedig 1872-ben kezdte meg a működését.³⁴ Utóbbi orgánuma, a *Földrajzi Közlemények* 1873-ban jelent meg először. A magyar földrajz intézményesülése után, akárcsak a német és az osztrák területeken, a földrajztudományt Magyarországon is a kettősség jellemezte, a természettudományi és a történelmi felfogás párhuzamosan volt jelen benne, s ezek egymás mellett és egymás ellen működtek.³⁵ A századfordulóra azonban a hazai földrajzi kutatásokban id. Lóczy Lajos vált meghatározó tekintéllyé, akinek természetföldrajz iránti érdeklődése a magyar földrajztudományt is jelentősen befolyásolta.³⁶ Őt Cholnoky Jenő követte, aki Lóczy tanítványaként továbbvitte a természetföldrajzi szemlélet dominanciáját. Ahogy azonban ez a német földrajztudományban már az 1890-es években megtörtént, Magyarországon is felerősödtek a viták a természettudományi kutatások dominanciájának létjogosultságáról.³⁷ A *Földrajzi Közleményekben* például az 1910-es évekre jellemző tendenciává vált, hogy nem kifejezetten csak a földrajztudománnyal foglalkozó szakemberek munkái jelentek meg benne, és a vezető geográfusok tanulmányaiiban is elmosódott a határ a szigorúan vett tudomány és a politika területe között.³⁸ Lóczy 1906-os, Földrajzi Társaság-beli elnöki beszédében ezt is német

³¹ Történetéről lásd *Franz Almer*: Das k.u.k. militärgeographische Institut. Communications in Asteroisimology 149. (2008) 75–82.

³² *Csaplár-Degovics Krisztián*: Nopcsa Ferenc báró és a Monarchia albániai politikája 1910–1911. Fons 8. (2011) 316.

³³ *Gostentschnigg, K.*: Wissenschaft i. m. 67.

³⁴ *Hilbert B.*: A földrajztudomány i. m. 225.

³⁵ *Fodor F.*: A magyar földrajztudomány i. m. 147.

³⁶ Uo. 149.

³⁷ Uo. 186.

³⁸ Uo. 206–208.

hatásra vezette vissza: „Ritter teológiai, bevallott és színvallás nélküli követői [...] túlhajtották a földrajz módszerében ezt a természetes kíváncsiságot, és Németország [...] geográfusai, Ratzel, Kirchhoff, Wagner a német hegemonia terjesztését tekintik a földrajz fő céljának.”³⁹ A hegemonia kiterjesztése iránti igény a századforduló Magyarországon is megjelent a magyar birodalmi gondolatban. Követői és népszerűsítői között több földrajztudóst is találunk. A kutatások alapján a magyar birodalmi gondolat lényegében a korszak imperialista gondolatvilága magyar megjelenési formájának tekinthető. Ez a századfordulón népszerűvé váló eszme a magyarság kulturális, gazdasági és politikai fölényét hirdette, s céljául tűzte ki a környező államok feletti befolyás növelését is.⁴⁰

A Balkán az osztrák és a magyar földrajzi kutatásokban

A Habsburg Birodalom mindig figyelemmel kísérte a Balkán-félszigeten történő eseményeket. Az imperializmus korában, amikor Hannah Arendt szavaival: „a polgárság a társadalom vezető osztályaként, további gazdasági fejlődéséhez már nem elégedett meg a nemzetállam nyújtotta keretekkel”,⁴¹ a Balkánra irányuló figyelme továbberosódott. Ennek az 1870-es évektől a külpolitikában is erősödő érdeklődésnek az alapja a gazdasági érdekek érvényesítése és a katonai-stratégiai célok megvalósítása, illetve egy délszláv államtömörülés kialakulásától való félelem volt.⁴² A növekvő érdeklődés a különböző tudományágak területén is jelentkezett, hiszen „más kultúrák megismerése és leigázása nagyon gyakran szoros kölcsönhatásban állt egymással: az ismeretek gyűjtése eszközül szolgálhatott a leigázáshoz”,⁴³ így az ezzel járó tudományos eredményeket a kormányzatok gyakran saját érdekeik szolgálatába próbálták állítani. Ezt 1896-ban hivatalos szintre is emelték, amikor a bécsi Akadémián létrejött a Balkán Bizottság, és ezáltal Bécs vált a korszak délszláv kutatásainak abszolút központjává.⁴⁴

A 19. század elejéig leginkább útleírások születtek a Balkánról, majd a Leo von Thun-Hohenstein vallás- és közoktatásügyi minisztersége idején (1849–1860) bevezetett reformoknak köszönhetően az egyetemek váltak a tudományos

³⁹ Uo. 155.

⁴⁰ A magyar birodalmi gondolatról lásd *Varga Bálint*: A magyar birodalom koncepciói a hosszú 19. században. Századok 154. (2020) 1187–1206., illetve imperialista megközelítéséről lásd *Bertényi Iván*: A „magyar birodalmi gondolatról” – az I. világháború előtt. Kommentár 2. (2007) 4. sz. 40–56.; *Romsics Ignác*: A magyar birodalmi gondolat. Mozgó Világ 38. (2012) 8–9. sz. 6–18.

⁴¹ *Hannah Arendt*: A totalitarizmus gyökerei. Bp. 1992. 149.

⁴² *Diószegi István*: Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája. Bp. 2001. 19–20.

⁴³ *Dupcsik Csaba*: A Balkán képe Magyarországon a 19–20. században. Bp. 2005. 22.

⁴⁴ *Demeter Gábor*: A modernizációtól az expanziós törekvésekig, a liberalizmustól a turanizmusig. Bp. 2018. 123.

élet központjaivá.⁴⁵ Ez megteremtette az osztrák területeken a Balkánnal foglalkozó tudományos élet intézményi hátterét. A folyamat a kiegyezés után a magyar területeken is végbement, így mindkét birodalomfélben megindult az intézményesült Balkán-kutatás.⁴⁶ A magyar fél lemaradása azonban mindvégig megmaradt, amit jól szemléltet, hogy amikor a budapesti Keleti Kereskedelmi Akadémia 1899-ban megnyitotta kapuit, Bécs már a Balkán-kutatás európai központjának számított.⁴⁷ Az intézményekben mindenekelőtt a nyelvészeti és a történelmi kutatások jelentősége emelhető ki, bár utóbbi gyakran összefonódott a földrajziakkal is, ami miatt e kettőt nehéz egymástól elválasztani. Ez azonban nemcsak a két tudományterület rokon volta miatt alakult így, hanem sokszor a kutatók személyéből is fakadt. A korszak neves Balkán-kutatói közül ugyanis többen nem csak egyetlen tudományterületnek szentelték az életüket.

Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikai vonalvezetéséből adódóan Albánia a tudományos életben is megkülönböztetett figyelmet kapott. Az 1870-es évek végétől ugyanis a Monarchia kapcsolata a szomszédos délszláv államokkal folyamatosan romlott, így szüksége volt egy stratégiailag kiváló helyen fekvő, hozzá hű állam szövetségére a félszigeten.⁴⁸ Fontos területnek számított még Dalmácia is, ahol az olasz befolyás megjelenése miatt szükséges volt az ott élőkben a birodalomhoz való tartozás tudatának erősítése, valamint Bosznia, ahol a szláv törekvések ellensúlyozására törekedtek – különösen 1908 után.⁴⁹ Ezek a megállapítások ki is jelölik a korszak régióra irányuló földrajzi kutatásainak fő irányait. A magyar kutatók ezen kívül a századfordulón kibontakozó magyar birodalmi gondolat jegyében további területekre is kiterjesztették vizsgálataikat – a földrajz és a politika határait gyakran összemosva.

A diplomácia és a földrajz találkozása

A diplomácia és a földrajz kapcsolatát a korszakban (elsősorban Kurt Gostentschniggnek a Pierre Bourdieu praxeológiáját felhasználó és a Monarchia albanológiáját különböző „mezők” feltárásával értelmezni próbáló könyvére támaszkodva és

⁴⁵ Gostentschnigg, K.: *Wissenschaft i. m.* 66–67.

⁴⁶ Ábrahám Barna: A Balkán képe a 19–20. századi magyar geopolitikai és tudományos gondolkodásban. *Regio* 18. (2007) 2. sz. 53.

⁴⁷ Oliver Jens Schmitt: *Balkanforschung an der Universität Wien*. In: Reichweiten und Außensichten. Hrsg. Margarete Grander – Thomas König. Wien 2015. 61.

⁴⁸ Gostentschnigg, K.: *Wissenschaft i. m.* 12.

⁴⁹ A tudományos élet és a politikai lépések összefonódására lásd Csaplár-Degovics Krisztián: Thallóczy Lajos és az albanológia: vázlatok egy nemzetépítési kísérletről. *Levéltári Közlemények* 81. (2010) 167–189.; Dán Károly: Kállay Béni és a magyar imperializmus. Egy bátortalan kísérlet maradványai. *Aetas* 15. (2000) 1–2. sz. 220–248.

azt továbbgondolva)⁵⁰ három területen érdemes vizsgálnunk. Egyrészt a földrajzzal hivatásszerűen foglalkozók népszerűsítő tevékenységén keresztül a közvélemény befolyásolásában, ami természetesen hatással lehetett a napi politikára és így áttételesen a diplomáciára is. Másrészt a különböző diplomáciai szolgálatot teljesítők földrajzi ismeretein keresztül, amiben főszerepet kaptak egyes intézmények, amelyek a külföldi szolgálatra készítették fel a kiválasztottakat. Végül pedig az egyes személyek tevékenységén és a különböző kapcsolati hálók rendszerén keresztül.

A földrajz és a nagyközönség kapcsolata

A három terület közül talán az első a legszerteágazóbb, emiatt ezt a legnehezebb megfelelő kritikai szemlélettel vizsgálni, illetve megállapítani a hatását a mindennapi diplomáciára. Ennek a területnek leginkább a vágyak megfogalmazásában volt szerepe, illetve politikai nyomásgyakorlásra is alkalmas lehetett a nagyközönség befolyásolásán keresztül. Az események alakítására ebből kifolyólag csak kis mértékben tudott hatni. Ezt az is alátámasztja, hogy a történelem végül a legkevesbé sem alakult úgy, ahogy ezek a nagyközönségnek szánt, gyakran a tudományosság határán túllépő munkák fogalmaztak.⁵¹ Arra azonban a kutatás során jól használhatók, hogy bemutassák egy-egy állam végső célkitűzéseit, és így a későbbi döntéshozatal vizsgálatánál segíthetnek értékelni az elért diplomáciai eredményeket.

A Monarchia magyar területén két szervezet vizsgálatával lehet a legjobban feltárni a földrajz és a nagyközönség egykori kapcsolatát: a Magyar Földrajzi Társaság tevékenységén és annak kiadványában, a *Földrajzi Közlemények*ben megjelent publikációkon, valamint a kelet iránti érdeklődés századfordulós csúcsszervezetének, a magyar Turáni Társaságnak a működésén keresztül. Mindkettőre hatással volt az 1900-as években népszerű magyar birodalmi gondolat, amely „Kelet-szemléletnek [...] nem a gyarmatosítás volt a célja, hanem a néprokonsági alapon új, politikai, gazdasági, kulturális kapcsolatok szövése”, de magyar szupremáciával,⁵² és amelyhez a dualizmus államrendszere adta azt a politikai keretet, amelyben „a magyarok igazi birodalmi gondolata ennek a Habsburg Monarchiának a magyar nemzeti érdekek megvalósítására történő felhasználása volt”.⁵³

⁵⁰ Gostentschnigg munkájáról bővebben *Kisling Zénó*: Az Osztrák–Magyar Monarchia hatalmi törekvései Albániában. (<https://bit.ly/3OKmd2N>, letöltés 2021. jún. 18.)

⁵¹ Ez alól Fiume esete kivétel, amelynek magyar érdekek szerinti fejlesztése fontos vágyalom volt, és végül sikerrel járt. Ennek a folyamatnak a politikai változásait lásd *Ordasi Ágnes*: A magyar kormány Fiume-politikája a századfordulón. *Mediterrán és Balkán Fórum* 9. (2016) 3–4. sz. 2–15. Gazdasági- és infrastrukturális fejlődésének megismerésére lásd *Pelles Márton – Zsigmond Gábor*: Egy sikeres magyar közlekedés- és gazdasági-fejlesztési beruházás. *Közlekedés- és technikátörténeti Szemle* 2. (2019) 70–95.

⁵² *Ablonczy Balázs*: Keletre, magyar! A magyar turanizmus története. Bp. 2016. 46.

⁵³ *Bertényi I.*: A „magyar birodalmi gondolatról” i. m. 53.

A Balkán megismertetését a nagyközönséggel a korszakban egyértelműen a földrajzi társaságok és kutatók vállalták magukra, ismeretterjesztő előadásokkal és publikációs tevékenységükkel. Erre a „küldetésre” a földrajztudomány művelői a modern tudományok intézményesülésének kezdetétől fogva meghatározó jelentőségű feladatként tekintettek.⁵⁴ A *Földrajzi Közlemények*ben indulásától kezdve jelentek meg tanulmányok a Balkánnal kapcsolatban,⁵⁵ és a lap figyelemmel kísérte a Balkán-háborúk okozta politikai változásokat is: amíg az 1900-as évek elején csak egy-két tanulmány foglalkozott a régióval, addig 1913-ban ez a szám már nyolcra nőtt.⁵⁶ A népszerűsítő munka előtérbe kerülésének azonban az lett a következménye, hogy a tudományosság háttérbe szorult,⁵⁷ ahogy Dupcsik Csaba írja, a korszak tudósai „széles kitekintéssel írtak”.⁵⁸ 1912-ben a népszerűsítő előadások között is elő-előkerült a Balkán témaköre. Milleker Rezső például *Kereskedelem-politikai érdekek és a Bagdad-vasút*, Tonelli Sándor pedig *Bosznia és Hercegovina gazdasági jelentőségéről* címmel tartott előadást.⁵⁹ Ezekre a tanulmányokra és előadásokra azonban jellemző volt a rugalmas, a mondanivaló céljához igazított érvrendszer, a gyakori ellentmondásosság, és hogy a földrajzi érveket rendre felülírták a politikaiak.⁶⁰

A magyar birodalmi gondolat konkrét földrajzi megjelenése jól megragadható egy Dupcsik Csaba által is elemzett Cholnoky Jenő-idézetben, amely a magyar medence déli határát írja le: „[Földrajzilag tehát] Bosznia okkupálása s így a magyar medence politikai fennhatóságának kiterjesztése a medencéhez tartozó területekre egészen természetes volt s előbb-utóbb be kellett következnie. Szerbiában a magyar medence természetes határa messze fenn van délen a folyók vízválasztó-vidékén. Ha a török idők erőszakosan meg nem változtatják itt a politikai alakulásokat, bizonyos, hogy a magyar királyság déli határa Nis felől a Rigómezőn át Montenegró felé terjed ki.”⁶¹ Az ilyen és ehhez hasonló megállapítások, amelyeket Cholnoky tanulmányai mellett Havass Rezső, Kogutowicz Károly vagy épp Milleker Rezső *Földrajzi Közlemények*ben megjelent munkáiban is találhatunk,⁶² befolyásolhatták a magyar közvéleményt,⁶³ s hatással lehettek a korszak meghatározó politikusaira és lobbicsoportjaira is. Így szintén tetten érhetők Tisza István, Burián István vagy

⁵⁴ Bottlik Zsolt – Köszegi Margit: A magyar földrajztudomány Balkán képe a XX. század elején. In: FUT. Földrajz – Utazás – Történelem. Szerk. Lendvai Tímár Edit et. al. Bp. 2018.

⁵⁵ Hajdú Zoltán: Az intézményesülő Balkán-kutatás kialakulásának és fejlődésének problémái Magyarországon 1948-ig, különös tekintettel a földrajzi kutatásokra. Balkán Füzetek 1. (2003) 23.

⁵⁶ Dupcsik Cs.: A Balkán képe i. m. 59.

⁵⁷ Fodor F.: A magyar földrajztudomány i. m. 206.

⁵⁸ Dupcsik Cs.: A Balkán képe i. m. 59.

⁵⁹ Földrajzi Közlemények XL. kötet (1912) I–IV. füzet. 56.

⁶⁰ Dupcsik Cs.: A Balkán képe i. m. 74–75.

⁶¹ Uo. 84.

⁶² Hajdú Z.: Az intézményes Balkán-kutatás i. m. 24.

⁶³ Dupcsik Cs.: A Balkán képe i. m. 58.

épp Thallóczy Lajos gondolkodásában.⁶⁴ A magyar birodalmi gondolatot azonban a hivatalos politika sohasem támogatta nyíltan,⁶⁵ aminek oka a trializmustól való félelemben gyökerezhetett.⁶⁶ Felvetődik ugyanakkor a kérdés, hogy valóban a földrajztudomány művelői kívánták-e befolyásukat kiterjeszteni ezeken a politikusokon keresztül, vagy éppen fordítva, a földrajzi kérdések iránt érdeklődő politikai elit kívánta a földrajz segítségével meggyőzni a nagyközönséget tevékenysége helyességéről? A kérdést csupán további kutatások tudják majd eldönteni.

A Turáni Társaság a keleti érdeklődésnek egy tágabb értelemben vett megtestesítője volt. A turáni eszme nem állt meg a Balkán határainál, hanem elmerészkedett egészen Ázsia túlvégéig, Japánig. Célkitűzésében is megfogalmazódott: célunk „Ázsia és velünk rokon európai népek tudományát, művészetét és közgazdaságát tanulmányozni, ismertetni, fejleszteni és a magyar érdekekkel összhangba hozni”.⁶⁷ A népszerűsítés kezdettől fogva fontos szerepet játszott az egyesület életében, amely jórészt az 1913-ban alapított *Turán* folyóiraton keresztül zajlott.⁶⁸ A turáni mozgalom szoros kapcsolatot ápolt a földrajztudománnyal, erre utal a mozgalom támogató szervezeteit felsoroló dokumentum, ahol szerepel a Magyar Földrajzi Társaság is.⁶⁹ A Turáni Társaságnak és a Földrajzi Társaságnak ráadásul több közös tagja is volt.⁷⁰ Az ismeretterjesztésében is együttműködött a két szervezet; többször publikáltak például turáni témájú tanulmányokat a *Földrajzi Közleményekben*,⁷¹ illetve földrajztudósok is írtak a *Turán*ba.⁷² A Turáni Társaság szerepe 1918-ig nőtt a magyar közéletben, részben azért, mert a magyar birodalmi gondolat egyik szószólója volt, részben mert magasrangú tagjai révén (például Teleki Pál) jelentős politikai háttérrel rendelkezett.⁷³

A diplomata pályára felkészítő intézmények szerepe

A diplomácia szempontjából nem az egyetemek és a különböző társaságok voltak az igazán fontos földrajzzal foglalkozó intézmények, hanem az 1754 óta Bécsben működő Keleti Akadémia (1898-tól Konzuli Akadémia), amelynek egyedüli célja

⁶⁴ Demeter G.: A modernizációtól i. m. 119.

⁶⁵ Uo. 139.

⁶⁶ Uo. 103.

⁶⁷ A Turáni Társaság Alapszabálya, 1910. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, P 1385 Turáni Társaság (a továbbiakban: MNL OL P 1385) 1. 2. tétel: Általános ügyviteli iratok 1912–1917.

⁶⁸ Ablonczy B.: Keletre, magyar i. m. 59.

⁶⁹ Heti jelentés, 1912.02.03. MNL OL P 1385, 1. tétel: Elnöki iratok (1912–1914).

⁷⁰ Ablonczy B.: Keletre, magyar i. m. 54.

⁷¹ Például Márki Sándor dr.: Turániak Ázsia történetében. Földrajzi Közlemények XL. kötet (1912) 5. füzet. 65–77.

⁷² Ablonczy B.: Keletre, magyar i. m. 61.

⁷³ Demeter G.: A modernizációtól i. m. 147.

az volt, hogy a külügyi apparátus számára az államhoz hű, jól képzett személyi utánpótlást neveljen.⁷⁴

Az intézményt eredetileg a keleti nyelvek oktatására és az Oszmán Birodalommal való könnyebb kapcsolattartás megteremtésére hozták létre.⁷⁵ A világ modernizálódásával azonban a Külügyminisztérium dolgozóinak is szélesebb körű információkra és gyakorlatiasabb tudásra volt szükségük,⁷⁶ ezért megváltozott az Akadémia képzése is. A nyelvi órák továbbra is többségben maradtak a képzésben, egészen 1898-ig – egy 1887–1888-as napló tanúsága szerint francia, olasz, török, arab, perzsa, szerb, orosz, angol, újgörög és magyar nyelvet is oktattak az intézmény falai között –,⁷⁷ az 1898-as év azonban komoly változásokat hozott. Az intézményi névváltozáson túl (ettől kezdve nevezték Konzuli Akadémiának) a teljes tantárgyi struktúrát is megreformálták. A nyelvi órák száma csökkent, a gyakorlatinak nevezett jogi, kereskedelmi és gazdasági órák száma pedig nőtt. A képzést két részre bontották, nyugati és keleti szakirányra.⁷⁸ Az intézményben a földrajzi ismereteket bővítő kurzusként a katonai földrajz volt a legrégebbi tantárgy, ez az 1880–1881-es tanév óta szerepelt a katalógusokban,⁷⁹ és az 1904-es újabb reform után is megmaradt.⁸⁰ Emellett a kereskedelmi és a gazdasági tantárgyak keretében is találkozhattak a hallgatók földrajzi ismeretekkel, 1904-től önálló tantárgyként is (kereskedelmi földrajz).⁸¹

Az intézmény a külügyminisztériumi apparátusnak képezte az utánpótlást, de több konzul és követ is az iskola növendéke volt. Közülük érdemes kiemelni Theodor Anton Ippent, Konstantin Bilinskit és Alfred Rappaportot, akik maguk is befolyásolták az 1912–1913-as diplomáciai eseményeket.⁸² Az Akadémia magyar szempontból is fontos intézmény volt, mivel több (később jelentős

⁷⁴ *Heinrich Pfusterschmid-Hardenstein*: Von der Orientalischen Akademie zur K. u. K. Konsularakademie. Eine Maria-Theresianische Institution und ihre Bedeutung für den auswärtigen Dienst der österreichisch-ungarischen Monarchie. In: *Die Habsburgmonarchie 1848–1918. Die Habsburgermonarchie im System der internationalen Beziehungen*. Hrsg. Adam Wandruszka – Peter Urbantisch. VI/1. Wien 1989. 166.

⁷⁵ *Tefner Zoltán*: Hogyan tanítottak nyelvet a bécsi Keleti Akadémián? In: *Nemzetek és birodalmak. Diószegi István 80 éves. Szerk. Háda Béla et. al. Bp. 2010. 632.*

⁷⁶ [Szerző nélkül]: A K.u.K. Konzuli Akadémia 1754-től 1904-ig Emlékirat. Bécs 1904. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Sonderbestände: Nachlässe, Familien- und Herrschaftsarchive, Archive der Konsularakademie (a továbbiakban: HHStA SB AKA), Bücher 142. 39.

⁷⁷ K.u.K. Orientalische Akademie Katalog 1887/8. HHStA SB AKA, Bücher 32.

⁷⁸ [Szerző nélkül]: A K.u.K. Konzuli Akadémia 1754-től 1904-ig. Emlékirat. Bécs 1904. HHStA SB AKA, Bücher 142. 35–37.

⁷⁹ *Engelbert Deusch*: Die effektiven Konsuln Österreich(-Ungarn) von 1825–1918. Köln–Weimar–Bécs 2017. 42.

⁸⁰ Studienkatalog. 1913/14. HHStA SB AKA, Bücher 45.

⁸¹ K.u.K. Konsular-Akademie Studienkatalog 1904/5. HHStA SB AKA, Bücher 36.

⁸² [Szerző nélkül]: A K.u.K. Konzuli Akadémia 1754-től 1904-ig. Emlékirat. Bécs 1904. HHStA SB AKA, Bücher 142. 89. skk.

pozíciót betöltő) magyar személy is itt tanult. Hallgatói között szerepelt például báró Burián István is, aki többször volt közös pénzügyminiszter és külügyminiszter.⁸³ (Emiatt hivatalból is foglalkoznia kellett a balkáni kérdésekkel, mivel pénzügyminiszterként ő felügyelte Bosznia ügyeit.) Több itt tanuló magyar hallgatóból lett később konzul (Szécsén Miklós, Mérey Kajetán vagy Szögyény-Marich László).⁸⁴ A hallgatók mellett a tanárok között is voltak magyarok, közülük talán Thallóczy Lajos a legismertebb.⁸⁵

Az intézmény keretei között összefonódott az oktatás és a tudományos kutatás. Ez részben a gyűjtemények és szakkönyvtárak létrehozásában nyilvánult meg,⁸⁶ részben pedig abban, hogy a végzett hallgatók közül többen tudományos munkát (is) végeztek szolgálati helyükön. Ezek középpontjában szintén a balkáni kutatások állnak – az ottani sűrű osztrák–magyar konzuli hálózatnak köszönhetően.⁸⁷ A tudományos munkát támogatták az 1904–1905-ös tanévtől kezdődően rendszeresen szervezett tanulmányutak is.⁸⁸

Magyarországon az intézményes Balkán-kutatás az osztrákhhoz képest később alakult ki, így az 1912–1913-as eseményekre kevésbé lehetett hatással. A folyamat egybeesett a magyar birodalmi gondolat felfutásával és a déli expanziós elképzelések megerősödésével, ami a Balkán-háborúk következtében tovább erősödött.⁸⁹ A Balkánnal foglalkozó budapesti intézmények közül az 1891-ben induló Keleti Kereskedelmi Tanfolyam emelhető ki, amelyből 1899-ben Akadémiát szerveztek (Keleti Kereskedelmi Akadémia).⁹⁰ Az intézmény képzése gyakorlatorientált volt, a hallgatóknak a kereskedelmi érdekek érvényesítéséhez szükséges tudást nyújtotta. Eközben azonban a tanárok az intézményi háttérrel saját ambícióik kielégítésére is felhasználták, ami gyakran politika- és ideológiamentes tudományos eredményekhez vezetett.⁹¹ A tananyagban fontos szerepet kaptak a gazdaságföldrajzi ismeretek, köztük a Balkánra vonatkozókat Strausz Adolf oktatta.⁹² A képzés az évek során folyamatosan szélesedett, és egyre több földrajzi tárgyú kurzus került

⁸³ Életéről lásd *Diószegi István: A ballplatzi palota utolsó gazdája*. Kortárs 10. (1966) 270–283.

⁸⁴ Életükről és előmenetelükről lásd *Somogyi Éva: Hagyomány és átalakulás. Állam és bürokrácia a dualista Habsburg Monarchiában*. Bp. 2006.

⁸⁵ *Zichy Mihály: Segítség nehéz időkben. Levélválogatás Thallóczy Lajos hagyatékából*. Bp. 2018. 26.

⁸⁶ *Pfusterschmid-Hardenstein, H.: Von der Orientalischen Akademie i. m. 157.*

⁸⁷ *Deusch, E.: Die effektiven Konsuln i. m. 22 skk.*

⁸⁸ *Pfusterschmid-Hardenstein, H.: Von der Orientalischen Akademie i. m. 165.*

⁸⁹ *Bottlik Zs. – Köszegi M.: A magyar földrajztudomány i. m. 118.*

⁹⁰ *Dokumentumok a Keleti Kereskedelmi Akadémia történetéből 1891–1920*. Szerk. Szögi László – Zsidi Vilmos. Bp. 2007. 15–18.

⁹¹ *Erdélyi Máttyás: A Keleti Kereskedelmi Akadémia és az orientalisták: a tudomány, a gazdaság és a politika interakciója*. Korall 21. (2020) 33.

⁹² *Demeter G.: A modernizációtól i. m. 115.*; Strausz Adolf (1853–1944) több tudományterület elismert kutatója. Életéről lásd *Róbert Péter: Strausz Adolf, a Balkán tudósa. Múlt és jövő* 8. (1995) 1–2. sz. 98–102.

be a tananyagba, így például Kis-Ázsia és Elő-Ázsia gazdasági földrajza is, e tárgy oktatója Milleker Rezső volt.⁹³ Mindkét említett tanár a földrajztudományban elismert szaktekintélynek számított. A Keleti Kereskedelmi Akadémia mellett az is jól mutatja a Balkán-kutatás hangsúlyossá válását, hogy 1913-ban megalapították a Magyar Tudományos Akadémia Keleti Bizottságát, amelynek létrejöttében és későbbi tevékenységében Teleki Pálnak kiemelt szerepe volt.⁹⁴

A személyes kapcsolatok szerepe

A legösszetettebb befolyásolási tényező a személyes kapcsolatok rendszere, amelynek feltérképezése talán a legnehezebb feladat, és nem is feltétlenül teljesíthető. Ennek ellenére a szereplők közötti kapcsolati háló, véleménycsere és az ezek által kialakuló nyomásgyakorlási csoportok feltárhatók. A tudományágakat itt nehéz egymástól elválasztani, mivel a legtöbb személy nemcsak a földrajz, hanem más tudományterület művelője is volt. Ezek a tudósok ismerték egymást és kapcsolatban is álltak,⁹⁵ amit a hagyatékaikban fellelhető levelezések is igazolnak. (Lásd például: Lóczy Lajos hagyatékában Cholnoky Jenőtől, Havass Rezsőtől, Hoisty Páltól, Stein Auréltól, Teleki Páltól, Nopcsa Ferentől és Thallóczy Lajostól is található levelek.)⁹⁶ Ők mindannyian foglalkoztak a Balkánnal, voltak, akik csak elméleti, imperialista megközelítésben (Havass Rezső), de voltak olyanok is, akik terepkutatásokat is végeztek (Nopcsa Ferenc). Kivétel nélkül igaz rájuk, hogy a munkásságuk, különösen a Balkán-háborúk idején, összerosódott politikai állásfoglalásukkal is.⁹⁷ Cholnoky Jenő – fennmaradt levelei tanúsága szerint – Lóczyénál szűkebb körrel állt napi kapcsolatban. Az ő hagyatékában őrzött levelekben is szóba kerül a politika. Ennek legjobb példái a Nopcsa Ferentől kapott levelek, melyekben Nopcsa többek között megemlítette, hogy „Bécsben a geográfiától távol álló körökben éppen most elég nagy az érdeklődés albániai utazásaim iránt”,⁹⁸ vagy épp a bécsi térképkiadási lehetőségeket mérlegelte és kritizálta, mert szerinte Bécsben túl nagy volt a politika befolyása egy ilyen térkép tudományos igényű kiadására.⁹⁹

⁹³ Dokumentumok a Keleti Kereskedelmi Akadémia történetéből i. m. 167.

⁹⁴ Hajdú Z.: Az intézményes Balkán-kutatás i. m. 14.

⁹⁵ Gostentschnigg, K.: Wissenschaft i. m. 224.

⁹⁶ id. Lóczy Lajos levelei. Magyar Bányászati és Földtani Szolgálat, Gyűjteményi Osztály, Tudománytörténeti Gyűjtemény: 3A-1. (A továbbiakban a levelezések hivatkozásánál minden esetben az őrzési formulát használom.)

⁹⁷ Gostentschnigg, K.: Wissenschaft i. m. 744.

⁹⁸ Nopcsa Cholnokynak. H. é. n. [1906]. Magyar Földrajzi Múzeum, Cholnoky hagyatéka, Cholnoky levelezés 1904–1906.

⁹⁹ Nopcsa Cholnokynak. London É. n. [1906] Uo.

Thallóczy Lajos ugyan nem volt földrajztudós, személye azonban tanulmányom szempontjából megkerülhetetlen. Ő volt ugyanis az, aki összekapcsolta a magyar és az osztrák tudományos életet, illetve az ezekben megjelenő politikai véleményeket. Párhuzamosan dolgozott az államapparátusban és a tudományos világban, s kapcsolatai miatt a politikai döntések előkészítésében is részt vett.¹⁰⁰ Szakértelme meghatározó szereplővé tette több pénzügyminiszter működése idején is.¹⁰¹ 1886-ban került Bécsbe azzal a feladattal, hogy vezesse a Pénzügyminisztérium alá tartozó levéltár magyar vonatkozású iratainak rendezését.¹⁰² Thallóczyt a legtöbb történész a Monarchia feltétlen híveként tartja számon, aki meg volt győződve az Osztrák–Magyar Birodalom pozitív szerepéről, ahol „a közös érdek megtestesítője a közös uralkodó, akinek ő, a szolgálatában áll”,¹⁰³ miközben a magyar érdekeket is szem előtt tartotta.¹⁰⁴ Jelentős szerepet játszott a Monarchia Balkán-politikájában, amit tudományos munkásságával kívánt szolgálni. Működésének két kiemelkedő mozzanata a bosnyák és az albán nemzettudat létrehozásának segítése volt. A bosnyák nemzettudat alakítását a Monarchia érdekeinek megfelelő módon még Kállay Béni közös pénzügyminiszter kezdeményezte.¹⁰⁵ Megbízásából kezdett el Thallóczy behatóan foglalkozni a bosnyák történelem feldolgozásával, amelyben segítségére volt kiváló nyelvtudása. Több forrásgyűjtemény mellett nevéhez kötődik egy bosnyák népiskolai tankönyv megírása is.¹⁰⁶ Hasonlóan fontos szerepe volt az albán nemzetépítés támogatásában is. Albánia kérdése 1878-ban került elő először a nagyhatalmak tárgyalásain, majd a századfordulótól kezdve egyre fontosabb szerepet játszott a Monarchia külpolitikájában.¹⁰⁷ Az 1896-ban elfogadott, Thallóczy és Ippen által kidolgozott „albán akciótervek” alapján indult meg egy albán történelmet feldolgozó könyv megírása, amit Thallóczy maga készített el. Ezzel párhuzamosan terjeszteni kezdtek egy Bécsben szerkesztett és Brüsszelben kiadott folyóiratot is *Albanie* címmel.¹⁰⁸ (Balkáni kulturális befolyását Bécs a kultuszprotektorátusi

¹⁰⁰ *Gostentschnigg, K.*: Wissenschaft i. m. 427.

¹⁰¹ *Ress Imre*: Magyarok a közös pénzügyminisztériumban. In: *Kapcsolatok és Keresztutak*. Szerk. Ress Imre. Bp. 2004. 241.

¹⁰² *Tömöry Márta*: In memoriam Herceghalom 1916. Bp. 1991. 15.

¹⁰³ *Zichy M.*: Segítség nehéz időkben i. m. 21.

¹⁰⁴ *Demeter G.*: A modernizációtól i. m. 122.

¹⁰⁵ A témáról lásd *Dán K.*: Kállay Béni i. m.

¹⁰⁶ *Ress Imre*: Thallóczy Lajos bécsi hivatali és tudományos pályakezdése. In: *História mezején. A 19. század emlékezete*. Szerk. Deák Ágnes – Völgyesi Orsolya. Szeged 2011. 170–176.

¹⁰⁷ Albánia szerepéről a bécsi külpolitikában lásd *Csaplár-Degovics Krisztián*: Az albán nemzettévalás kezdetei (1878–1913) – a Rilindja és az államalapítás korszaka. Bp. 2010.; *Pollmann Ferenc*: Az első világháború kitörése és az osztrák–magyar Albánia-projekt. *Aetas* 29. (2014) 3. sz. 20–29.

¹⁰⁸ *Csaplár-Degovics K.*: Thallóczy Lajos i. m. 169–172.

jogcímén gyakorolta, amelynek értelmében joga volt a félsziget katolikus lakosságának védelmére és oktatására.)¹⁰⁹

Bár Thallóczy párhuzamosan dolgozott az államapparátusban és a tudományban, s politikai motivációi is voltak, mindvégig megmaradt kritikus történésznek.¹¹⁰ Jelentős kapcsolati hálója révén ugyanakkor komoly befolyással bírt, ezt levélváltásai jól mutatják. Találunk levelet hagyatékában Berchtoldtól, a Monarchia Balkán-háborúk alatti külügyminiszterétől, valamint Konstantin Bilinskitől, Alfred Rappaporttól, Theodor Ippentől, akik mind a Külügyminisztérium alkalmazottai, egyben a balkáni ügyek szakértői voltak. Mellettük a magyar földrajztudomány képviselőivel is kapcsolatban állt, a korábban már említett id. Lóczy Lajossal, Cholnoky Jenővel, Havass Rezsővel, Hoitsy Pállal és Nopcsa Ferencsel.¹¹¹ Thallóczy jól ismerte a korszak földrajzi kutatásait, és nemzetközileg elismert tudósként támogatta is azokat. Jó példa erre, hogy a Magyar Földrajzi Társaság munkáját a különböző délszláv földrajzkutatókkal való kapcsolatfelvételen is segítette.¹¹² Gyakran kikérték véleményét egy-egy tanulmány vagy cikk megjelenése kapcsán,¹¹³ még id. Lóczy Lajos is egy magyar birodalmi térkép készítésének tervét illetően.¹¹⁴ A levelezésen túl bécsi lakása a közösségi és tudományos élet központja és találkozóhelye volt, ahol a Bécsben tanuló és dolgozó magyarok vitták meg gondolataikat.¹¹⁵ Thallóczyt karrierje ugyan Bécshez kötötte, de munkáiban hangsúlyozta a Balkán szláv népeinek és a magyarságnak a sorsközösségét és egymásrautaltságát – egyértelműen a magyar érdekeket képviselve.¹¹⁶

E tanulmány szempontjából a korszak legfontosabb tudományos munkát is végző személye Theodor Anton Ippen, cseh származású osztrák diplomata és kutató.¹¹⁷ Munkásságát, gondolkodását jól jellemzi Somogyi Éva megállapítása: „Aki egyszer belépett a Ballhausplatzra, megszűnt egy nemzet képviselője lenni.”¹¹⁸ Ippen egész életében a Monarchia érdekében dolgozott, amelyhez a tudást a Keleti Akadémia hallgatójaként sajátította el a kitűnő nyelvtudással együtt.¹¹⁹ Tudományos munkássága több tudományterülethez is kapcsolódik, amelyek közül a történelem és a földrajz emelkedik ki. Utóbbit alátámasztja tagsága a

¹⁰⁹ *Uő*: Az albán nemzettévallás i. m. 125.

¹¹⁰ *Gostentschnigg, K.*: Wissenschaft i. m. 234.

¹¹¹ Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár. Fond XI. Thallóczy Lajos hagyatéka. (a továbbiakban: OSZK Kt. Fond XI.)

¹¹² Cholnoky Jenő Thallóczy Lajoshoz. Kolozsvár, 1911. jan. 20. OSZK Kt. Fond XI/177.

¹¹³ Hoitsy Pál Thallóczy Lajoshoz. [H. é. n.]. OSZK Kt. Fond XI/438.

¹¹⁴ Lóczy Lajos Thallóczy Lajoshoz. Bp., 1912. jan. 26. OSZK Kt. Fond XI/636.

¹¹⁵ *Tömöry M.*: Thallóczy Lajos, a történész politikus i. m. 17.

¹¹⁶ *Ress I.*: Magyarok a közös i. m. 241.

¹¹⁷ Életéről lásd *Anneliese Wernicke*: Theodor Ippen. Wiesbaden 1967.

¹¹⁸ *Somogyi É.*: Hagyomány és átalakulás i. m. 91.

¹¹⁹ *Wernicke, A.*: Theodor Anton Ippen i. m. 11.

Császári és Királyi Földrajzi Társaságban (Kaiserlich-Königliche Geographische Gesellschaft) is.¹²⁰ Érdeklődésének középpontjában az albánok lakta terület állt, amelyet utazásainak és skhodrai (scutari)¹²¹ konzulátusi munkájának köszönhetően személyesen is jól ismert.¹²² Több tudományos igényű munkát készített a területről, ezek közül a *Kosovo-Novibazar. Eine Studie von Theodor Ippen*¹²³ című tartalmazza a legtöbb olyan megállapítást, amely későbbi diplomáciai munkája során is előkerült. Ez ugyanis azzal a térséggel foglalkozik, amely az 1912–1913-as londoni nagykövetségi konferencián épp a legvitatottabb területek közé tartozott.

A fenti tanulmány az első publikációja volt, amelyet még több hasonló munka követett, különösen 1898 után. Ennek fő oka a Monarchia 1898-as albán „akciótervének” megindítása volt, amelynek az ötlete magától Ippentől származott, megvalósítását pedig Thallóczy és Alfred Rappaport segítette.¹²⁴ Az akciótervnek az volt a lényege (Thallóczy azon alapvetéséből kiindulva, miszerint a balkáni államok önmagukat a középkori történelmük alapján legitimálják), hogy meg kell teremteni az egységes albán nemzettudatot – a középkori eredetre építve.¹²⁵ Eredetileg Ippen kereste meg levélben Thallóczyt 1892-ben, hogy beszámoljon neki a régióban tett utazásairól,¹²⁶ majd ezt követően is kapcsolatban maradtak. A kapcsolattartás főleg az 1898-as évben élénkült meg, mert az albán akcióterv keretében tervbe vették egy történelemkönyv megírását is, amely feladat később Thallóczyra hárult. Emellett elhatározták egy *Albanie* című folyóirat kiadását is,¹²⁷ melynek terjesztését Ippenre bízták, tartalmát pedig Bécsben szerkesztették. Goluchowski külügyminiszter kérésére azonban a programot úgy kivitelezték, hogy azt hivatalosan ne lehessen Bécshez kötni, mert egy ilyen háttérű lap fenntartása és támogatása kényelmetlenül érintette volna a Külügyminisztériumot.¹²⁸

Ippent karrierje végül 1909-ben Londonba szólította, ahol a Monarchia főkonzuljaként a kereskedelmi ügyekért volt felelős.¹²⁹ Amikor tehát az 1912-ben kiobbant Balkán-konfliktust a nagyhatalmak egy Londonban rendezett konferencián kívánták megoldani, Ippen már a helyszínen volt.

¹²⁰ Uo. 14.

¹²¹ A balkáni városneveket mai formájukban, illetve zárójelben a forrásokban használt alakjukban adom meg.

¹²² Deusch, E.: Die effektiven Konsuln i. m. 358–359.

¹²³ Theodor Ippen: Kosovo-Novibazar (Das alte Rascien). Eine Studie von Theodor Ippen. Wien 1892.

¹²⁴ Csaplár-Degovics K.: Thallóczy Lajos i. m. 170–171

¹²⁵ Erről lásd bővebben: Csaplár-Degovics K.: Az albán nemzettévallás i. m. 173–197.

¹²⁶ Theodor Ippen Thallóczy Lajoshoz. Scutari 1892. OSZK Kt. Fond XI/472.

¹²⁷ Gostentschnigg, K.: Wissenschaft i. m. 333–338.

¹²⁸ Uo. 171.

¹²⁹ Wernicke, A.: Theodor Anton Ippen i. m. 16.

Az első Balkán-háborút lezáró tárgyalások

Az első Balkán-háború kirobbanásának (1912. október 13.) több oka volt.¹³⁰ Egyrészt jelentősen megerősödött a térségben a nacionalizmus,¹³¹ és a kisállamok a modern tömeghadseregek felállításával nyomatékosítani is tudták politikai igényeiket.¹³² A helyzetet méginkább súlyosbította, hogy az Oszmán Birodalom végetlenesen meggyengült,¹³³ amitől a balkáni országok vérszemet kaptak. Ezek ekkor már imperialista alapon, nagyhatalmi módon politizáltak saját környezetükben, hiszen az egymással szomszédos kis országok a másik rovására kívántak terjeszkedni. Ennek a terjeszkedésnek a jogosságát pedig a nagyhatalmak gyarmatosításkor használt érvrendszerének megfelelő indokokkal magyarázták.¹³⁴ Ráadásul a nemzetközi politikai életet meghatározó két nagyhatalmi blokk is rivalizálni kezdett egymással a térségben.

A Monarchia balkáni törekvései viszonylag könnyen összefoglalhatók: a megszerzett befolyás megtartása, illetve továbbnövelése. Ennek voltak politikai-kulturális aspektusai is, amelyek közül kiemelendő a sűrű konzuli hálózat kiépítése,¹³⁵ a kutatások támogatása és az ezeken alapuló nemzetépítési kísérletek.¹³⁶ Mindenképpen meg kívánta erősíteni nyugat-balkáni befolyását, amelynek fontos eleme volt az 1908-as annexió és egy önálló Albánia létrehozása. A végső cél pedig egy Szalonikiig terjedő osztrák–magyar érdekszféra kialakítása volt.¹³⁷ Gazdasági szempontból szintén a mai görög kikötőváros elérése volt a végcél. Ennek érdekében a Monarchia több eszközt is felhasznált, amelyek közül kiemelendő az 1906-ban kezdődő vámháború Szerbiával,¹³⁸ a tervezett és részben megvalósult vasúti beruházások,¹³⁹ illetve a térségbe áramló hitelek és egyéb befektetések.¹⁴⁰ A Monarchia törekvéseit azonban nemcsak Oroszország, a hagyományos balkáni rivális, hanem a francia és német befektetések,¹⁴¹ illetve az egységes Olaszország külpolitikai tervei is nehezítették.¹⁴² A szövetségi rendszerek

¹³⁰ Ormos M. – Majoros I.: Európa a nemzetközi i. m. 202.

¹³¹ E. Turczynski: Österreich-Ungarn und Südosteuropa während der Balkankriege. *Balkan Studies* 5. (1964) 1. sz. 12.

¹³² Csaplár-Degovics K.: Az első világháború i. m. 349.

¹³³ Robert R. Kritt: Die Londoner Botschafter Konferenz 1912–1913. Wien 1960. 17.

¹³⁴ Demeter Gábor: Kisállami törekvések és nagyhatalmi érdekek a Balkán-háborúk idején, 1912–1913. Debrecen 2005. 26.

¹³⁵ Deusch, E.: Die effektiven Konsuln i. m. 22–31.

¹³⁶ Gostentschnigg, K.: Wissenschaft i. m. 12.

¹³⁷ Demeter G.: A modernizációtól i. m. 100.

¹³⁸ Diószegi I.: Az Osztrák–Magyar Monarchia i. m. 115–118.

¹³⁹ Demeter G.: A modernizációtól i. m. 101–106.

¹⁴⁰ Turczynski, E.: Österreich-Ungarn i. m. 22.

¹⁴¹ Gostentschnigg, K.: Wissenschaft i. m. 299.

¹⁴² James Miller: The Concert of Europe in the first Balkan War 1912–1913. H. n. 1969. 158.

azonban mégiscsak kijelölték ezek egymással folytatott politikájának határait, így az első Balkán-háború hírére az európai béke fenntartása érdekében az ellentétet egy nagyhatalmi konferencián igyekeztek feloldani, ahol a Monarchia végső soron számíthatott német és olasz szövetségesének támogatására.

Magyar szempontból a birodalmi külpolitika céljainak támogatása mindig attól függött, hogy az adott külpolitikai lépés mennyiben szolgálta a dualizmus államrendszerét.¹⁴³ A századfordulón – a tudományos kutatásokhoz hasonlóan – a magyar politikai életben is felerősödött a Balkán iránti érdeklődés. Ez elsősorban a német és az olasz szövetséges kritizálásában jelent meg, mivel ezek veszélyeztetették leginkább a magyar kereskedelmi érdekek érvényesülését a régióban.¹⁴⁴ A magyar kormányzat az első Balkán-háború idején támogatta a Külügyminisztérium terveit, míg a második alatt már komoly kritikákat fogalmazott meg, aminek a román befolyás növekedésétől való félelem volt az alapja.¹⁴⁵

A magyar fél a közös minisztertanácson adhatott hivatalosan hangot véleményének, ahol a magyar miniszterelnök képviselte az országot.¹⁴⁶ Itt a közvéleményre is hivatkozhatott érvelésében. A korszak földrajzának közvéleményt befolyásoló szerepe tehát elvileg itt érvényesülhetett volna – a gyakorlatban azonban ennek hatása nyilvánvalóan csekély volt. A magyar szemlélet közvetítésében ennél sokkal direkter szerepe volt a magasrangú közszereplők lobbitevékenységének. Ebben Thallóczy Lajos kapott főszerepet, aki jelentős politikai döntéseknél volt tanácsadó, s olyan személyekkel áll kapcsolatban, mint például az események középpontjában lévő Ippen.¹⁴⁷ Így véleményét a legfelsőbb szinten is meghallgatták. Thallóczy a közös birodalom eszméjét védelmezve a magyar érdekek mellett kardoskodott, azaz egy határozott, balkáni érdekeket védelmező külpolitikát követelt, Burián Istvánhoz hasonlóan.¹⁴⁸ (A magyarok ekkor már a közös minisztériumokban is jelentős számban voltak jelen, nemritkán magas pozíciókban. 1913-ban például a balkáni ügyosztály vezetője is magyar volt.)¹⁴⁹

¹⁴³ *Diószegi I.*: Az Osztrák–Magyar Monarchia i. m. 182.

¹⁴⁴ Uo. 189.

¹⁴⁵ Uo. 194.

¹⁴⁶ *Somogyi É.*: Modern bürokrácia i. m. 6.

¹⁴⁷ *Göstentschnigg, K.*: Wissenschaft i. m. 428.

¹⁴⁸ *Demeter Gábor*: Külpolitikai alternatívák: a magyar politikai elit (Burián, Thallóczy, Tisza) véleménye a balkáni kérdés rendezéséről 1912–1915 között. *Hadtörténeti Közlemények* 130. (2017) 361.

¹⁴⁹ *Somogyi É.*: Hagyomány és átalakulás i. m. 119.

A londoni nagyköveti konferencia és eredményei

A háború Montenegró 1912. október 8-ai hadüzenetével indult, és a Balkán Szövetség államai kezdettől fogva sikert sikerre halmoztak.¹⁵⁰ A nagyhatalmak reakciója nem váratott sokáig magára. A francia külügyminiszter, Raymond Poincaré ugyan rögtön felvetette, hogy hívjanak össze egy konferenciát a vitás kérdések rendezésére,¹⁵¹ de ennek szükségességéről a nagyhatalmak egymás között meglehetősen hosszan egyeztettek. A háború és a status quo megváltozása az osztrák érdekeket veszélyeztette leginkább, azonban egy esetleges osztrák fellépést követően félő volt, hogy a mozgósítás orosz ellenreakciót vált ki, s így a háború továbbterjed. Ezt az oroszok is szerették volna elkerülni,¹⁵² ugyanis a balkáni kisállamok önállósodása az ő érdekeiket is sértette, ezért Oroszország – a többi nagyhatalomhoz hasonlóan – támogatta a tárgyalásos rendezést.¹⁵³ Végül Edward Grey angol külügyminiszter főszervezésével 1912 decemberére megállapodtak abban, hogy a helyzet rendezésére nagyhatalmi konferenciát hívnak össze Londonba – a Balkán Szövetség és az Oszmán Birodalom béketárgyalásaival párhuzamosan.¹⁵⁴

A konferencián három, a nagyhatalmak érdekeit (is) jelentősen érintő kérdést tűztek napirendre: az önálló Albánia létrehozásának programját, Szerbiának az Adriához való hozzáférését, valamint az Égei-tengeren lévő szigetek sorsát.¹⁵⁵ A három téma közül a Monarchia az első kettőben volt különösen érdekelt; egy területileg minél nagyobb, életképes Albánia létrehozása mellett érvelt és meg kívánta akadályozni Szerbia kijutását az Adriához.¹⁵⁶ Ez utóbbi törekvését Olaszország egyértelműen támogatta, míg Albánia határait úgy kívánta meghúzni, hogy később befolyását kiterjeszthesse az új államra.¹⁵⁷ A szerb szövetségesét támogató Oroszország ezzel szemben egy minél kisebb Albánia létrehozásában és egy adriai szerb kikötő megvalósításában volt érdekelt. Ezt a cári birodalom szövetségeseként Franciaország is támogatta.¹⁵⁸ Nagy-Britannia és Németország

¹⁵⁰ Jelavich Barbara: A Balkán története II. Bp. 1996. 90.

¹⁵¹ Miller, J.: The Concert of Europe i. m. 140.

¹⁵² Diószegi I.: A hatalmi politika i. m. 228.

¹⁵³ Csaplár-Degovics K.: Az albán nemzetállás i. m. 284–285.

¹⁵⁴ Hall, R. C.: The Balkan Wars i. m. 69–70.

¹⁵⁵ Geheim. London, 1912. december 15. HHStA Politisches Archiv XII Türkei (a továbbiakban: PA XII) 397.

¹⁵⁶ Gostentschnigg, K.: Wissenschaft i. m. 387.

¹⁵⁷ Ezt bizonyítja San Giuliano külügyminiszter álláspontja, amelyet a Monarchia római nagykövete, Mérey Kajetán ismertetett. Eszerint, míg az észak-albán határ kijelölésnél a Monarchia határozott olasz támogatásra számíthat (mivel itt tudták Szerbia Adriához való kijutását meggátolni), addig a déli határoknál ez a határozottság már hiányzott. Mérey Kajetán számjeltávirata. Róma, 1912. dec. 3. HHStA PA XII 396.

¹⁵⁸ Miller, J.: The Concert of Europe i. m. 152.

közvetítő álláspontra helyezkedett, utóbbi tette mindezt úgy, hogy egyben kívánta tartani a Hármas Szövetséget.¹⁵⁹

Az 1912. december 16-án kezdődő konferencia tárgyalásait Grey brit külügyminiszter elnökölte, de a rendezvény nélkülözte a szigorú formalitásokat.¹⁶⁰ A másik öt nagyhatalom nagyköveti szinten képviseltette magát.¹⁶¹ Témánk szempontjából a tárgyalásokkal kapcsolatban az Osztrák–Magyar Monarchia szakértőire és tevékenységükre kell figyelniük. A Monarchia szakmai érvekkel kívánta alá támasztani érdekeinek jogosságát a tárgyalásokon. (Ezt több korabeli dokumentum is megerősíti.) A konferencia előtt már úgy fogalmaztak Albánia határaival kapcsolatban, hogy a „szárazföldi határnál a földrajzi és etnikai szempontot a lehető legnagyobb mértékben figyelembe kell venni”.¹⁶² Ezek közül az etnikai szempontok alkalmazása volt hangsúlyosabb: „Albánia határainak biztosítása során arra kell törekedni, hogy egyetlen albán lakta terület se legyen elválasztva tőlük.”¹⁶³ A tudományos-szakmai érvek előtérbe kerülése indokolta Theodor Ippen és Wladimir Freiherr Giesl von Gieslingen¹⁶⁴ (1860–1936) jelenlétét, akik a helyszínen segítették Albert von Mensdorff-Pouilly-Dietrichstein (1861–1945) nagykövet munkáját. A nagykövet már rögtön a konferencia megnyitása után kérvényezte külügyminiszterétől, hogy Ippen és Giesl a karácsonyi szünetben is Londonban maradhasson, mert szüksége volt a háttérmunkában szakértelmükre.¹⁶⁵ Olyanokra kívánt tehát munkájában támaszkodni, akik külügyi dolgozók voltak, ismerték a térképszerkesztés menetét, vagy földrajzi képzettséggel (is) rendelkeztek (amit a Konzuli Akadémián is szerezhettek), esetleg saját tereptapasztalataik is voltak. (A Monarchia esetében olyan szakértők dolgoztak a kérdésen, akik a Monarchiáért és egyben saját karrierjükért is munkálkodtak,¹⁶⁶ szemben

¹⁵⁹ *Crampton, R. J.*: The Hollow Detente i. m. 94.

¹⁶⁰ *Kritt, R. R.*: Die Londoner i. m. 41.

¹⁶¹ Franciaországot Paul Cambon, Németországot Karl Max Lichnowsky, Oroszországot Alexander von Beckendorff, Olaszországot Marquis Imperiali, a Monarchiát Albert von Mensdorff képviselte. *Kritt, R. R.*: Die Londoner i. m. 46.

¹⁶² Feljegyzés a Német Császárság bécsi nagykövetségéről. Ismeretlen szerző. Berlin, 1912. dec. 11. HHStA PA XII. 396.

¹⁶³ Mensdorff beszámolója. Átirat. Bécs, 1912. dec. 15. HHStA PA XII 397.

¹⁶⁴ Wladimir Freiherr Giesl von Gieslingen osztrák tábornok és diplomata, aki Ippenhez hasonlóan több balkáni konzulátuson dolgozott, elsősorban katonai attaséként, így ő is személyes tapasztalatain keresztül ismerte a balkáni viszonyokat. Életéről lásd *Eduard Ritter von Steinitz*: Zwei Jahrzehnte im Nahen Orient. Aufzeichnungen des Generals der Kavallerie Baron Wladimir Giesl. Berlin 1927.

¹⁶⁵ Mensdorff számjeltávirata. London, 1912. dec. 20. Österreichisches Staatsarchiv, Archiv der Republik, Auswärtige Angelegenheiten, Neue Administrative Registratur, Fach 4, Serie A (Personalia), Ippen, Theodor.

¹⁶⁶ *Göderle, W.*: The Social Transformation i. m. 532.

például az angol szakértőkkel, akiket inkább politikai aktivistáknak tekinthetünk.)¹⁶⁷

Ippen és Giesl is ilyen személyek voltak, ráadásul kapcsolatban álltak Alfred Rappaporttal, aki Berchtold külügyminiszter Balkán-szakértője volt.¹⁶⁸ Levélváltásukban a konferencián elért eredményekről számolnak be, és az észak-albán határ népességadataira, etnikai összetételére és területi jellemzőire hivatkozva mutatják be a Monarchia által képviselt álláspontot.¹⁶⁹ Ippen Rappaport mellett Thallóczy Lajossal is levelezett, akinek hagyatékában két levél is fennmaradt a konferencia idejéből. Az első 1912. december 15-én kelt, amelyben egy Rappaport által küldött levél nyomán készített Albánia-térképet mutat be neki, részletesen leírva a határvonalakat.¹⁷⁰ Ez a levél is igazolja, hogy Ippen Rappaporttal folyamatos kapcsolatban állt a tárgyalások alatt, és utal Thallóczy kiemelkedő szerepére is a Monarchia Balkánnal kapcsolatos ügyeiben. Thallóczynak küldött második levele 1913 áprilisában kelt, és ebben a sajtó szerepét elemezte az események tükrében.¹⁷¹ Bár Ippen hagyatékában nem maradtak fent levelek a konferencia idejéből,¹⁷² az a pár darab, amely máshol fellelhető, jól mutatja, hogy létezett egy fontos kapcsolati-háló a korszak Balkán-szakértői és politikusai között, s megerősíti azt is, hogy a (döntések mögötti jelentős mennyiségű háttérmunkában tetten érhető) szakértelem fontos volt a politikai pályán.¹⁷³

Az ilyen jellegű háttérmunka kiemelt jelentőséget kapott a londoni konferencia idején, a formalitások mellőzése miatt.¹⁷⁴ Kevés ülést rendeztek, így az álláspontok közelítése vagy egyenesen a döntések meghozatala a nagykövetek közötti találkozások, beszélgetések során történt.¹⁷⁵ Ezek valójában hasznosabbaknak bizonyultak, mint a konferencia hivatalos találkozói.¹⁷⁶ A magántalálkozásokon Ippen is fontos szerepet kapott, erről több Mensdorff által Bécsbe küldött jelentés tanúskodik. A Bulgária és a Monarchia közötti kereskedelmi-gazdasági kapcsolatokról a bolgár külügyminiszterrel, Sztojan Danevvel folytatott beszélgetésen például fontos volt a jelenlévő Ippen helyismerete az Ohridi-tó és Durrës (Durazzo) közötti új vasútvonal tervezése kapcsán.¹⁷⁷ Georgios Streittel, Görögország

¹⁶⁷ *Balatonai Balázs*: A szakértők szerepe a délkelet-európai brit külpolitika alakításában a 20. század elején. *Aetas* 35. (2020) 4. sz. 96.

¹⁶⁸ A Külügyminisztérium számjeltávirat Ippennek. Bécs, 1913. febr. 2. HHStA PA XII 400.

¹⁶⁹ Ippen levele Rappaportnak. Cím és dátum nélkül. HHStA PA XII 400.

¹⁷⁰ Theodor Ippen Thallóczy Lajosnak. London, 1912. dec. 15. OSZK Kt. Fond XI/472.

¹⁷¹ Theodor Ippen Thallóczy Lajosnak. London, 1913. ápr. 19. OSZK Kt. Fond XI/472.

¹⁷² *Wernicke, A.*: Theodor Anton Ippen i. m. 130.

¹⁷³ *Gostentschnigg, K.*: Wissenschaft i. m. 427.

¹⁷⁴ Mensdorff távirata. London, 1912. dec. 17. HHStA PA XII 396.

¹⁷⁵ *Kritt, R. R.*: Die Londoner i. m. 55.

¹⁷⁶ Uo. 55.

¹⁷⁷ Ippen szekciófőnök megbeszélése Danevvel. London, 1912. dec. 21. HHStA PA XII 397.

bécsi követével pedig szó esett a jövőbeli Albánia déli, Görögországgal közös, kialakítandó határvonaláról, ahol szintén jól jött Ippen megbízható helyismerete.¹⁷⁸ Mensdorff nyolc nappal később ismét találkozott a görög követtel, ezúttal Gies báró jelenlétében. Megbeszélésük témája ezúttal már csak a déli albán–görög határ volt. A határvonalról folytatott eszmecsereben mindkét fél etnikai és földrajzi érveket igyekezett felmutatni. A görögök török forrásokat használva adták meg saját statisztikájukat, és úgy érveltek, „hogy a területen élő nem görögök is görögnek érzik magukat”. Ezek az érvek azonban kevésbé álltak stabil lábakon, és lényegében elismerték vele Ippenék álláspontját, mely szerint a terület etnikailag rendkívül kevert. Ennek ellenére természetesen ragaszkodtak ahhoz, hogy minden görögnek Görögországhoz kell tartoznia, még akkor is, ha ezzel nagyszámú albán kerülne az országba.¹⁷⁹ Ez a meddőnek tűnő megbeszélés már előrevetítette a későbbi határvitákat. Nem meglepő tehát, hogy a déli határvonalat végül egy nemzetközi bizottság – amelynek maga Ippen is a tagja volt – határozta meg 1913 őszén, a helyszínen. A konferencia az eljáró bizottság feladatát úgy határozta meg, hogy földrajzi-etnikai alapokon kell döntéseit meghoznia.¹⁸⁰ A bizottság aktív munkát végzett, bár Ippen álláspontját az antant küldöttei rendszerint elutasították.¹⁸¹ Az elutasításokat a Monarchia a déli határvonalat illetően könnyebben elfogadta, mivel ez nem érintette közvetlenül az érdekeit, szemben az északi határral, ami a Szerb Királyság esetleges expanziójának megfékezése szempontjából kiemelten fontos kérdésnek számított.¹⁸²

Visszatérő vendég volt Mensdorffnál Grey brit külügyminiszter, a német Lichnowsky és az olasz Imperiali nagykövet is, akikkel rendszerint Ippen is beszélt. Ezekon a találkozókon elsősorban Albániáról és a Balkánról igyekezett minél jobban informálni a tárgyalópartnereket.¹⁸³ Az ilyen alkalmak a határkérdések tárgyalására, valamint a Monarchia érdekeinek megfelelő döntések helyességének igazolására voltak alkalmasak.¹⁸⁴ A megbeszélések közül a leginkább szakmai jellegű vita Petrajev orosz konzullal alakult ki, aki személyesen is ismerte a balkáni viszonyokat.¹⁸⁵ A találkozó végül meddőnek bizonyult, és a vitatott Gjakova (Djakova), illetve Debar (Dibra) környékét az osztrák diplomácia később Skhodráért cserébe

¹⁷⁸ Napi jelentés: feljegyzés Ippen szekciófőnök és Streit megbeszéléséről. London, 1913. jan. 3. HHStA PA XII 398.

¹⁷⁹ Megbeszélés Streit úrral a görög–albán határról, az albán–bolgár határról. London, 1913. jan. 9. HHStA PA XII 399.

¹⁸⁰ *Gostentschnigg, K.*: Wissenschaft i. m. 392.

¹⁸¹ Uo. 398.

¹⁸² *Hall, R.C.*: The Balkan Wars i. m. 74.

¹⁸³ Mensdorff távirata. London, 1913. jan. 11. HHStA PA XII 399.

¹⁸⁴ Mensdorff távirata. London, 1913. febr. 14. HHStA PA XII 401.

¹⁸⁵ *Gostentschnigg, K.*: Wissenschaft i. m. 397.

fel is adta. Hiába állította Ippen a térségről, hogy ezek egy gazdasági egységet alkotnak a környező vidékkel, s ezért elválaszthatatlanok attól, sőt Albániától való elszakításuk esetén gazdasági, közigazgatási kapcsolataik megszakadnának, ami egy kapcsolatrendszerek nélküli terület létrejöttét eredményezi.¹⁸⁶ Ippen a terület népességét is túlnyomórészt mohamedán vallású albánoknak tartotta, ezzel szemben Petrajev történelmi érvekkel és a szerb ortodox egyház fennhatóságával, az ahhoz kapcsolódó területekkel érvelt amellet, hogy a térség Szerbiát illeti.¹⁸⁷

A Monarchia érdekeinek alátámasztására a konferencia idején Ippen rendszert földrajzi, etnikai és történelmi érveket használt. Ezek közül több olyan állításra támaszkodott, amely már az 1892-es *Kosovo-Novibazar* című munkájában is megjelent. Érvelésében gyakran használta az érintett népesség etnikai és vallási arányait tükröző statisztikai adatokat. De megjelentek nála olyan, a modernebb földrajztudományi gondolkodást mutató érvek is, amelyek egy terület gazdasági egységét és ezáltal életképességét hangsúlyozták (lásd Gjakova és Debar esetét).¹⁸⁸ A háttér munka részeként Ippen a többi nagyhatalom tervezetének véleményezésében is komoly feladatot vállalt.

A konferencia ülésein Ippennek és Gieslnek már kisebb szerep jutott, ott főleg Mensdorff érveinek alátámasztásához szolgáltak ismeretanyaggal.¹⁸⁹ Olykor azonban szerepet vállaltak még, például a jövőbeli Albániát ábrázoló térkép megszerkesztésében és bemutatásában, majd pedig e térképnek a többi nagyhatalom javaslatai alapján történt átszerkesztésében és ismételt prezentálásában.¹⁹⁰ (A Monarchia rendelkezett ugyanis a térségről a legmegbízhatóbb térképekkel, amelyek a közös vezérkar Militärgeographisches Institutjában készültek.) Az ülésekre készítettek még egy harmadik térképet is, amelyen egyszerre szerepelt az orosz és az osztrák–magyar határjavaslat is.¹⁹¹ A térképek olcsó és gyors megoldást jelentettek az etnikai kérdések értelmezéséhez, de szerkesztésük igen komplex feladat volt, ráadásul torzításra és csalásra is alkalmasak voltak.¹⁹²

Ippen nagyobb szerepet kapott Mensdorff érveinek alátámasztásában, amikor a jövőbeli Albánia hatáiról vitázott az ülés, különösen az északi határ kapcsán.

¹⁸⁶ Cím nélküli térkép és megjegyzések. London, 1913. febr. 10. HHStA PA XII 401.

¹⁸⁷ Uo.

¹⁸⁸ Uo.

¹⁸⁹ Wernicke, A.: Theodor Anton Ippen i. m. 70.

¹⁹⁰ Mensdorff távirata. London, 1912. dec. 20. HHStA PA XII 396.; Mensdorff távirata. London, 1912. dec. 21. HHStA PA XII 396.

¹⁹¹ Mensdorff levele Berchtoldnak. London, 1912. dec. 21. HHStA PA XII. 397.

¹⁹² Az adatok hitelességéről és a csalási lehetőségekről lásd Gábor Demeter – Krisztián Csaplár-Degovics – Zsolt Bottlik: Ethnic Maps as Political Advertisements and Instruments of Symbolic Nation-building and their Role in Influencing Decision-making from Berlin (1877–1881), to Bucharest (1913). (<https://bit.ly/3KoUMIf>, letöltés 2021. nov. 13.)

Ugyanis skhodrai múltja miatt különösen jól ismerte az észak-albán határvidéket.¹⁹³ Mivel a Monarchia célja egy erős, életképes Albánia létrehozása, valamint a Szerb Királyság Adriai-tengerhez való kijutásának megakadályozása volt, a terület kulcsfontosságú kérdéssé vált. Ippen véleménye beépült a Monarchia hivatalos érvrendszerébe. Eszerint Skhodra az észak-albán katolikusok központja, egyben előfeltétele egy életképes Albánia létezésének. Nélküle ugyanis az észak-albánok nagy része elvesztené identitását és beolvadna a környező államok más vallású és etnikumú lakosságába.¹⁹⁴

Végül a tárgyalásokon a Monarchia több ponton is engedni kényszerült. Ennek fő oka az volt, hogy 1913 tavaszán Berchtold igyekezett minél hamarabb lezárni a tárgyalásokat, így nőtt a kompromisszumkészsége.¹⁹⁵ Az egyetlen kérdés, amelyben nem engedett, az Skhodra hovatartozása volt. A város elvesztése ugyanis a Monarchia egész Balkán-politikájának kudarca lett volna, hiszen ez egyet jelentett volna azzal, hogy szabaddá válik az út Szerbia (és így a Monarchia szerint Oroszország) előtt az Adriai-tengerhez.¹⁹⁶ A vita egy nemzetközi flotta-demonstrációval és a Monarchia által végrehajtott egyéni katonai akcióval végződött.¹⁹⁷ Mivel Szerbia tengerhez való hozzáférése Olaszországnak sem állt érdekében, ebben a kérdésben a balkáni érdekeik ütközésének ellenére is együttműködés alakult ki a két állam között.¹⁹⁸ A kisállamok Skhodra jövőjét illető határozott állásfoglalása a Hármas Szövetség tagjainak presztízsvesztését sugallta. Ennek elkerülése érdekében a Hármas Szövetség a tárgyalások alatt végig igyekezett úgy beállítani a skhodrai kérdést, hogy abban gazdasági engedményt tesznek a kisállamoknak. Ennek eszköze egy nemzetközi felügyelet alatt álló, a leendő Albánián keresztülhaladó kereskedelmi vasútvonal létesítésének terve volt.¹⁹⁹ A vasútvonal pontos meghatározása azonban a konferencián nem történt meg. Az első Balkán-háborút lezáró határozatot, amely a létrejövő önálló Albánia északi és keleti határait is megállapította, illetve előírta a déli határmegállapító bizottság kiküldését, 1913. május 30-án írták alá.²⁰⁰ Ez az 1912 októbere és 1913 áprilisa közti néhány hónap volt az az időszak, amikor a nagyhatalmaknak még leginkább lehetőségük adódott az eseményekbe való békés beavatkozásra és

¹⁹³ *Theodor Anton Ippen*: Skutari und die nordalbanische Küstenebene (in German). Sarajevo 1907.

¹⁹⁴ Számjeltávirat Thurn grófnak. Bécs, 1912. dec. 15. HHStA PA XII 397.

¹⁹⁵ *Wernicke, A.*: Theodor Anton Ippen i. m. 77.

¹⁹⁶ Uo. 84.

¹⁹⁷ Részletesen lásd *Balla Tibor*: Az Osztrák–Magyar Monarchia katonai részvétele a Scutari-válság rendezésében. Hadtörténeti Közlemények 110. (1997) 435–459.

¹⁹⁸ *Csaplár-Degovics K.*: Az albán nemzettévválás i. m. 288.

¹⁹⁹ Jegyzet. Berlin, 1912. dec. 11. HHStA PA XII 396.

²⁰⁰ *Ormos M. – Majoros I.*: Európa a nemzetközi i. m. 202.

az ellentétek feloldására. A londoni egyezményt azonban nem koronázta siker.²⁰¹ A Balkán Szövetség tagjai nem fogadták el maradéktalanul a nagyhatalmak döntését, s ez a második Balkán-háborúhoz vezetett.²⁰²

A londoni konferencia kemény diplomáciai csatározás volt, amelynek a végén kompromisszum született. A létrejövő új Albánia azonban nem foglalta magába az összes albánok lakta területet,²⁰³ sőt a szerb és montenegrói csapatok még évekig a londoni egyezmény által kijelölt határokon belül tartózkodtak.²⁰⁴

Lezárás és kitekintés

A 20. század elején a tudományos alapon álló földrajzi tudást és ismereteket már a nemzetközi kapcsolatokban, a konfliktusok rendezése során is felhasználták. A korszak földrajzkutatói ekkoriban még leginkább a közvélemény befolyásolásában játszottak fontos szerepet, ami persze kihat(hat)ott a politikára is. A századfordulós magyar politikai elitben például több olyan személy volt, aki aktív kapcsolatba került a korszak földrajztudományával a Földrajzi Társaság vagy a Turáni Társaság tagjaként. Mindkét szervezet sokat dolgozott azért, hogy az egyre népszerűbbé váló magyar birodalmi gondolat minél szélesebb körben terjedjen. Emiatt számtalan népszerűsítő cikket publikáltak és előadásokat tartottak. Ezek egyértelműen egy határozott politikai irányvonalat, akaratot képviseltek, ami egybe esett a Monarchia végső céljával, Szaloniki elérésével is. Ezt a vágyat a földrajz saját tudományos érveivel támasztotta alá, amelyek gyakran súrolták a tudományosság határát. Mégis e vágyak követésének és a hivatalos osztrák–magyar balkáni politikának köszönhető a balkánkutatás megélénkülése a korszakban. Ebben Bécs élen járt, ahol az egyetemi életben, illetve a Külügyminisztérium támogatásával rendkívül aktív kutatómunka zajlott. Bécs ekkoriban a balkanisztika központjának számított.²⁰⁵

A Monarchia pozíciói a Balkánon azonban inkább gyengültek, mint hogy közeledett volna korábbi törekvései elérése felé.²⁰⁶ Emiatt tényleges céljai mérséklődtek, és a századfordulóra Bosznia és Albánia került a régióval kapcsolatos külpolitika – és ezzel a tudományos élet – érdeklődésének középpontjába. Itt vált leginkább ketté a Monarchia földrajztudománya: míg az osztrák birodalomfelében a földrajztudósok kevésbé politizáltak, és a politikai célokra is felhasználható

²⁰¹ Demeter G.: Kisállami törekvések i. m. 159.

²⁰² Erről lásd bővebben: Jelavich B.: A Balkán története i. m.; Hall, R.C.: The Balkan Wars i. m.

²⁰³ Csaplár-Degovics K.: Az albán nemzettevállás i. m. 305.

²⁰⁴ Uő: Az első világháború i. m. 370.

²⁰⁵ Schmitt, O. J.: Balkanforschung i. m. 61.

²⁰⁶ Galántai J.: A Habsburg-monarchia i. m. 285.

munkák olyan személyek tollából születtek, akik közben valamilyen politikai pályán dolgoztak (például Ippen), addig a magyar földrajztudomány kutatói nagy elkötelezettséggel hirdették a magyar birodalmi gondolatot. Itt a Balkán-kutatások összefonódtak a vélt vagy valósnak hitt állami-gazdasági érdekekkel.²⁰⁷ Az azonban mindenképp elmondható, hogy a földrajztudomány szemléletmódja, eredményei a jól képzett diplomatákon keresztül bekerültek a nemzetközi tárgyalások érvrendszerébe, vitakultúrájába.²⁰⁸

A Monarchia hivatalos külpolitikája az első Balkán-háború kitörésekor már csak a nyugat-balkáni területekre koncentrált, ahol egy, a Monarchia érdekeit szolgáló erős Albánia létrehozása vált számára fontossá. Törekvését a londoni nagyköveti konferencián – a földrajzban járatos szakértők által alátámasztott érvekkel – igyekezett a többi nagyhatalommal is elfogadtatni, s végül (ha kompromisszumok árán is) érvényesült az akarata.²⁰⁹ A végeredmény azonban nem oldotta fel a nagyhatalmak közti feszültségeket, és a Balkán Szövetség tagjai sem voltak elégedettek a döntésekkel, s ez a második Balkán-háborúhoz vezetett.²¹⁰

GEOGRAPHY AND DIPLOMACY IN THE TIME OF THE BALKAN WARS (1912–1913)

By Zénó Kisling

SUMMARY

The paper explores the diplomacy of the Balkan wars from a new perspective. It seeks to answer the question of what influence the institutionalising science of geography may have exerted on international relations. The target of the analysis is not simply traditional diplomatic events as carried out at meeting tables, but also all potential aspects of influence in the widest possible field of observation. Such, for instance, are the relations of geography and the general public, the knowledge of the various institutions where diplomats were trained, as well as mapping the relationship networks of contemporary experts. Finally, the paper also presents the events of the London Conference of 1912–1913 from a brand new perspective.

²⁰⁷ Nagy Miklós Mihály: A Balkán-félsziget geopolitikai formakincse. In: Balkán füzetek (2009) 1. Különszám 48–49.

²⁰⁸ Ezt San Giuliano, olasz külügyminiszter a következőképpen fogalmazta meg: „természetesen politikai okokból kell néha földrajzot használni”. Jagow külügyminiszter Tschirschky nagykövetnek. Átirat, Nr. 168. Berlin, 1913. febr. 10. HHStA PA XII 401.

²⁰⁹ Eric Zöllner: Ausztria története. Bp. 2000. 335.

²¹⁰ F. R. Bridge – R. Bullon: The Great Powers and the European States System 1815–1914. London 1980. 323–324.

A „MAGYAR VILÁG” UTOLSÓ NAPJAI KÁRPÁTALJÁN (1944. OKTÓBER)*

Miután a 4. Ukrán Front előretört a Tatár-hágón, az Északkeleti-Kárpátokban védekező 1. magyar hadsereg egy része megkezdte visszavonulását az Árpád-vonalba 1944. szeptember végén. A szovjet katonai alakulatok ezt követően harminc nap alatt foglalták el Kárpátalját,¹ amelyet ekkor hivatalosan Északkeleti Hadművelési Területnek neveztek.² A tanulmányban e harminc nap főbb eseményeit mutatom be olyan alapkérdéseken keresztül, amelyek vizsgálatát a ropant töredezetten fennmaradt, eddig érintetlen levéltári források lehetővé teszik. (Természetesen az elemzés mélységét is meghatározzák a rendelkezésre álló dokumentumok.) Így képet adok a hadművelési terület közellátásának működéséről, minőségéről, a szovjet diverzánsok tevékenységéről, a fokozódó légitámadásokról, azok lélektani hatásáról, a hadművelési kiűritésről, illetve a szovjet katonai megszállás kiterjesztésének árnyékában a magyar közigazgatás megszűnéséről. Az ehhez felhasznált levéltári források segítségével lényegében az egyre mélyebb válságba került magyar közigazgatás 1944. októberi lokális válságkezelésével kapcsolatos ismereteinket árnyalom.

Akadozó közellátás, erélyes beszolgáltatás

Miközben szeptember utolsó napjaiban az 1. magyar hadsereg egy része visszavonult a legnyugatibb védővonallra, az Árpád-vonalra, addig a közvetlen hátorzágnak, Kárpátalja hadművelési közigazgatásának számos problémára kellett

* Köszönetet mondok az MTA Domus Hungarica ösztöndíjprogramnak a téma kutatásához nyújtott támogatásáért.

¹ A történések között megoszlanak a vélemények az Északkeleti Hadművelési Terület „végleges” szovjet megszállásának dátumáról. Egyesek szerint ez az időpont 1944. október 27-e volt, Ungvár város megszállása, mások szerint Csap elfoglalása, vagyis 1944. november 23-a a fordulópont. Én az előbbi veszem alapul.

² Kárpátalja 1944. április 1-jével vált hadművelési területté, azonban az erre vonatkozó szabályozás utólagosan született meg. Az 1944. április 5-én kelt 1.500/1944. M. E. sz. rendelet az ország bármely részén bevezethető, hadművelési területre vonatkozó különleges közigazgatás szabályait tartalmazta. E rendelet szerint az ország valamely része csak országgyűlési rendelettel nyilvánítható hadművelési területté. Ennek alapján született meg 1944. április 12-én az 1.440/1944. M. E. sz. rendelet, melynek első pontja szerint hadművelési terület az Ungi, a Beregi és a Máramarosi Közigazgatási Kirendeltségek, továbbá Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegyék, visszamenő hatállyal 1944. április 1-jétől. *Kosztjó Gyula*: „... ne feledjék el, hogy saját terület és saját állampolgáraink lakják”. Az Északkeleti Hadművelési Terület 1944-ben. In: *Multiethnikus világok Közép-Európában, 1867–1944*. Szerk. Hajdú Anikó. Nyitra 2016. 166.

megoldást találnia. A közellátás ugyanis a szállítási nehézségek miatt komoly gondokkal küzdött,³ ráadásul sok esetben a menekülteket vagy éppen a front-ra tartó, beszállásolt katonákat is a rendelkezésre álló készletekből kellett ellátni.⁴ Vincze András hadműveleti kormánybiztos ugyan igyekezett elkendőzni a valóságot és megnyugtatni a lakosságot, kijelentve, hogy a cukor kivételével nincs hiány alapvető élelmiszerekből,⁵ valójában ezt ő sem gondolta komolyan. 1944. szeptember közepén ugyanis – a tájékoztatójával csaknem egyidőben – jelezte aggályait a Magyar Királyi Belügyminisztériumnak, rögzítve, hogy „a közellátásban vagonhiány miatt fennakadás van”.⁶

A közigazgatás ekkorra már egyre nehezebben tudta eljuttatni a szükséges élelmiszerkészleteket az általa fenntartott intézményekbe (például diákotthonokba, árvaházakba), a szállítások pedig teljesen meg is szűntek október elejétől. Az intézmények ezért arra kényszerültek, hogy piacokon, saját maguk költségén szerezzék be az élelmiszert a gyerekek számára.⁷ Üdítő kivétel volt Munkács, ahol bár szintén komoly problémák voltak a szállítással – főleg a katonai tumultus miatt –, húshiányban nem szenvedett a város. Ez a városi közellátási bizottság előrelátásának volt köszönhető. Még 1944 szeptemberében meghatározták ugyanis a sertésvágási keretet (250 darab sertés), és a vágások október első napjaiban meg is indultak. A városban a cukorellátás bénult le teljesen, mivel a cukrot Szerencsről szállították volna vasúton, de októberben már ehhez nem álltak rendelkezésre vagonok.⁸

Októberre az egész hadműveleti területen érezhetővé vált a liszthiány. Ebben nemcsak a gabonaszállításban jelentkező fennakadások játszottak szerepet, hanem a helyi malmok alacsony őrlési teherbírása is. Mivel a közigazgatásnak csak ez utóbbira lehetett hatása, Vincze András elrendelte az összes malom folyamatos működtetését, az ünnepnapokat is beleértve.⁹ A malmok őrlési kapacitását azon-

³ Olyan hatalmas terhet jelentett a katonai igénybevétel a közúti és vasúti szállításnak, hogy a helyi közigazgatás már hivatalos levelezéseit sem tudta megoldani közúti futárszolgálattal. Így a budapesti szaktárcákkal folytatott zavartalan levelezés érdekében 1944. szeptember végétől repülőgépes futárszolgálatot hoztak létre. A Budapest és Ungvár között ingázó repülő minden hétfőn, kedden és csütörtökön reggel kilenc órakor hozták meg Ungvárra a minisztériumok leveleit. Még aznap este kilenc órakor indultak vissza a fővárosba a válaszlevelekkel. Kárpátaljai Területi Állami Levéltár beregszászi részleg (a továbbiakban: KTÁL), Fond 1553 Munkács megyei város polgármesterének iratai (a továbbiakban: Fond 1553), op. 1. od. zb. 910., 10.

⁴ A közellátással kapcsolatban roppant kevés forrás maradt ránk. Ezek mindössze egy mozaikszerű kép megalkotására adnak lehetőséget.

⁵ Kárpáti Híradó, 1944. szeptember 27. 1.

⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL OL) K 150 általános iratok (a továbbiakban: K 150), 3584. csomó, IV. kútfő, 7. tétel, 1944. 189.

⁷ KTÁL Fond 67. op. 1. od. zb. 1089., 1–4.

⁸ Az Őslakó, 1944. október 1. 1.

⁹ KTÁL Fond 47 Ung vármegye főispánjának iratai (a továbbiakban: Fond 47). op. 1. od. zb. 404., 11.

ban az ellenséges légítámadások is veszélyeztették. A csapi elektromos malom például egy 1944. szeptember 30-án kapott találat miatt csaknem egy hétig üzemképtelen volt, ami miatt a tulajdonos saját vállalkozása és az előre leszerződött bérőrlés is szünetelt, fennakadást okozva ezzel a térségi lisztellátásban.¹⁰

Kevés információval rendelkezünk arról, hogy mekkora fejadagokat tudott a magyar közigazgatás biztosítani az ellátatlan lakosságnak 1944 októberében. Az azonban kiderül a forrásokból, hogy léteztek területi különbségek a fejadagok mennyiségét illetően. Munkácson például sikerült a törvényben előírt havi 40 dkg fejadagot biztosítani zsírból és 25 dkg-ot húsból.¹¹ Eközben azonban a legkeletibb járásokban, a fronttól karnyújtásnyira fekvő máramarosi községekben még ennél is nagyobb takarékoskodás jellemezte a mindennapokat, húst és zsírt például egyáltalán nem is osztottak. A vármegye főispánja szeptember utolsó napjaiban jelezte, hogy bár a készletek elegendőek lennének a polgári lakosság ellátására, a szállítási nehézségek miatt ezekkel takarékoskodni kell, mivel pótlásukra – a gépkocsihiány miatt – aligha lesz esély.¹²

Az élelmiszerkészletekkel valóban gondosan kellett bánni, hisz több tényező is „apasztotta” a rendelkezésre álló mennyiséget, mindenekelőtt a nyugati irányba tartó menekültáradat. A menekültek egy része Galíciából érkezett: „A város romokban, fojtó füst terjeng, az úton az oroszok elől menekülő civil lakosság szezereinek végtelen sora. Minden kocsin asszonyok, gyerekek megmentett szegényes holmijaikkal és ez tart napokig” – jegyezte fel Horváth Gyula, a Kárpátalja és Galícia határán fekvő Lavocsne községben, 1944. szeptember végén.¹³ A menekültek másik csoportját az Árpád-vonal mentén fekvő településekről származó lakosság alkotta. „Az utak nemcsak a magyar csapatokkal vannak tele, hanem a menekülő lakosság járművei szinte eltorlaszolják az utakat. A németek kiürítik a németek által lakott községeket, de menekül a magyar lakosság egy része is” – írta Horváth október közepén a Huszt–Nagyszőlős útszakasról.¹⁴ A menekültek élelmiszer-ellátását rendelet írta elő. Eszerint a törvényhatóságoknak népkonyhákat kellett felállítaniuk a vasútállomásokon. Ez meg is történt az Északkeleti Hadművelési Terület több városában is, így naponta 600–1000 főt láttak el meleg étellel.¹⁵ A központi utasítás szerint a menekültek hús- és zsiradékellátását közada-

¹⁰ KTÁL Fond 47. op. 2. od. zb. 204., 65.

¹¹ Az Őslakó, 1944. október 1. 1.

¹² Máramaros, 1944. szeptember 23. 3.

¹³ HM HIM Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HL), VII. Tanulmánygyűjtemények (a továbbiakban: VII. Tgy). Horváth Gyula: A Magyar Királyi 24. Honvéd Gyaloghadosztály története 1944. március – 1945. június. 19.

¹⁴ Uo. 33.

¹⁵ Kárpáti Híradó, 1944. szeptember 28. 4.

kozásból, illetve a meglévő, tehát a helyi közellátásra szánt élelmiszerkészletekből kellett biztosítani.¹⁶

De nemcsak az élelmiszerkészletek megcsappanása aggasztotta a lakosságot, hanem az is, hogy október elejétől a tűzifa beszerzése körül is zavarok álltak be. Ekkor már nemcsak a civil lakosság, de az állami alkalmazottak sem tudtak tűzifához jutni.¹⁷ Ezt is a korlátozott szállítási lehetőségek okozták, mivel a kiürítés során a teherautók hiánya miatt nem sikerült elszállítani a hegyvidéki fűrésztelek faraktárait, amelyek tele voltak faanyaggal, tűzifával.¹⁸ A rendelkezésre álló szűkös készletek szétosztását ezért a közigazgatás úgynevezett vásárlási igazolványhoz kötötte.¹⁹

Nemcsak a civil lakosság élelmiszer- és tűzifaellátásával voltak azonban gondok, hanem a magyar közigazgatás gördülékeny kiürítésével is. Ebben a helyzetben bosszantó érzés lehetett a helyieknek azt látni, hogy a német „szövetséges” humuszt szállító vasúti szerelvényei elsőbbséget élveztek és minden gond nélkül robogtak át az Északkeleti Hadművelési Terület városain.²⁰

Október elején a beszolgáltatás is szigorodott, miután annak felügyeletét átvette a katonai közigazgatás. Sövényházy-Herdiczky Jenő vezérőrnagy,²¹ a Kárpáti KG parancsnoka újabb vágóállat-beszolgáltatást rendelt el, amit az eddigiektől eltérően már a sertésekre is kiterjesztett. Erre azért volt szükség, mert a gazdák nem teljesítették az 1944. szeptember 11. – október 17. közötti időszakra előírt szarvasmarha-beszolgáltatást, és 1165 db szarvasmarhával kevesebbet hajtottak el az átvétel helyszíneire.²² A kedvezőtlen tapasztalatok miatt Sövényházy-Herdiczky egyre gyakrabban panaszkodott Vincze András hadművelési kormánybiztosnak. Végül 1944. október 5-én ellentmondást nem tűrően kijelentette, hogy a továbbiakban semmiféle mulasztást és késést nem fogad el a

¹⁶ KTÁL Fond 45 Ung vármegye alispánjának iratai (a továbbiakban: Fond 45), op. 3. od. zb. 1848., 53–54.

¹⁷ KTÁL Fond 45. op. 3. od. zb. 2001., 9.

¹⁸ MNL OL K 542 A Máramarosszigeti Erdőigazgatóság iratai (a továbbiakban: K 542), 1944. 1. csomó 4. 14. főn/1944. Katapán Ottó, rahói erdőigazgató levele az erdőigazgatóság helyzetéről, 1944. szept. 27.

¹⁹ KTÁL Fond 67 Beregszász megyei város polgármesterének iratai (a továbbiakban: Fond 67), op. 3. od. zb. 655., 1.

²⁰ HL I. 94 Központi Szállításvezetőség iratai (a továbbiakban: I. 94.), 3. doboz, KSZV napi jelentései. 1944. okt. 7. 3853.

²¹ 1944. júniustól volt az Északkeleti Hadművelési Terület katonai közigazgatásának a vezetője, vagyis a Kárpáti Közigazgatási és Gazdasági Parancsnok. Álgya-Papp Zoltán vezérőrnagyot váltotta ebben a tisztségben. Sövényházy-Herdiczkyt 1944. október 18-án felmentették ebből a pozícióból és a frontra vezényelték, ahol a 13. gyaloghadosztály parancsnoka lett. HL VII. Tgy.2834. Fabinyi József: A m. kir. 13. honvéd gyaloghadosztály története 1943–1944. 42.

²² KTÁL Fond 45. op. 3. od. zb. 1848., 82–86.

vágóállatok felhajtása és átvétele során. A mulasztást elkövetőkkel szemben pedig szigorú megtorlást helyezett kilátásba.²³

Szovjet partizánok aktivitása a hadműveleti területen

Október első napjaiban átszivárgó harcmodorával a Vörös Hadsereg több helyen is megzavarta az Árpád-vonalban (erdős, hegyes terepen) védekezőket. Az sem kedvezett a magyar védelemnek, hogy az 1. magyar hadsereg kötelékéből csapatokat vontak ki, mindenekelőtt a 10. könnyű hadosztályhoz tartozókat.²⁴

Ezzel egyidőben a frontvonal mögött is megélénkültek, sőt már teljes határfokkal működtek a korábban ejtőernyővel ledobott, bujkáló szovjet partizánok, diverzások is.²⁵ Tyimofej Sztrokács altábornagynak, a Partizánmozgalom Ukrán Törzs (PUT) parancsnokának a 4. Ukrán Front katonai tanácsához írt jelentései szerint 1944. október 1–15. között a PUT az Északkeleti Hadműveleti Területen két fő

²³ Uo. 178.

²⁴ Magyarország honvédelme a II. világháború előtt és alatt (1920–1945). I–III. Szerk. Dálnoki Veress Lajos. München 1972–1974. II. 237–240.

²⁵ 1944. május 5-ről 6-ra virradó éjjel ereszkedett le a Szuворov-partizánosztag, G. Vologyin parancsnoksága alatt, Bárdháza mellett. Az Északkeleti Hadműveleti Terület közigazgatása német segítséggel június elejére fokozatosan levadászta ezt a partizánegységet. HL Personalia. 232. doboz Andreánszky (lipótszentandrászi) Jenő alezredes hagyatéka. 59–84. 1944. május 10-ről 11-re virradó éjjel Beregforrás községben újabb partizáncsoport (Vatutyin-csoport, I. Melnyikov vezetésével) ereszkedett le ejtőernyővel. Álgya-Pap Zoltán vezérőrnagy, az Északkeleti Hadműveleti Terület katonai vezetője megsemmisítette ezt a csoportot is. Néhány partizán azonban elrejtőzött és később csatlakozott az újabb, ejtőernyővel érkező csoportokhoz. Ez a két partizánosztag hírszerzési feladatokkal érkezett Kárpátaljára. Bevetésüket az 1. Ukrán Front törzskara sürgette, amelynek szüksége volt naprakész információkra a Kárpátokban védekező ellenségről. *Omeljan Dovhanics*: Harchba szálltak a népi bosszúállók. In: Ukrajna Emlékkönyve, Kárpátöntúli terület. I. Szerk. biz. eln. Vaszil M. Kerecsanin. Ungvár 1997. 46. 1944. július 9-ről 10-re (más források szerint 19-ről 20-ra) virradó éjjel ért földet a Rónahavasok környékén Alekszandr Tkankó, aki a Kárpátalján tevékenykedő partizánok főparancsnoka lett. Tkankó és 19 fős egysége földetéréskor komoly tűzharcba keveredett a magyar karhatalommal. Rövidesen azonban sikerült lerázniuk üldözőiket, egyesültek a Blindjuk- és Szopilkov-osztagokkal (előbbi 1944. június 25-én, utóbbi 1944. június 27-én ért földet). A Tkankó-osztag feladatai a következők voltak: hírszerzés a magyar honvédség mozgásairól, diverziók végrehajtása, a lakosság szervezése a kommunista pártba. A legfontosabb célja azonban az volt, hogy olyan stabil bázist építsen ki, amely további partizánok fogadására is alkalmas. Tkankónak sikerült beszerveznie több személyt is a magyar közigazgatásból (például több, Perecsenyi és Nagybereznai járáshoz tartozó község polgármesterét). Október végén osztaga már több mint 800 főt számlált. *Kosztjó Gyula*: Kárpátalja mint Északkeleti Hadműveleti Terület története (1944). Bp. 2020. 74–75. 1944. augusztus 8-án ereszkedett le az Uszta Gyula által vezetett (Rákóczi-partizánosztag) partizánegység. Mivel földetéréskor fegyvereik megsemmisültek, egy hónapig semmiféle érdemleges tevékenységet nem tudtak kifejezni. Diverzáns működésüket 1944 októberében kezdték meg, miután utánpótlást kaptak, és a Vörös Hadsereg is aktív harctevékenységbe kezdett. *Kosztjó Gyula*: Az Uszta-Priscsepa partizánosztagok tevékenysége Kárpátalján (1944. augusztus 8. – október 26.). In: A Kárpát-medencéből elhurcolt magyar és német rabok nyomában Orosz földön és a Kaukázus országaiban. Szerk. Dupka György – Zubánics László. Bp.–Ungvár 2017. 127–151.; *Uő*: Kárpátalja mint Északkeleti i. m. 76–77.

irányban, Ungvár és Munkács vonzáskörzetében fejtett ki akciókat.²⁶ Tűzharc robbant ki például a csendőrök és a partizánok között 1944. szeptember 29-én Oláhcsertész község határában, 1944. szeptember 30-án pedig egy határvadász őrsöt támadtak meg és fosztottak ki a partizánok. Egy honvéd meghalt, négyet magukkal hurcoltak. Nagymogyorós községben több tucat partizán jelent meg, akik kifosztották a görögkatolikus lelkészt, és a Hangya üzletet. Ugyanez a diverzáns csapat elment Szerencsfalvára is, ahol több helyi lakost is kifosztott. Feltehetőleg ők lőtték főbe Kismogyorós községben is az erdőőrt. A beregszenthimlői állomástól 1 km-re a vasúti síneket aláaknázták, ami a Szolyváról induló 415. sz. vonat alatt felrobbant.²⁷ 1944. október 2-án, Perecsenytől délnyugatra vasúti szerelvényeket siklaltak ki, és egy mozdonyt meg is semmisítettek. 1944. október 5-én Ungvár és Perecseny között tankot és tűzérési felszerelést szállító vasúti szerelvények hátra mozgását akasztották meg rövid időre, október 6-án pedig felderítettek és jelentettek egy nagy lőszerraktárt Cigányóc községtől 3 km-re. 1944. október 9-én megakadályozták a perecsenyi vegyigyár leszerelését, október 5-én Szolyva környékén megöltek három ellenséges katonát. Október 3-án felderítettek egy 27 tartályból álló üzemanyag raktárt, október 7-én pedig jelentéseket küldtek a Munkács környéki ellenséges csapatmozgásokról. Október 10–15. között továbbfolytatták felforgató tevékenységüket, elsősorban az Ungvár–Perecseny és a Munkács–Szolyva közötti útvonalakon. Mindezekon kívül aknatelepítéssel és rajtaütésekkel zavarták folyamatosan a magyar csapatmozgásokat.²⁸ 1944 október végén az is előfordult, hogy a magyar egységek szovjet partizánoknak adták meg magukat.²⁹

A gerillák aktivizálódását érezte a Kárpátokban védekező magyar katonai vezetés is: „Szeptember végéig partizánok okozta veszteségek csak szórványosak voltak. Októberben azonban már a hadsereg fő közlekedési útvonalát a Huszt–Munkács–Ungvár utvonalat kezdték veszélyeztetni” – írta visszaemlékezésében Kéri Kálmán vezérkari ezredes, az 1. magyar hadsereg vezérkari főnöke.³⁰ A magyar közigazgatás a diverzánsok ellen erélyes karhatalmi fellépéssel és ellenpropagandával védekezett, hogy elejét vegye egy esetleges lakossági pániknak. Ezt a célt szolgálta Vincze András hadművelleti kormánybiztos október közepén tartott

²⁶ Tevékenységüket illetően csak néhány, konkrét példát említünk, működésük sokrétűségének érzékeltetése céljából. Politikatörténeti Intézet Levéltára (a továbbiakban: PIL), 501. f. a Szovjetunió és az utódállamok levéltárából származó iratok (a továbbiakban: 501. f.), 27. csomó. 3. őrzési egység, 7–36.

²⁷ HL Personália. 232. doboz. Andreanszky Jenő alezredes hagyatéka. 226. A Magyar Királyi Csendőrség központi nyomozó-parancsnokságának bizalmas eseményösszesítése. 1944. augusztus 9.

²⁸ PIL 501. f. 27. csomó 3. őrzési egység, 7–36.

²⁹ Szovjet partizánok fogadták például Szász Ferenc vezérőrnagynak, a szegedi 9. gyalogezred parancsnokának a megadását, 1944. október végén, az Ungvár melletti erdőkben. HL VII. Tgy.2937. Szász Ferenc: Visszaemlékezés 1943–1946. 16.

³⁰ HL VII. Tgy.2894. Kéri Kálmán: 1944. október 15-e és az 1. magyar hadsereg. 29.

tájékoztató értekezlete is, amelyen igyekezett a partizántevékenység jelentőségét bagatelizálni. Közölte, hogy „kizárólag szórványos jelenségről van szó, minden komolyabb jelentőség nélkül”.³¹ Ugyanakkor azonban hatalmas falragaszok szólitották fel a lakosságot a partizánok azonnali elfogására és jelentésére.³²

A magyar intézkedések többségükben hatástalanok maradtak, mert a szláv lakosság október elejétől a rossz közellátás, a magas infláció³³ és a kereseti lehetőségek hiánya³⁴ miatt egyre nagyobb számban csatlakozott a szovjet diverzánsokhoz. Ezt a tendenciát a magyar közigazgatás is érzékelte. Katapán Ottó, a rahói erdőigazgató már szeptember végén arra figyelmeztetett, hogy „Amint hallom a körösmezői bíró maga szervezte az embereket, kiment az erdőbe s partizánkodni fognak inkább, mint eljönni, persze az oroszok mellett”.³⁵ Tény tehát, hogy a Vörös Hadsereg közeledése miatt újra fellángolt a kommunista szervezkedés Kárpátalján. Csak az ungvári törvényszéken több tucat ügyet tárgyaltak 1944 nyarán, a magyar állammal szembeni ellenséges lakossági magatartás, kommunista agitáció, a katonai kötelezettség megtagadása és illegális határátlépés vádjával. Ezek a törvénysértések egy évvel korábban (1943 nyarán) még csak mutatóban fordultak elő.³⁶ Pedig nagyon szigorú rendszabályok voltak érvényben. Már 1944 márciusában rögtönbíráskodás

³¹ Az Őslakó, 1944. október 15. 1.

³² KTÁL Fond 185 A beregszászi járási főszolgabíró iratai (a továbbiakban: Fond 185), op. 1. od. zb. 933., 42.

³³ Hosszas levéltári kutatással sikerült rekonstruálnom, hogy Ungváron hogyan alakult néhány alapvető élelmiszer ára 1940–1944 között. Ha nem is nyújt biztos képet az infláció mértékéről Kárpátalján, de mindenképpen tájékoztató jellegűek az adatok. Ungváron 1940–1944 között az alapvető élelmiszerárak átlagosan 90–100%-kal növekedtek. Előfordult az is, hogy egy-egy élelmiszer ára sokkal magasabb volt Ungváron, mint például Budapesten (például a tojás ára 257%-kal emelkedett ebben az időszakban Ungváron, míg Budapesten 114%-kal). Ungvár fontos kereskedelmi központ volt a korban, hisz meghatározó vasút- és közúti vonalak kereszteződésében helyezkedett el, mégis előfordulhatott ilyen mértékű áremelkedés. A hegyvidéken, ahol rosszabbak voltak a vasúti és közúti szállítási feltételei, még nagyobb lehetett az áremelkedés, az infláció. Mind az Ungi, mind pedig a Máramarosi Közigazgatási Kirendeltség vezetőinek éves beszámolóiban rendszeresen elhangzott, hogy a liszt- és cukorellátásban való fennakadások a szállítási nehézségekre vezethetők vissza. Ezenkívül a nagy távolságok jelentős többletköltséget is jelentettek. Hermann Miklós a Máramarosi Közigazgatási Kirendeltség helyettes vezetője szerint emiatt a Kirendeltségben 1943-ban a létfenntartási költségek mintegy 30–35%-kal is magasabbak voltak, mint az ország más mezőgazdasági termelési helyein vagy éppen Budapesten. KTÁL Fond 162 A Máramarosi Közigazgatási Kirendeltség iratai (a továbbiakban: Fond 162), op. 1. od. zb. 2056., 27.

³⁴ 1944. május 20-án az Magyar Királyi Földművelésügyi Minisztérium rahói erdőigazgatói értekezletén Katapán Ottó erdőigazgató a következőket mondta a lakosság életviszonyairól: „A mi vidékünk nem termelő vidék. Nem tarthat állatot, mert nem tudja megtermelni az állat szükségleteit. Mindent drága pénzen kell beszerezni. Munkája pedig háromszor annyi, mint más helyeken”. KTÁL Fond 1104 A Magyar Királyi Szolyvai Erdőfelügyelőségi Kirendeltség iratai (a továbbiakban: Fond 1104), op. 1. od. zb. 95., 13.

³⁵ MNL OL K 542 1944. 1. csomó, 4.

³⁶ Az ungvári törvényszék iratai között (KTÁL Fond 103) első leírási egységében több tucat 1944. évi peranyag található ezekben a témákban.

alá vonták és halállal büntették az engedély nélküli rádió adó- és vevőkészülékek használóit.³⁷ 1944 áprilisától betiltották a külföldi rádióállomások hallgatását mindazoknak, akik még birtokolhattak rádiót.³⁸ Májustól pedig azonnali kivégzés járt a szovjet partizánok támogatásáért, rejtegetéséért.³⁹ De a rémhírtérjesztőkkel szemben is statáriális eljárást helyeztek kilátásba a legtöbb vármegyében.⁴⁰ Máshol a közigazgatás nemzetőrséget is szervezett a civil lakosságból a közrend megóvása érdekében.⁴¹ A helyi lakosság elrettentése céljából több, 1944 nyarán elfogott szovjet partizánt is nyilvánosan kivégeztek.⁴²

Mind az ideológiai különbségeknek, mind pedig a német jelenlétnek szerepe lehetett abban, hogy a helyi magyar közigazgatás nem vette fel a kapcsolatot ezekkel a diverzánsokkal, akik lényegében a szovjet csapatok „előőrsei” voltak. Az őslakos magyar politikai elit ekkorra a német megszállás következményeként már jelentősen radikalizálódott,⁴³ s teljességgel elhatárolódott a kommunista mozgalomtól. Sőt, a kommunizmus kritikáját partizánellenes kiállításokkal próbálta a helyi lakosság számára még emészthetőbbé tenni.⁴⁴ Egyedül Bródy András – a helyi politikában ekkor már igencsak mellőzött – ruszin politikus volt ez alól kivétel, aki 1944 szeptemberében összeköttetésbe került az Ungvártól északra működő szovjet partizánvezetővel, Alekszand Tkankóval. Bródy – a levéltári iratok szerint – személyesen nem találkozott a partizánokkal, csupán a Pecsényi járás tisztségviselőin, illetőleg titkárnőjén keresztül tartotta velük a kapcsolatot. A megbeszélés tárgya a fegyverhiánnyal küzdő szovjet partizánok fegyverekkel való ellátása volt. Bródy inkább pénzzel szeretne volna támogatni a diverzánsokat, amit Tkankóék elutasítottak. A megbeszélések egyre inkább elmérgesedtek, és valószínűleg meg is szakadtak, ugyanis a partizánok a Kijevnek küldött rádió-telegrammjaikban csak október 6-ig tettek említést a „találkozóról”. Mivel a

³⁷ KTÁL Fond 94 Ungvár megyei város polgármesterének iratai (a továbbiakban: Fond 94), op. 2. od. zb. 2014., 5–6.

³⁸ KTÁL Fond 94. op. 2. od. zb. 2014., 28.

³⁹ Uo. 5.

⁴⁰ KTÁL Fond 47. op. 1. od. zb. 375., 82.

⁴¹ Az Őslakó, 1944. október 1. 1.

⁴² Kárpáti Magyar Hírlap, 1944. június 13. A helyi magyar közigazgatás további hasonló ítéleteket hajtott végre 1944. június 17-én Nagyszőlősen, június végén pedig Munkácson. Kárpáti Magyar Hírlap, 1944. június 20.

⁴³ A német megszállás hatására a helyi közigazgatásában lezajlott személycserék politikailag a Magyar Élet Pártjának pozícióvesztését hozták, miközben a Magyar Nemzetiszocialista Párt helyzete erősödött. Ettől kezdve az új közigazgatás akadályok nélkül végrehajtotta a zsidók összegyűjtését, deportálását, vagyonuk szétosztását, illetve a helyi erőforrásokat méginkább a háború szolgálatába állította. *Kosztyó Gy.*: Kárpátalja mint Északkeleti i. m. 49.

⁴⁴ Munkácson, 1944. október 1-én a munkácsi haditudósító iroda a partizánok által hátrahagyott ejtőernyőt tette ki közszemlére. Tervbe vették továbbá, hogy a polgári lakosság tájékoztatására partizán jelvényeket, fegyvereket is bemutatnak, erre azonban már nem került sor. Az Őslakó, 1944. október 1.

tárgyalás Bródy és Tkankó között eredménytelen maradt, a PUT-ból olyan parancs érkezett Tkankóhoz, hogy személyes találkozó esetén azonnal lőjék főbe Bródyt.⁴⁵

A Vörös Hadsereg támadásával egyidőben a Kárpátalján tevékenykedő partizánok újabb és újabb erősítést kaptak a Szovjetunióból. 1944. október 14-ről 15-re virradó éjszaka ért földet például a Munkács és Ungvár közötti sík területen a 24 fős Bujanov–Lencsés partizánosztag.⁴⁶ Feladatuk az volt, hogy Kárpátalján keresztül vonuljanak Kassára. Mivel azonban ezt nem sikerült megvalósítaniuk, ehelyett Ungvár környékén fejtettek ki diverzáns akciókat. Az egyik ilyen robbantás során súlyosan meg is rongálták az ungvári villanytelepet. Lencsés állítása szerint a szökött ruszin katonák és a ruszin civilek tucatjával csatlakoztak osztagához, amely leszereléskor, 1945. január végén már csaknem 100 főt számlált.⁴⁷

Szovjet légitámadások

Az ellenséges szovjet katonai beszivárgáson és a szovjet partizánok működésén kívül a sorozatos légitámadások is demoralizálták a lakosságot. Magyarország német megszállásával egyidőben szaporodtak meg a brit és a szovjet légierő bombázásai a fontosabb magyar célpontok ellen. Az Északkeleti Hadművelési Területet 1944-ben elsősorban a szovjet légierő távolsági bombázói, illetve az olaszországi bázisokról felszálló amerikai és angol nehézbombázók által érték sorozatos légitámadások. Ezek 1944 augusztusától váltak igazán intenzívvé, aminek a hátterében az állt, hogy 1944. augusztus 5-én megalakult a 4. Ukrán Front, és a szovjet csapatok a szeptemberi támadás előkészítéseként elkezdtek intenzíven zavarni a magyar és német erők mozgását a háttországban.⁴⁸

1944. augusztus–október között az ellenséges légitámadások célpontja Ungvár, Munkács és Beregszász volt, mindenekelőtt Ungvár. Az első légitámadásra az Északkeleti Hadművelési Terület ellen – jelenlegi tudásunk szerint – 1944. augusztus 17-én került sor Munkácson. Hatalmas riadalom tört ki a városban a 36 szovjet repülőgép megjelenésekor, és a támadás három halálos áldozatot,

⁴⁵ KTÁL. Fond P-1927 Alekszand Tkanko táviratai Kijevnek (a továbbiakban: Fond P-1927), op. 1. od. zb. 1., 1–22.

⁴⁶ PIL 682. f. A hazai és a nemzetközi antifasiszta és ellenállási mozgalmak gyűjteménye (a továbbiakban: 682. f.), 8. őrzési egység. 11. Lencsés János visszaemlékezése a partizánosztag tevékenységére. (pontos dátum nélkül).

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ *Botlik József*: Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján II. A Magyarországhoz történt visszatérés után 1939–1945. Nyíregyháza 2005. 227.

valamint 15 sebesültet követelt.⁴⁹ 1944-ben dokumentálhatóan 145 esetben észlelt légitevékenységet a magyar közigazgatás Kárpátalján,⁵⁰ s ennek 13%-a esett 1944 októberére. Csak ebben a hónapban 199 bombát, aknát dobtak le az ellenséges repülőgépek a településekre.⁵¹ A legtöbb támadást – a csendőrijelentések szerint – Ung vármegye szenvedte el, bár máshol is voltak súlyos rombolások. Októberben összesen 65 halálos áldozattal jártak ezek az akciók,⁵² és 144-en sebesültek meg következtükben.⁵³

Októberben az első szovjet légítámadás negyedikén történt, Csontos község ellen, a helyi laktanya és több lakóház is megrongálódott. A hónapban a legtöbb támadás (4) Munkácsot érte. A pusztítások sérültjeiről és halottairól nem rendelkezünk pontos számokkal, azt azonban tudjuk, hogy a legtöbb halálos áldozattal járó légítámadás – legalábbis az eddig feltárt dokumentumok szerint – Beregszász városát érte, 1944. október 9-én.⁵⁴ A város lakott területére több mint 50 bomba hullott, 62 személy azonnali halálát és 121 fő súlyos sérülését okozva.⁵⁵ A lakosság megnyugtatóására a város polgármestere azonnal kidoboltatta, hogy a város fedeleit, illetve gyorssegélyt biztosít azoknak, akik a támadás miatt hajléktalanná váltak.⁵⁶ Ezeken a kora októberi napokon egy sor települést ért légítámadás: október 9-én Ungvárt (egy lakóházat megrongálva)⁵⁷ és Szolyvát (egy halott, öt sebesült), október 10-én pedig Perecsenyt, Munkácsot, Polenát és Nagylucskát.⁵⁸ Utóbbi két község lakosságát az alacsonyan szálló szovjet repülőgépekről géppuskázták is. Munkács és Ungvár a szovjet megszállás pillanatáig a légítámadások fő célpontjai maradtak.⁵⁹

Az ellenséges légítámadásokra a közigazgatás 1944 áprilisában a légoltalmi szolgálat működésének gyakoribb ellenőrzésével, illetve a riasztások gyakoriságának növelésével reagált. Az Északkeleti Hadművelési Területen légoltalmi

⁴⁹ MNL OL K 149 Belügyminisztérium, Rezervált iratok (a továbbiakban: K 149), 167. doboz 274. csomó 2. tétel 1944–2–1019, 224.

⁵⁰ Ebbe beletartozik az átrepülés, partizánok ledobása, géppuskázások, bombázások. Eddig ennyiről találtam hivatalos jelentést. A Kárpátalját ért ellenséges légítámadások pusztításának bemutatásával kapcsolatban jelenleg is kutatásokat végzek.

⁵¹ Az 1944-ben ledobott összes (feljegyzett) bomba 16%-a.

⁵² Az 1944-ben légítámadásokban elhunyt (ismert) személyek 42%-a.

⁵³ Az 1944-ben légítámadásokban megsérült (ismert) személyek 26%-a.

⁵⁴ Beregszász 1944. szeptember 19-én és 21-én is elszenvedett szovjet légítámadást. Míg az előbbiben senki sem sérült meg, addig az utóbbi alkalmával 7 fő vesztette életét és 18-an sebesültek meg.

⁵⁵ HL Personália. 232. doboz. Andeánszky (liptószentandrás) Jenő alezredes hagyatéka. 322.

⁵⁶ KTÁL Fond 67. op. 2. od. zb. 94. 134. 15.

⁵⁷ Ungvárt délelőtt két szovjetbombázó támadta, amelyek két bombát dobtak a város Ung-parti részére. Kárpáti Híradó, 1944. október 10.

⁵⁸ HL Personália. 232. doboz. Andeánszky (liptószentandrás) Jenő alezredes hagyatéka. 322.

⁵⁹ MNL OL K 150 V. kútő 7. tétel, 3584. csomó, 1944. 425.

intézkedéseket hoztak, amelyek elsősorban a városokat érintették.⁶⁰ Ez azonban sok esetben pusztán a légoltalmi állapotok ellenőrzését jelentette. Ekkor csupán a felkészültséget vizsgálták, feljegyezve a hiányosságokat. Ezeket azonban nem minden esetben orvosolták érdemben. A hatékonyságot nehezítette, hogy a lakosság nem vette komolyan a légitámadások pusztításának mérséklését szolgáló hatósági szabályozásokat. Legalábbis erről árulkodik az ungvári rendőrkapitányság szűrópróbaszerű ellenőrzése. A rendőrség egy nap leforgása alatt 72 ungvári lakosra rótt ki 30-tól 100 pengőig terjedő pénzbüntetést az elsötétítési szabályok megszegése miatt.⁶¹

Az első légitámadások rémülete, pusztításai „kellettek” ahhoz, hogy a közigazgatás alsó szintje is igazán komolyan vegye a légoltalmi intézkedések fontosságát. Ekkor tették meg az első érdemleges intézkedéseket a légoltalmi fejlesztések gyakorlati alkalmazása érdekében. Ungvár, Csap, Munkács városok ekkor kaptak 20–30 ezer pengős gyorssegélyt a hiányosságok azonnali orvoslására.⁶² Ungváron például csak az óvóhelyek korszerűsítésére októberben 6000 pengőt fordítottak.⁶³ A légoltalom hatékonnyabbá tétele érdekében már szeptemberben felértékelődött az óvóhelyek szerepe, kapacitásának növelése. Ezek az összegek nyilvánvalóan nem voltak elégségesek az óvóhelyek állapotának javítására és a befogadóképesség növelésére. Ungváron 1944 áprilisában 208 új pincét nyitottak meg óvóhely céljaira (a meglévő 121 mellé), de még így is túlszűfoltak voltak a termek. Szeptember végén Pusztai Mihály, ungvári légoltalmi ellenőr levélben vázolta a kiábrándító állapotokat. A légitámadások alkalmával szerzett tapasztalatai szerint a pincékben annyi ember gyűlt össze, hogy sokan elájultak a levegőhiány miatt, mivel az óvóhelyek többsége – mint az utólag kiderült – nem volt felszerelve szellőzővel, vészkijáráttal, elektromos árammal.⁶⁴ A levél megtette hatását: másnap Ungvár polgármestere több tucat, (nemrég még) zsidók tulajdonában álló lakás pincéjét oldotta fel a hatósági zár alól és utalta ki óvóhely céljára.⁶⁵ A lakosság egyre gyakrabban fogalmazta meg kifogásait az óvóhelyek kiábrándító állapotával kapcsolatban. Egy munkácsi lakos levelében például a következőket írta: „Az óvóhely ablakát mindössze centi vastag deszka védi, rajta papír a fény kiáramlása ellen. Egy vedér a WC, de úgy, hogy mindenki látja.”⁶⁶

⁶⁰ Az Északkeleti Hadművelési Terület városainak légoltalmi fejlesztésébe gyakran bevonták a helyben tartózkodó német szakértőket is.

⁶¹ Kárpáti Magyar Hírlap, 1944. június 6. 1.

⁶² KTÁL Fond 1553. op. 1. od. zb. 985., 1.

⁶³ KTÁL Fond 94. op. 1. od. zb. 2659., 121–125.

⁶⁴ KTÁL Fond 47. op. 1. od. zb. 372., 89.

⁶⁵ Kárpáti Híradó, 1944. szeptember 21. 3.

⁶⁶ Az Őslakó, 1944. július 9. 2.

Statáriális intézkedések, hadműveleti kiürítés

A közrend fenntartása és egyúttal a fölösleges áldozatok elkerülése volt a célja Vincze András, hadműveleti kormánybiztosnak azzal az intézkedéssel, amellyel korlátozta a lakosság szabad mozgását. Megtiltotta, hogy a polgári személyek este 8 és reggel 6 óra között a városok utcáin tartózkodjanak.⁶⁷ Ezenkívül a köznyugalmat megzavaró személyek ellen azonnali fegyverhasználatot helyezett ki látásba. Október 15-től kezdve pedig az Északkeleti Hadműveleti Terület összes településén bezáratta az italmérő helyiségeket.⁶⁸

1944. októberében a kiürítés érdekében rendeletek sorát hozták. Nyár óta hol kisebb, hol nagyobb intenzitással már folytak ezirányú műveletek (Galícia). Vincze András október 14-én megküldte a Kárpáti Közigazgatási és Gazdasági Parancsnok kiürítési tervét a főispánoknak. Ez lényegében a hátramaradó közigazgatás legfontosabb feladatait foglalta össze.⁶⁹ A köznyugalom megóvása érdekében sem Sövényházy, sem Vincze nem értesítette erről a lakosságot, bár ekkor már nehéz lett volna titokban tartani a kiürítés szükségességét.

Az evakuálásról szóló utasításokat a hadműveleti kormánybiztos külön rendeletben tudatta a fő- és alispánokkal.⁷⁰ Lényegét tekintve meghatározták benne a magyar és német lakosság, valamint a fontos közfeladatokat ellátó személyek⁷¹ önkéntes távozásának szabályait. Ennek legfontosabb eleme az volt, hogy a fő- és alispánok felhatalmazást kaptak a hadműveleti kormánybiztostól arra, hogy helyette „legjobb belátásuk szerint, de amellet teljes felelősséggel állapítsák meg a mindenkori helyzetnek megfelelően, hogy a hatóságuk területén székelő közhatalóságok, közhivatalok és közintézmények mikor milyen mértékben korlátozhatják, illetve szüntethetik be működésüket, és alkalmazottaik mikor milyen mértékben hagyhatják el hadműveleti kiürítés címén állomáshelyüket.”⁷² Egyértelműsítette a polgári közigazgatás feje, hogy köteles helyén maradni a harcoló csapatok viszsza vonulásáig minden községi, városi, megyei közigazgatás, amely ekkor már csak úgynevezett korlátozott létszámú személyzettel működhetett. Az előírás szerint a fő- és alispánoknak csak a szomszédos megyeszékhelyig volt szabad visszavonulniuk. Rajtuk kívül azonban minden más hivatal október 14-én megkezdhetette kivonulását az Északkeleti Hadműveleti Területről, az Egyek–Putnok

⁶⁷ KTÁL Fond 94. op. 2. od. zb. 1846., 71–72.

⁶⁸ KTÁL Fond 185. op. 1., od. zb. 963., 7–8.

⁶⁹ KTÁL Fond 45. op. 2. od. zb. 645., 78.

⁷⁰ KTÁL Fond 47. op. 1. od. zb. 381., 1–4.

⁷¹ Csendőrök, rendőrök, jegyzők, orvosok, tanárok.

⁷² KTÁL Fond 47. op. 1. od. zb. 381., 1–4.

vonaltól nyugatra.⁷³ A rendelkezés érintette a magyar közigazgatás nélkül maradt civil lakosság „szerveződését” is. A magyar közigazgatás eltávoztása után a városok polgármesterének, a községek jegyzőjének helyére egy, „a lakosság minél nagyobb bizalmát bíró egyént” kellett kijelölni arra az időre, amíg a megszálló ellenség a közigazgatást át nem veszi.⁷⁴ Azt is javasolta, hogy a lakosság közbizalmát élvező személyekből egy tanácsadó testületet alakítsanak.

Kevés levéltári forrással rendelkezünk arról, hogy a gyakorlatban miként sikerült Vincze András kiürítési elképzeléseit megvalósítani, és arról, hogy miként is zajlott a közigazgatás hatalomátadása. A fennmaradt források alapján azonban úgy tűnik, hogy a magyar közigazgatás a Vincze kormánybiztos rendeletében foglaltak alapján hagyta el a területet, azaz az ellenség megjelenése előtti napokban, órákban. Szaploneczay László, Máramaros vármegye főispánja például akkor hagyta csak el Máramarosszigetet és települt át Viskre, amikor a frontvonal már 10 km-re megközelítette a várost.⁷⁵ Ungvár, Beregszász, Munkács polgármesterei is hasonlóképpen hagyták el a szolgálati helyüket.

Október 14-én Sövényházy-Herdiczky újabb kiürítési rendeletet adott ki, amely szerint a kiürítési munkálatokba a seregtettek is bekapcsolódhattak. A civil lakosság ellátásához szükséges mezőgazdasági terményeket ugyan hátra kellett hagyni, azonban a mezőgazdasági gépeket (traktorokat) át kellett adni a hadsereg részére. Az állatállományt Csap község irányába kellett hajtani, óvva az ellenséges légitámadásoktól.⁷⁶ Október 16-án megkezdődött Ungvár kiürítése is. Az evakuálás azonban nehezen haladt, a közellátás akadozott, a katonaság jelenléte gyakran tumultuózus jelenetekhez vezetett. Vincze András 1944. október 19-én utolsó értekezletét tartotta Ungváron,⁷⁷ amelyen bejelentette, hogy a terület közigazgatása Ózdra települ át.⁷⁸

A magyar közigazgatás és az önként nyugatra települők evakuálására október 16-ától volt lehetőség, a vasúti szerelvények ugyanis ekkortól kezdve várakoztak berakodásra az Északkeleti Hadműveleti Terület városainak vasútállomásain.⁷⁹ Ungváron lófogatok sorakoztak, hogy a közigazgatás és a civil lakosság ingóságait a vasútállomásokra fuvarozzák.⁸⁰ Mielőtt az alispánok, polgármesterek elhagyták volna szolgálati helyüket, összehívták a megye vagy az adott város vezető személyiségeit – általában a papokat és más, rangos értelmiségieket, akik Vincze

⁷³ Uo.

⁷⁴ A kijelölés módját a tervezet nem részletezi.

⁷⁵ Botlik J.: Közigazgatás és nemzetiségi i. m. 242.

⁷⁶ MNL OL K 150 XVIII. kútfő, 8. tétel, 4451. csomó, 1944. 36–39.

⁷⁷ Fedinec Csilla: A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944. Dunaszerdahely 2002. 423.

⁷⁸ Marina Gyula: Ruténsors – Kárpátalja végezete. Toronto 1977. 157.

⁷⁹ KTÁL Fond 94. op. 2. od. zb. 1852., 5.

⁸⁰ KTÁL Fond 94. op. 2. od. zb. 2324., 54.

kiürítési rendeletének megfelelően egy-egy községben bizottságot alakítottak, hogy a szovjet hatalomátvételig az lássa el az alapvető közigazgatási feladatokat. Mivel azonban ezek a bizottságok nagyon heterogén összetételűek voltak, tagjaik gyakran nem tudtak egymással harmonikusan együttműködni.⁸¹

Sikertelen kiugrás

1944. július végén a szovjet támadások a Hunyadi-állásba tolták vissza a magyar csapatokat.⁸² Az állás a történelmi Magyarország határain húzódott. A 4. Ukrán Front szeptember 9-én indult előrenyomulásával az 1. magyar hadsereg szeptember végére fokozatosan visszavonult a Szent László-állásba.⁸³ Ezt követően védelmi harcai október 15-ig leginkább az Uzsoki- és a Vereckei-hágók, illetve Kőrösmező környékére koncentráltak. Az 1. magyar hadsereg három hadtestből állt ekkor: a III.-ból (Lupkowi-hágótól az Uzsoki-hágóig), az V.-ből (Vereckei-hágó környéke) és a VI.-ból (Toronyai- és Tatár-hágó környéke). A szeptember 14–23. közötti harcokban súlyos veszteségeket szenvedett több seregtest is.⁸⁴ Szeptember végén csak az ellenség által erősen támadott VI. hadtest vonult vissza az Árpád-vonalba. Ezen a részen súlyos harcok árán sikerült a szovjet hadtestek előrevonulását megállítani Rahó és Máramarosziget irányában. A III. és V. hadtestek 1944. október 14-én, illetve október 15-én kapták meg az engedélyt a német hadvezetéstől, hogy hátramozogjanak az Árpád-vonalba.⁸⁵

Bár szeptember elejétől a harcok már Erdély területén folytak, a kormányfő és a kormányzó még mindig a nyugati szövetségesek megérkezésében bíztak, s csak szeptember végén szánták el magukat arra, hogy a Szovjetuniótól kérjenek fegyverszünetet. A magyar fegyverszüneti delegáció, melyet Faragho Gábor vezérezredes, a csendőrség és rendőrség felügyelője vezetett, szeptember 28-án indult el Budapestről, és október 8-án kapta meg a fegyverszüneti tárgyalások megkezdésének előfeltételeit Moszkvában. Miután Horthy Miklós ezeket elfogadta,

⁸¹ BFL XXV. 2. b. A Budapesti Népgyűzség iratai (a továbbiakban: XXV. 2. b.), 1947–2093., 32.

⁸² A Hunyadi-állás az Északkeleti-Kárpátok gerincétől keletre létesített védelmi vonal volt. A Kárpátok keleti előhegyein kiegészítő védőállást jelentett. Ezzel akarta a magyar vezérkar megakadályozni, hogy az ellenség gond nélkül felvonulhasson az Árpád-vonalra. *Botlik J.*: Közigazgatás és nemzetiségi i. m. 219.

⁸³ A Szent László-állás volt a középső védelmi vonal, amely a történelmi országhatáron húzódott. Célja, hogy a Hunyadi-állás és az Árpád-vonal között legyen még egy védelmi vonal, ahol a magyar csapatok egy esetleges visszavonuláskor megvethetik a lábukat. *Botlik J.*: Közigazgatás és nemzetiségi i. m. 219.

⁸⁴ *Szabó Péter – Számvéber Norbert*: A keleti hadszíntér és Magyarország 1943–1945. Debrecen 2003. 71.

⁸⁵ Uo.

október 11-én aláírták az egyezményt.⁸⁶ 1944. október 15-én délben elhangzott a rádióban Horthy Miklós proklamációja, amelyben a kormányzó közölte, hogy fegyverszünetet kért az ellenségtől.⁸⁷ Az ország lakossága, sőt a hadsereg sem tudott semmit a tervezett átállásról, nem úgy, mint a németek. Veessenmayer már október elején közölte Szálasival, hogy készüljön, mert Hitler őt szemelte ki a politikai vezetésre. Október 15-én reggel pedig a kormányzó még élő, utolsó gyermekét, ifj. Horthy Miklóst elrabolták. Horthy – főleg ez utóbbi esemény nyomán – október 16-án visszavonta 15-ei proklamációját és kinevezte Szálasit Ferencet miniszterelnökké, ő pedig lemondott az államfői posztról.⁸⁸

Az Északkeleti Hadművelési Területen is sorsdöntő események zajlottak október 15-én. A kormányzói proklamáció után minden tekintet a Kárpátalján védekező 1. magyar hadsereg, pontosabban annak parancsnokára, Dálnoki Miklós Béla vezérezredesre szegeződött. Dálnokit 1943-ban léptették elő vezérezredessé és 1944. augusztus 1-jén nevezték ki az 1. magyar hadsereg parancsnokává. A hadseregarancsnok 1944. október 9-én Budapestre utazott, ahol Horthy Miklósnál kihallgatásra jelentkezett. Itt közölték vele, hogy közeleg a kiugrás, s hogy az ehhez kapcsolódó katonai műveletek megkezdését a következő szövegű távirat rendeli majd el: „Az 1920. évi III. 1. sz. rendeletem érvénybe lép.” A fővárosból – Kéri Kálmán vezérkari főnök szerint – 12-én este érkezett vissza Husztra,⁸⁹ „egészségesen kissé megviselt állapotban”.⁹⁰ Nem tájékoztatott senkit arról, hogy kivel és miről tárgyalt Budapesten, de Kéri arra utasította, hogy intézkedjen a kormányzó közeli huszti látogatása érdekében a különvonat (Turán) előkészítéséről.

Közben zajlott a hadseregarancsnokság áttelepítése Husztról Beregszászba.⁹¹ Így fordulhatott elő, hogy október 15-e sorsdöntő óráiban Dálnoki Miklós Béla és a hadművelési osztály vezetője Beregszászon az Úri Kaszinóban,⁹² a vezérkari főnök és a szűkebb törzs egy része pedig még Huszton működött. Aznap Kéri Husztról Beregszászba ment, hogy megtegye szokásos jelentését a hadseregarancsnoknak. Alig kezdett azonban bele a napi helyzet ismertetésébe, amikor a

⁸⁶ Ebben Magyarország vállalta, hogy kiűrt minden 1937. december 31-e után megszerzett területet, beszünteti a hadműveleteket a szovjet csapatokkal szemben s hadat üzen Németországnak.

⁸⁷ *Romsics Ignác*: Magyarország története a XX. században. Bp. 2005. 266.; *Paksa Rudolf*: Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója. Bp. 2013. 286.

⁸⁸ *Romsics Ignác*: Honmentők/honvesztők. Bp. 2021. 155–156.

⁸⁹ Az 1. magyar hadseregnek itt volt a hadseregarancsnoksága.

⁹⁰ HL VII. Tgy.2894. Kéri Kálmán: 1944. október 15-e és az 1. magyar hadsereg. 40.

⁹¹ HL VII. Tgy.3525. Horváth Gyula: A magyar királyi 24. honvéd gyaloghadosztály története 1944. március – 1945. június. 22.

⁹² Magyarország honvédelme i. m. 244.; Berko István vezérkari ezredes, a III. hadtest parancsnokának Hollósy-Kuthy László altábornagy vezérkari főnökének visszaemlékezése szerint Dálnoki Miklós Béla hadseregarancsnoksága Beregszászon a vármegyeházán volt. Lásd Kéri Kálmán közlését. HL VII. Tgy.2894. Kéri Kálmán: 1944. október 15-e és az 1. magyar hadsereg. 50.

rádióban elhangzott a kormányzói proklamáció. „Döbrent csendben hallgattuk a rádiót és kérdőn, vizsgálgatva néztünk egymás szemébe. »Végre!« Ez volt talán első gondolatom, »de most hogyan tovább?« volt a második. Feszült pillanatok” – írta visszaemlékezésében Kéri Kálmán.⁹³ A kormányzói bejelentés után Dálnoki Miklós Béla Beregszászon maradt, hogy szükség esetén lefegyverezze a német összekötő tiszteket, Kéri pedig visszatért Husztra, hogy átvegye – a reményei szerint addig megérkező – kormányzói hadparancsot a fegyverszünetről és átállásról.

A hadparancs tartalma azonban nagy meglepetést okozott, hisz az nem az átállásra utasított, hanem a harc folytatását és a németekkel való további teljes együttműködést rendelte el. A kiugrás tehát nem sikerült.⁹⁴ „A táviratot még egyszer átolvastam, nem akartam hinni a szememnek. Hiszen én Budapestről a Vezérkar Főnökétől az átállást szabályozó hadműveleti parancsot vártam, és ehelyett ezt kellett olvasnom. [...] Katonai pályám talán legválságosabb pillanatát éltem át” – emlékezett vissza a megdöbbenő pillanatra a vezérkari főnök.⁹⁵ Kéri bízott abban, hogy a táviratot a Honvéd Vezérkar Főnökének tudtán kívül adták ki, ezért tisztázni akarta a helyzetet. Azonban nem tudott kapcsolatba lépni az illetékesekkel, így legalább azt igyekezett elősegíteni, hogy a hadsereg felbomoljon. Ennek érdekében október 15-én, délután három órakor utasításba adta, hogy a szovjet támadásokat ugyan vissza kell verni, de minden provokatív magatartást kerülni kell a Vörös Hadsereggel szemben. A késő délutáni órákban újabb távirat érkezett a Honvéd Vezérkar Főnökétől, amely már egyértelművé tette, hogy folytatni kell a harcot a németek oldalán.

Órák teltek el a kormányzói rádióüzenet óta, az idő pedig sürgetett. A hadtestparancsnokok tanácsstalanok voltak. Égtek a telefonvonalak a beregszászi hadseregparancsnokságon, mivel a seregtestparancsnokok tájékoztatást kértek, mindhiába. Közben fokozta a feszültséget, hogy egy kisebb német csapat a munkácsi magyar hírközpont parancsnokát felszólította, hogy adja át neki az épületet. Bár a németek erőszakhoz folyamodtak, végül megfutamodtak, miután a parancsnok erélyesen lépett fel velük szemben. Néhány lövés is eldőrdült.

Október 15-én este Dálnoki Miklós Béla a beregszászi Úri Kaszinóból telefonon felhívta a vármegyeházát, főszállásmesterét keresve. Ferenczy Endre alezredes ekkor a hadsereg tábori csendőrpáncsnokának, valamint Tatár Géza Bereg vármegye főispánjának és Kacsvinfalvy Pál alispánnak a társaságában tartózkodott ekkor a beregszászi vármegyeházán. Tatár vette fel a kagylót, majd átadta a főszállásmesternek. A vezérezredes közölte vele, hogy az Úri Kaszinóból elindul

⁹³ HL VII. Tgy.2894. Kéri Kálmán: 1944. október 15-e és az 1. magyar hadsereg. 45.

⁹⁴ *Romsics I.*: Magyarország története i. m. 266.

⁹⁵ HL VII. Tgy.2894. Kéri Kálmán: 1944. október 15-e és az 1. magyar hadsereg. 48.

Husztra, hogy feladatait elvégezze.⁹⁶ Éjfél előtt néhány perccel érkezett meg a városba. Kéri Kálmán még ezen az estén felvetette neki, hogy a reggeli órákban személyesen átmegy a fronton és érintkezésbe lép a 4. Ukrán Front illetékes parancsnokaival az együttműködés módjának tisztázása érdekében.⁹⁷

Október 16-a hajnalát Kéri lázas készülődéssel töltötte Huszton. A németek sem vesztegették azonban az időt, mivel igyekeztek a kiugrással szemben az ellenlépéseket időben megtenni.⁹⁸ A Szobráncon lévő német parancsnokság vezetője, Gotthard Heinrici⁹⁹ vezérezredes ezért magához rendelte Dálnoki Miklós Bélát és Kéri Kálmánt. Az 1. magyar hadsereg-parancsnoksághoz beosztott német összekötő tiszt, Von Roeder német vezérkari ezredes feladata volt, hogy a két magyar tisztet bekísérje Husztról Szobránra. Amíg Roeder várakozott, addig a hadseregparancsnok közölte Kérről, hogy ő is átmegy a szovjetekhez. Némi töprengés után a hadsereg parancsnokságát átadta a magyar királyi 16. hadosztály parancsnokának, Vasváry vezérőrnagynak. Közölte vele, hogy majd rádió útján fog neki parancsot adni arra, hogy a hadsereg mikor forduljon a németek ellen.¹⁰⁰

Husztot este nyolc óra körül hagyták el. Kéri azt tanácsolta Roedernek, hogy menjen előre és vezesse őket Szobránra. A hadsereg-parancsnokságot elhagyva Roeder kocsija erősen gyorsított, Kéri és Dálnoki Miklós kocsija viszont lemaradt, és még Huszton a frontvonal, pontosabban Ökörmező felé vette az irányt. Vízköznél a völgyzáró erődparancsnokság segítségével a két gépkocsi az akadály- és aknamezőkön keresztül egy ideiglenes hídon a senki földjére ért. A gépkocsikat ugyan ellátták fehér zászlókkal, néhány lövés mégis érte a járműveket, miközben megérkeztek a szovjet felderítőkhöz. Dálnoki Miklós Bélát és Kéri Kálmánt utóbbi sofőrje, Fábián Antal és Buvári József szakaszvezetők, Kiss András őrzővezető, Pinezich Magda külügyminiszteri orosz tolmácsnő, illetve Csukási Lajos huszárezredes, Dálnoki Miklós személyi segédtisztje, tábori csendőre és két gépkocsivezetője kísérte el.¹⁰¹

Az akciónak azonban már nem volt tényleges jelentősége, mivel időközben a németeknek sikerült szabotálniuk az átállási kísérletet azzal, hogy Beregszászba érkezett Hollósy-Kuthy László altábornagy, aki azonnal átvette az 1. magyar hadsereg ideiglenes vezetését. A kiugrás megakadályozása után a hatalomátvétel legalizálása következett: október 16-án Horthy Miklós lemondott tisztségéről és kinevezte Szálasi Ferencet miniszterelnökönek.

⁹⁶ Magyarország honvédelme i. m. 244.

⁹⁷ HL VII. Tgy.2894. Kéri Kálmán: 1944. október 15-e és az 1. magyar hadsereg. 57.

⁹⁸ *Romsics I.*: Magyarország története i. m. 266.

⁹⁹ Itt mondok köszönetet Számvéber Norbertnek Gotthard Heinrici személyének azonosításához nyújtott segítségéért.

¹⁰⁰ HL VII. Tgy.2894. Kéri Kálmán: 1944. október 15-e és az 1. magyar hadsereg. 59.

¹⁰¹ Uo. 60.

Szovjet katonai megszállás

Az események robbanásként hatottak a harcoló csapatokra. Az október 15-ei kormányzói proklamáció, a tétova kiugrási kísérlet, majd a nyilas hatalomátvétel és a harc további folytatásáról rendelkező parancs az Árpád-vonalban szétszórva érte az 1. magyar hadsereget. A moszkvai előzetes fegyverszüneti tárgyalásokról, illetve az általános hadművelleti helyzetről szinte teljesen tájékozatlan tiszt és legénységi állomány először „nagy meglepetéssel”, majd „izgalommal és örömmel”, végül pedig „teljes elképedéssel” fogadta a híreket. Közben Szálasi az 1. magyar hadsereg irányítását László Dezső vezérezredesre bízta.¹⁰²

Az Árpád-vonalban küzdő honvédcsoportok körében hamar érezhetővé vált a bizonytalanság, különösen azoknál a honvédeknel, akiket Kárpátaljáról soroztak be. Megszaporodtak a szökések.¹⁰³ „Az első lemaradozók így a környéken lakó, a terepet ismerő román, ruszin fiúk voltak” – írta visszaemlékezésében Horváth Gyula a 24. gyaloghadosztály Huszt–Nagyszőlős környéki működéséről.¹⁰⁴ A Honvéd Vezérkar főnöke utasította a polgári közigazgatást, hogy október 20-ai határidővel kötelezzék bevonulásra azokat a honvédeket, akik korábban elhagyták alakulataikat. A rendelkezés szerint a karhatalomnak razziákkal kellett volna összegyűjtenie a dezertáló honvédeket. Arról nincsenek információink, hogy valóban sor került-e ilyen rajtaütésekre.¹⁰⁵ Együttal intenzívebbé váltak a partizántámadások is,¹⁰⁶ amivel szemben a honvédség körültekintőbb, alaposabb igazoltatásokkal, fokozott járőrtevékenységgel próbált védekezni.¹⁰⁷

A kétnapos hadművelleti szünet után a 4. Ukrán Front támadásbalendült. Áttörte az 1. magyar hadsereg arcvonalát és október 18-án elfoglalta Máramarosszigetet és a Visó völgyét. A parancsnokság úgy döntött, hogy folytatja a megkezdett visszavonulást és a Tisza középső szakaszán próbálja majd meg feltartóztatni a szovjet előrenyomulást. A német hadvezetés azonban csak október 18-án engedélyezte a visszavonulást a Csap–Ungvár–Vihorlát hegység vonalára.¹⁰⁸ A front közelsége miatt

¹⁰² Szabó P. – Számvéber N.: A keleti hadszíntér i. m. 71–72.

¹⁰³ HL VII. Tgy.3287. Gergelyfy Imre: Háborús napló. A magyar királyi 24. honvéd tüzérsztály parancsnokságának háborús visszaemlékezése a Kárpátok előterében és a Kárpátokban vívott harcokról. 52.

¹⁰⁴ HL VII. Tgy. 3525. Horváth Gyula: A magyar királyi 24. honvéd gyaloghadosztály története 1944. március–1945. június 22. 32.

¹⁰⁵ KTÁL Fond 1553. op. 1. od. zb. 910., 16. 5482.

¹⁰⁶ A szovjet partizánok tevékenységének fokozódása miatt szinte minden nap érkezett Ungvár és Munkács környékéről jelentés a magyar királyi Központi Szállításvezetőséghez mozdony, vasúti szerelvény kisiklásáról, vasúti sínpar felrobbantásáról. Lásd bővebben HL I. 94. 3. doboz. KSZV napi jelentései. 1944. okt. 16–21.

¹⁰⁷ HL II. 1650. A magyar királyi 13. honvéd gyaloghadosztály tisztii parancsai. 3. számú hadosztályi bizalmas tisztii parancs. 1944. okt. 17. 2–3.

¹⁰⁸ Szabó P. – Számvéber N.: A keleti hadszíntér i. m. 72.

Vincze András 1944. október 19-én megtartotta utolsó értekezletét Ungváron. Ezt a tanácskozást bombairadó miatt már az óvóhelyen fejezték be.¹⁰⁹ Ezzel egyidőben a Kárpáti KG parancsnok utasításba adta a KG parancsnokoknak, hogy semmisítsék meg vagy rejtsek el a bizalmasan kezelendő dokumentumokat.¹¹⁰ Ezalatt október 21–22. éjszakáján a Huszton gyülekező 24. hadosztály csapatai súlyos összecsapásokat vívtak a városba beszivárgó szovjet partizánokkal. Október 23-án feladták a várost, kiürítették Husztot és Nagyszőlőstre vonultak vissza. Husztot 23-án foglalta el a Vörös Hadsereg.¹¹¹ Október 25-én a 13. könnyűhadosztályhoz tartozó 13. tüzérmérőszázad fokozatosan visszavonult a Szolyva–Munkács–Csongor vonalon Nagydobrony–Csap–Tisasalamon irányában.¹¹²

Munkács, Ungvár és Beregszász városok polgármesterei szinte az utolsó pillanatig a helyükön maradtak, és csak a szovjet megszállása előtti napokban hagyták el szolgálati helyüket. Mindenhol kijelölték a helyetteseket és az azokat segítő, véleményező testületeket, akik ottmaradva fogadták a szovjet csapatokat. Munkács polgármestere, Engelbrecht István 1944. október 23-án hagyta el a várost. Aznap a képviselőtestület tanácskozást tartott a számvevőszéki szobában, ahol Engelbrecht elrendelte a város kiürítését vagy lakosságának áttelepítését. A város ekkor még több mint 400 000 pengő készpénztartalékkal rendelkezett. A pénz elszállítását úgy oldották meg, hogy a képviselők felosztották egymás között az összeget, és ígéretet tettek arra, hogy amint lehetőségük lesz rá, a felvevő helyen befizetik azt az államkincstárba. A három részre osztott pénzkészletből 150-150 000 pengőt Engelbrecht István és Hammer Fidel városi jegyző vett magához, míg 100 000-et Táborossy Tamás számvevőszéki főnök. További 48 300 pengőt, főként betétkönyvek formájában a város további vezetésének hagytak hátra. Egyúttal Lehotay Dezső gyámsági gondnokot jelölték ki megbízott polgármesternek.¹¹³ Nem tudjuk pontosan, hogy miért ezen a módon igyekeztek a pénzkérdést kezelni, hisz Beregszászban például már október 14-én átutalták Budapestre a város bankokban őrzött pénzkészletét.¹¹⁴ Az intézkedések ellenére a káosz eluralkodott a városban: a szovjetek megérkezése előtti napokban siralmas állapotok közepette szűnt meg a magyar közigazgatás.¹¹⁵

¹⁰⁹ *Marina Gy.*: Ruténsors i. m. 157.

¹¹⁰ KTÁL Fond 1553. op. 1. od. zb. 910., 18–19.

¹¹¹ HL VII. Tgy.3287. Gergelyfy Imre: Háborús napló a magyar királyi 24. honvéd tüzérszázal parancsnokságának háborús visszaemlékezése a Kárpátok előterében és a Kárpátokban vívott harcokról. 51.

¹¹² HL VII. Tgy.2827. Lippert János: Második világháborús napló. Visszaemlékezések a Kárpátokban való kijutásról. 20–21.

¹¹³ KTÁL Fond 1553. op. 1. od. zb. 910., 18.

¹¹⁴ KTÁL Fond 67. op. 2. od. zb. 1091., 23–24.

¹¹⁵ Már a visszavonuló magyar alakulatok is fosztogatták a közelítés céljaira szolgáló sertéshizlaldákat. Munkács város képviselőtestületének ülésein az erdőőr például arról számolt be, hogy mindennapos a honvédek garázdálkodása. Elmesélt egy esetet: október 24-én nyolc honvéd és két szakaszvezető

Közben 24-éig lezajlott a Csap–Ungvár–Vihorlát hegység vonalra történő visszavonulás. A 4. Ukrán Front 18. hadseregének harckocsijai azonban hamarosan az 1. magyar hadsereg hátába kerültek, így a magyar csapatok Munkács október 26-ai, illetve Ungvár október 27-ei feladásával igyekeztek a bekerítésből kitörni nyugati irányban.¹¹⁶ 24-én a 13. felderítő osztály a beregszentmiklósi völgyszűkületben reteszállást foglalt el,¹¹⁷ hogy a csapatok kivonását biztosítsa Munkácsról. Ez roppant lassan zajlott. A város vasútállomán ugyanis még október 25-én reggel is zsúfoltság volt a feltorlódott vagonok miatt. Nehezítette a berakodást, hogy az egyetlen hídhoz egy szűk utca vezetett, ahol nagy volt a torlódás. „Szörnyű jelenetek játszódtak le a városban. Erdélyi menekültek próbáltak kocsijaikkal előre jutni, a város lakosságának jórésze az utcákon szaladgált. Egyesek menekültek, a többség azonban feltört és fosztogatott minden üres vagy annak látszó üzletet, házat stb. Közben összeverekedtek a zsákmányon”¹¹⁸ – jegyezte meg visszaemlékezésében Fabinyi József százados Munkácsról. Hasonló események játszódtak le Ungváron is: „A város kiürítése megkezdődött, nagy a fejtelenség, fosztogatás. Mi rendelünk ki az állomásparancsnokság részére egy rendfenntartó szakaszt a városba, mert más alakulat már alig van.”¹¹⁹

Munkács és Ungvár feladása után a magyar csapatok igyekeztek nyugati irányban kitörni a bekerítésből. A 6. gyaloghadosztály Ungvár és Perecseny között, a 13. gyaloghadosztály pedig Munkácsnál szenvedett megsemmisítő vereséget. A személyi állomány jelentős része kilátástalan helyzete miatt a hadifogságot választotta.¹²⁰ Ungvárt a Magyar Királyi Honvédség október 28-án rövid időre visszafoglalta, hogy ezáltal fedezze a 16. és 24. gyaloghadosztályok átkelését a Tiszán.¹²¹ Sárý ezredes és Vály vezérkari ezredes kísérletet tett Ungvár védelmére is. (Például felrobbantották az Ung feletti hídat.) Hozzájuk csatlakozott az ungvári csendőrtanzászlóalj, melynek tagjai néhány magyar páncélossal, Botond István századdal és mintegy 450 csendőrrel védelmi állásba vonultak Ungvár

megjelent Munkács város sertészihizlaldájában, és elszállítottak 40 db sertést, azzal az ígérettel, hogy az V. hadtest parancsnokság majd kifizeti az árát. Még ezen a napon egy katonákat szállító szekér három sertést vitt magával minden magyarázat nélkül, október 23-án is hasonló módon két sertést vittek magukkal katonák. KTÁL Fond 1553. op. 1. od. zb. 910., 22.

¹¹⁶ Szabó P. – Számvéber N.: A keleti hadszíntér i. m. 72.

¹¹⁷ A reteszállás előre kiépített védőállás, ahol a védő az arcvonalat áttörő ellenség támadását igyekszik elhárítani.

¹¹⁸ HL VII. Tgy.2834. Fabinyi József: A magyar királyi 13. honvéd gyalogos hadosztály története (a Kárpátok előterében) 1943–1944. 45–46.

¹¹⁹ Havas Rezső: A Kárpátoktól az Alpokig. Egy légvédelmi tüzer főhadnagy naplója 1944–1945. Szerk. Illésfalvi Péter – Molnár Attila. Zalaegerszeg 2020. 51.

¹²⁰ Szabó P. – Számvéber N.: A keleti hadszíntér i. m. 72.

¹²¹ Illésfalvi Péter: Emlékezés a hegyicsapatokra 1999. Bp. 2002. 63.

déli részén, a munkácsi út mentén.¹²² Csap október 28-án került szovjet kézre, s ezzel kockázatosabbá vált a Tisza mögé visszavonulni igyekvő 24. és 16. gyaloghadosztályok átkelése a folyón. Az 1. hegyidandár, illetve a 24. és 16. gyaloghadosztály zászlóaljai, valamint néhány kisebb német légvédelmi és rohamlövég-alkulat ezért 1944. november 5-én visszafoglalták Csapot, s azt november 26-ig meg is tartották.¹²³

Ungvár szovjet katonai megszállásával megszűnt a „magyar világ” Kárpátalján, és egy teljesen ismeretlen hatalom vette át a helyét. A lakosság háborús megpróbáltatásai azonban nem értek véget a front átvonulásával, hisz Csapnál még dörögtek a fegyverek, amikor a szovjet katonai közigazgatás a SZMERS (Szmerty Spionam – Halál a Kémekre [a Vörös Hadsereg Különleges Módszerű Kémelhárítását értik ezen]) és az NKVD (Narodnij Kommiszarjat Vnutrennih Gyl – Belügyi Népbiztosság) alakulatainak segítségével már hozzá is látott a (jó részt nemzetiségek által lakott) terület szovjetizálásához.

THE LAST DAYS OF THE „HUNGARIAN WORLD” (OCTOBER 1944)

By Gyula Kosztyó

SUMMARY

The paper presents the last thirty days of Hungarian administration in Carpathian Ruthenia. It explores in detail the disturbances of the public supply in the operational area, its territorial contradictions, and the influences of the activities of Soviet saboteurs. Enemy air raids against railroad and public road junctions in Carpathian Ruthenia intensified in October 1944, and this and the consequent transportation difficulties greatly hindered the evacuation of the Hungarian administration. The local Hungarian government proved increasingly impotent to cope with the rising situations, and left the area in October 1944.

¹²² HL VII. Tgy.3401. Szentistvány József: A magyar királyi 13. honvéd hadosztály tűzérségének felkészítése és tevékenysége a II. világháború alatt. 92.

¹²³ Szabó P. – Számvéber N.: A keleti hadszíntér i. m. 72.

A KIVÁNDORLÁS ÉS A MAGYAR ÁLLAMPOLGÁRSÁG, 1948–1978*

2020 márciusában az Ausztrál Szövetségi Bíróság Melbourne-ben ítéletet hozott abban a keresetben, amelyet egy választópolgár nyújtott be az ausztrál pénzügyminiszter ellen, azt állítva, hogy Josh Frydenberg nemcsak ausztrál, hanem magyar állampolgár is. A hatályos ausztrál alkotmány értelmében ketős állampolgárok nem lehetnek parlamenti képviselők; a felperest az motiválta, hogy a bíróság ítélete alapján Frydenberg veszítse el képviselői mandátumát, ami feltehetően politikai karrierje végét is jelentette volna. A kereset arra hivatkozott, hogy az 1971. július 17-én Melbourne-ben született Frydenberg édesanyja, Strausz Erika 1949-ben (hatéves kisgyermekként, szüleivel együtt) hagyta el Magyarországot. Amennyiben Erika nem vesztette el állampolgárságát, akkor a magyar állampolgári jog szerint, amely a leszármazás, vagyis a „vér joga” (*ius sanguinis*) alapján áll (szemben az ausztrál „föld joga”, a *ius soli* elvével), évtizedekkel később született gyermekei is örökölték magyar állampolgárságát. A bíróság végül elutasította a keresetet, kimondva, hogy Frydenberg nem magyar állampolgár.¹

Témánknak tehát nemcsak akadémikus, hanem praktikus jelentősége is van. Ennek ellenére a kérdéssel a szakirodalomban eddig csak érintőlegesen foglalkoztak. Célom az, hogy megvizsgáljam: mi volt a kapcsolat a kivándorlás és a magyar állampolgárság elvesztése között az 1945 utáni évtizedekben. Nem foglalkozom tehát az állampolgársági jog egészével, csak az állampolgárság elvesztésének kivándorlással összefüggő elemeivel. Nyilvánvaló jogi vonatkozásai mellett a kérdés az állam által alkalmazott (intézményes) erőszak vizsgálata szempontjából is fontos: az állampolgárság nem önkéntes elvesztése (megfosztás vagy kényszerített lemondás) ugyanis erőszaknak minősíthető, legalábbis a fogalom szélesebb értelmezése esetén, amely a fizikai mellett a pszichikai, a strukturális, a kulturális és a szimbolikus erőszakot is magába foglalja.²

* A tanulmány az MTA–SZTE–ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport (projektszám 0322107), illetve az NKFIH K 138048 számú pályázatának támogatásával készült.

¹ *Jeremy Gans*: Game of Shells. How the communists saved Josh Frydenberg. (<https://bit.ly/3PvjVVE>, letöltés 2022. márc. 28.)

² *Tömke Béla*: Erőszak a történelemben: jelentések és hosszú távú trendek. *Aetas* 33. (2018) 3. sz. 171–176.

Történeti előzmények

A magyar kivándorlási jogot először még az első világháború előtt kodifikálták. A 19. század végi részleges szabályozásokat követően az első kivándorlási törvényt 1903-ban fogadta el az országgyűlés, az útlevél-, a határrendőrségről szóló és az idegenrendészeti törvénnyel együtt.³ A kivándorlás, amelynek szabályozását 1909-ben jelentősen módosították, a századelő korszakának egyik legfontosabb problémája volt.⁴ Évről évre 100–200 000 fő hagyta el az országot, elsősorban az Egyesült Államok irányába. A kivándorlók többsége úgy indult útnak, hogy csak néhány évre távozik, majd megspórolt pénzével együtt visszatér. Legtöbbjük földbirtokot vásárolt volna. A magyar kormány kezdetben már csak ezért sem akarta meggátolni vagy korlátozni a kivándorlást. Szerette volna azonban ellenőrzése alá vonni és felügyelni a folyamatot. A kivándorló akkori fogalma nem is egyezett meg a szó mai jelentésével. Az 1903-as törvény azt minősítette kivándorlónak, „aki tartós kereset céljából bizonytalan időre külföldre távozik”, 1909-től viszont az egy évnél hosszabb időre távozókat sorolták ebbe a kategóriába. A kivándorlók ennek értelmében természetesen megtartották magyar állampolgárságukat – maga a kormány pedig abban bízott, hogy néhány évvel később hazatérnek majd. Valójában azonban többségük tartósan az Újvilágban maradt. Az évtizedekkel korábban született első magyar állampolgársági törvény ugyanakkor az állampolgárság elvesztésének lehetőségei közé beiktatta a távollét esetét is: aki tíz évig megszakítás nélkül az ország határain kívül tartózkodott, elvesztette állampolgárságát.⁵ Ennek következtében a századfordulón távozók közül sokan jártak így.

A gazdasági okok által motivált emigráció jelensége az első világháború kitörésekor átmenetileg véget ért. A kormány 1914 nyarán megtiltotta a kivándorlást, hogy meggátolja a védköteles férfiak távozását az országból. A háború után a távozás újra lehetségessé vált, ekkor azonban már az Egyesült Államok által bevezetett bevándorlási kvóták érintették súlyosan a Magyarországról távozni kívánókat. A magyar kvóta ugyanis nem haladta meg az évi 1000 főt. A kivándorlók ezért új célszágokat kerestek, köztük Kanadát, Brazíliát, Argentínát és kisebb

³ 1903. évi IV. tc. a kivándorlásról; 1903. évi V. tc. külföldieknek a magyar korona országai területén való lakhatásáról; 1903. évi VI. tc. az útlevélügyről; 1903. évi VIII. tc. a határrendőrségről. (Az 1949 előtti törvények szövegét lásd a Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár című sorozat évente megjelent kötetjeiben.)

⁴ 1909. évi II. tc. a kivándorlásról.

⁵ 1879. évi L. tc. a magyar állampolgárság megszerzéséről és elvesztéséről, 31. §. A törvény ugyanitt kimondta az alábbiakat is: „A távollét folytonossága megszakítatik az által, ha az eltávozott magyar állampolgárságának fentartását a fentebb nevezett illetékes hatóságnak bejelenti, vagy újabb utlevelet szerez, vagy valamely osztrák–magyar konzuli hivataltól tartózkodási jegyet nyer, avagy valamely osztrák–magyar konzuli község anyakönyvébe beiratik.”

mértékben Ausztráliát is. A kivándorlók száma a háború előttinek a töredékére esett vissza. A gazdasági világválság újabb akadályokat gördített az országukat elhagyni szándékozók elé – a legtöbb ország szigorúan korlátozta a bevándorlást. Mindezek következtében a kivándorlás elvesztette 1914 előtti gazdasági és társadalmi jelentőségét. Igény ugyan lett volna rá, de a megváltozott körülmények miatt jelentősen csökkent a távozók száma. Talán ez is hozzájárult ahhoz, hogy az 1909-es kivándorlási törvény hatályban maradt – igaz, kormány- és miniszteri rendeletekkel módosították azt.⁶

Az 1930-as években az ország elhagyásának fő mozgatórugója még mindig a külföldi munkavállalás lehetősége volt. Ennek hátterében leginkább az agrárszegénység és agrár-túlnépesedés állt, más okok még ekkor is csak kevésbé járultak hozzá. Az ilyen egyéb okok közé sorolható a zsidók üldözése is. Bár a zsidóság 1939 előtt valóban felülreprezentált volt a kivándorlók között,⁷ a zsidó lakosság többsége nem tudta és nem is feltétlenül akarta elhagyni az országot.

A második világháború kitörésekor, 1939-ben a kivándorlást ismét megtiltották. A faji diszkrimináció miatti kivándorlás ekkor vehette volna igazán kezdetét, ám ezt a magyar kivándorlási tilalom mellett az is lehetetlenné tette, hogy a legtöbb európai (és azon kívüli) állam korlátozta vagy egyenesen tiltotta a zsidók bevándorlását. 1939-ben módosították az állampolgársági törvényt is, mégpedig úgy, hogy ettől kezdve megfosztható volt állampolgárságától az a személy, „aki az ország területének elhagyására vonatkozó jogszabályok megszegésével vagy kijátszásával külföldre távozik”.⁸ A törvény épp a háború kitörésének napján lépett hatályba. Bár a rendelkezés értelmezhető lett volna minden illegális határátlépésre is, a törvényalkotó feltehetően a tartósan távozókra, az illegálisan emigrálókra gondolt. Az állampolgárságtól való megfosztás azonban még az ő esetükben sem volt automatikus következmény, csak lehetőség.

A második világháború utáni fejlemények

A háború utáni kivándorlást elsősorban politikai motiváltság jellemzi. A Vörös Hadsereg és a formálódó kommunista uralom elől sokan menekültek Nyugatra, köztük valódi háborús bűnösök is. A „népi demokratikus” Magyarországra visszatérőket ezért szűrőtáborokban komoly politikai vizsgálat alá vonták, függetlenül

⁶ *Bencsik Péter: A magyar úti okmányok története 1867–1945.* Bp. 2003. 35–36., 78–84.

⁷ A két háború között Magyarországról kivándorló zsidók száma kb. 28 ezer fő volt. Többségük az 1920-as években hagyta el az országot. A korszak zsidó kivándorlásáról lásd *Zsigmond Anna: A Tiszától a Hefervölgyéig. Magyar zsidó kivándorlás Palesztinába az 1920-as és 1930-as években.* Bp. 2020.

⁸ 1939. évi XIII. tc. a magyar állampolgárság megszerzéséről és elvesztéséről szóló 1879. évi L. tc. kiegészítéséről és módosításáról, 8. § (4) bekezdés.

attól, hogy milyen okból hagyták el korábban az országot, illetve attól is, hogy a háború folyamán vagy azt követően távoztak. A tömeges kivándorlás korábbi gazdasági motivációi 1945 után eltűntek, ugyanis a jelentős háborús embervesztesség és a földreform megszüntette az addigi agrártúlnépesedést, valamint csökkentette a földnélküliség problémáját. A kommunisták ideológiai okokból sem támogatták a kivándorlás engedélyezését, hiszen számukra a legfőbb termelőerő az emberi munka volt, így az újjáépítés során, majd a tervgazdálkodásban is szükség volt minden munkáskézre.⁹

A kommunisták tehát első perctől kezdve szabályozták a határok átlépését és a legális emigrációt is. A kompetencia eleinte a Szövetséges Ellenőrző Bizottság, azaz a szovjetek kezében volt, akiknek engedélye nélkül semmilyen útlevelet és kiutazási engedélyt (vízumot) nem lehetett szerezni.¹⁰ A határokat azonban eleinte nem őrizték szigorúan, ezért sokan el tudták hagyni az országot illegálisan, a (zöld)határon. A békeszerződés hatályba lépésekor, 1947 szeptemberében az útlevelek kiadásának joga már a magyar hatóságok kezében volt, ám ekkorra a belügyi tárca teljes egészében a kommunisták irányítása alá került. A keleti határrezsim átvétele ezután is továbbzajlott: a Szovjetunióból importált szabályok jellemezték az útlevélrendszert és a határellenőrzést is.¹¹

A legális kivándorlást jórészt titkos rendeletekkel szabályozták. Az 1909-es kivándorlási törvény elvileg ugyan hatályban maradt, de valójában nem a hatályos jogszabályok, hanem a titkos, ki nem hirdetett belső rendelkezések voltak meghatározóak a kérdés kezelésében. A külföldre utazás kapcsán tehát feltétlenül beszélhetünk (Kahler Frigyes kifejezéseit használva) egy második normarendszer vagy pszeudojog érvényesüléséről.¹² Ezek a le sem írt szabályok a szovjet gyakorlatot ültették át Magyarországra, jórészt a szovjet „tanácsadók” aktív közreműködése révén.¹³

A legális és természetesen az illegális kivándorlókat politikailag megbízhatatlannak, sőt hamarosan osztályellenségnek is tekintették. Az illegális kivándorlás a századelőn még csak kihágásnak számított, és legfeljebb 15 napi elzárással büntették. 1940-től (tehát még a Horthy-korszakban) vétséggé minősítették át, amelynek büntetési tétele már egy évi börtön is lehetett. 1948-ban a kommunista uralom alatt a maximális büntetés időtartamát ötszörösére emelték, 1950-től pedig (amikor a vétség fogalma kikerült a büntető törvénykönyvből) immár büntettnek számított.

⁹ A szabad mozgás jogát nem tartalmazta az 1949-es alkotmány szövege sem.

¹⁰ *Bencsik Péter – Nagy György*: A magyar úti okmányok története 1945–1989. Bp. 2005. 12–16.

¹¹ A keleti és a nyugati határrezsimről bővebben lásd *Bencsik Péter*: Kelet és Nyugat között. Államhatárok, úti okmányok, határátlépés Magyarországon és Csehszlovákiában 1945–1989. Bp. 2019. 44–68., 83–110., 381–388.

¹² *Kahler Frigyes*: Joghalál Magyarországon 1945–1989. Bp. 1993.; *Kahler Frigyes*: Emberi jogok, diktatúra, politikai rendőrség. Rubicon 13. (2002) 6–7. sz. 66–73.

¹³ *Bánáth Magdolna*: A szovjet tényező. Szovjet tanácsadók Magyarországon. Bp. 2017.

Alapesetben tehát öt évi börtönnel sújtották, de lényegesen szigorúbb ítéletet is kiszabhattak akkor (akár távollétében is), ha az elkövető a fegyveres erők tagja volt. Ezt egy titkos törvényerejű rendelet (1950. évi 26. tvr.)¹⁴ tette lehetővé. Eszerint, ha egy határőr vagy rendőr illegális határátkelést hajtott végre, vagy megkísérelte azt, életfogytiglani börtönt, sőt – fegyveres vagy csoportos elkövetés esetén – halálbüntetést is ki lehetett szabni rá. Emellett még rokonaikat is tíz évi börtön fenyegette. Ha bizonyítani tudták, hogy a tervezett büntettről nem volt tudomásuk, a jogalkotó „nagylelkűsége” révén legfeljebb öt év börtönre ítéltették őket.¹⁵ E titkos jogszabály alapján ítélték halálra és végezték ki 1951-ben Szűcs Sándor válogatott labdarúgót, aki az Újpesti Dózsa játékosaként rendőri állományban volt, és Ausztriába szökése előtt az embercsempész – valószínűleg az ÁVH ügynöke – „jóindulatúan” rábeszélte, hogy vigye magával szolgálati fegyverét.

A zsidók kivándorlása

Legális kivándorlásra a háború után szinte csak a holokausztot túlélő zsidóságnak volt lehetősége – csakúgy, mint a Szovjetunióban és a többi csatlós államban. A szovjet, román és lengyel zsidóság jóval nagyobb számban és arányban távozott szülőföldjéről, mint a magyarországi. Sztálin eleinte abban bízott, hogy a palesztinai kivándorlás engedélyezésével baloldali, szovjetbarát állam jöhet létre a Közel-Keleten. Ráadásul Izrael az első arab–izraeli háborút is csak szovjet anyagi támogatással és csehszlovák fegyverekkel tudta megnyerni. A zsidó kivándorlás egészen 1952-ig továbbfolyt Kelet- és Közép-Európából, majd megindult Sztálin „anticionista” kampánya, aminek egyik következményeként a kivándorlást is megtiltották. A szovjet pártfőtitkár halála után, 1953-ban újra indult egy ekkor már jóval kisebb mértékű zsidó kivándorlás.

A magyarországi, erősen asszimilálódott zsidók körében is erősödött a palesztinai kivándorlás gondolata. A háború alatt sokan elidegenedtek a magyar államtól annak antiszemita lépései miatt. A vészkorszak túlélői közül sokan szembesültek családjuk elvesztésével, így emiatt is gyökértelennek érezték magukat. Becslések szerint az életben maradtak nagyjából egyharmada el akarta hagyni az országot. A kivándorlási vágyat erősítették a szórványos pogromok is (Miskolc,

¹⁴ Ezen a sorszámon hivatalosan a Magyar Nemzeti Bankról szóló törvényerejű rendeletet hirdették ki. Az azonos számú titkos törvényerejű rendelet szövegét közli: Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez I–V. Szerk. Solt Pál. Bp. 1992–1996. I. 296–297. (51. dokumentum). Minisztertanácsi előterjesztését lásd uo. IV. 524–528. (65. dokumentum).

¹⁵ *Bencsik Péter*: Tiltott határátlépések Magyarországon az 1950-es és 1960-as években. Archívnet 21. (2021) 6. sz. (<https://bit.ly/37VG7r1>, letöltés 2022. márc. 28.). A határátlépés kriminalizálásának kérdéséről a korszakban lásd még *Uő*: Kelet és Nyugat között i. m. 334–340.

Kunmadaras, Ózd). A térség többi országának zsidóságától eltérően azonban a legnépszerűbb kivándorlási célország nem Palesztina/Izrael volt, hanem az Egyesült Államok, Kanada és Ausztrália.¹⁶ A hazai zsidóság eleinte viszonylag könnyen kapott kivándorló útlevelet, 1948 végén azonban ezt a gyakorlatot leállították (Kádár János belügyminiszter és Péter Gábor, az államvédelem vezetőjének döntése alapján). A Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottsága (MDP PB) fontolgatta, hogy a cionista szervezeteket betiltja, ügynökeiket kiutasítja az országból, illetve hogy a továbbiakban csak az ötven év feletti kérelmezők távozásához járul hozzá.¹⁷ Ezt követően az érintettek már zömmel illegálisan hagyták el az országot. 1949. október 20-án a magyar és az izraeli kormány egyezményt kötött,¹⁸ de ez a megállapodás csak 3000 zsidó kivándorlását tette lehetővé, ami töredéke volt az 1945 utáni magyarországi zsidó kivándorlásnak: 1949 végéig csak Izrael irányába hozzávetőlegesen 12 ezer fő emigrált.¹⁹ A zsidók félig legális, félig illegális távozására azonban már az egyezmény előtt is volt mód (lásd lentebb). A többi csatlós országhoz hasonlóan a magyar zsidóság kivándorlását is leállították 1953 elején. Ekkor már a háromezer fős kontingensből 2790 fő elhagyta az országot, majd 1953 augusztusában a maradék 210 fő távozását is lehetővé tették.²⁰ Az 1949–1954 közötti időszakban az egyezmény keretében távozó háromezer zsidó mellett további 8000 kivándorlási kérelmet nyújtottak be, amiből 2200 fő távozását engedélyezték, zömmel ugyancsak Izrael területére, a többi kérelmet elutasították.²¹

¹⁶ A magyar zsidóság 1945 utáni történetéről lásd *Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. In: *Bibó István válogatott tanulmányai I–III*. Szerk. Vida István – Nagy Endre. Bp. 1986. II. 621–797.; *Svéd László: A magyar zsidóság és a hatalom, 1945–1955*. *Múltunk* 38. (1993) 2–3. sz. 249–298., különösen: 249–252.; *Stark Tamás: Zsidóság a vészidőszakban és a felszabadulás után 1939–1955*. Bp. 1995., elsősorban: 90–109.; *Karády Viktor: Túlélők és újrakezdők. Fejezetek a magyar zsidóság szociológiájából 1945 után*. Bp. 2002. 113–140.; *Szabó Csaba: Dokumentumok a zsidó kivándorlás történetéhez 1948–1953*. *Levéltári Közlemények* 75. (2004) 2. sz. 155–232., elsősorban: 157–159.; *Erdei András: A magyarországi zsidóság migrációja (1945–1955)*. *Beszélő* 9. (2004) 4. sz. 69–78.; *Györi Szabó Róbert: A kommunizmus és a zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Bp. 2009.

¹⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) M-KS 276. f. MDP és MSZMP központi szervei. Magyar Dolgozók Pártja iratai (a továbbiakban: M-KS 276. f.) 54/25. ő. e. (1949. jan. 12.) 7. napirendi pont.

¹⁸ MNL OL XIX-J-1-k Külügyminisztérium vegyes admin iratok 1945–64 (a továbbiakban: XIX-J-1-k) Izrael-29/e-11.401/1949. Közl.: *Svéd L.: A magyar zsidóság* i. m. 270–273. és *Szabó Cs.: Dokumentumok* i. m. 211–214.

¹⁹ *Stark T.: Zsidóság a vészidőszakban* i. m. 102.; *Karády V.: Túlélők és újrakezdők* i. m. 132.

²⁰ MNL OL M-KS 276. f. 53/131. ő. e. (1953. aug. 12.) 10. napirendi pont.

²¹ MNL OL M-KS 276. f. 53/164. ő. e. (1954. márc. 10.) 9. napirendi pont.

Kivándorlás a sztálinizmus idején, 1948–1953

1948 után az útlevélyügyeket az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) intézte Magyarországon. A szabályokat a szovjet gyakorlatból vették át. Ezeket jellemzően nem is hozták nyilvánosságra – ha leírták egyáltalán, az erre vonatkozó feljegyzéseknek nyoma veszett (talán az 1956-os forradalom idején).²² Emiatt nagyon kevés forrás áll rendelkezésünkre. A korlátozott forrásbázis további oka, hogy a külföldre való utazások rendkívül ritkák voltak, lényegében a politikai–gazdasági elit szolgálati útjaira korlátozódtak. Természetesen az élsportolók részt vehettek a nemzetközi sporteseményeken, habár szintén szervezett szolgálati utak keretében, az ÁVH felügyelete alatt. Mivel lényegében senki más nem utazhatott, nem is volt szükség a kérdés részletes és nyilvános szabályozására. A korszak külföldi utazási és így – természetesen – a kivándorlási szabályai tehát csaknem teljes egészében ismeretlenek.

Az adottságok miatt érdemes magukat a korabeli útleveleket is forrásnak tekinteni. Az 1948-as útlevétípusnak volt egy kifejezetten kivándorlásra használt altípusa, borítóján „kivándorló útlevél” felirattal. 1948 áprilisában egy ilyen okmányt egy évi érvényességgel a Budapesti Rendőrfőkapitányság adott ki (az ÁVH csak 1948 őszén vette át az útlevélnkiadás jogát). Az okmányban előrenyomtatott bejegyzés jelzi, hogy az útlevél tulajdonosa magyar állampolgár.²³ Ugyanakkor a negyedik (más példányokban a nyolcadik) oldalon egy gumibélyegzővel bepecsételt bejegyzés szerint „Ez az útlevél csak kivándorlással kapcsolatos végleges kiutazásnál használható fel. Ennek az útlevélnak a tulajdonosa csak abban az esetben térhet Magyarország területére vissza, ha előzetesen az illetékes külképviseleti hatóság útján a belügyminisztertől a visszatérésre engedélyt kapott.”²⁴

Egy hasonló kivándorló útlevél, amelyet 1948 júniusában adtak ki, mindössze hat hónapig és csak Jugoszlávia területére volt érvényes. Ennél is különösebb, hogy az okmány nem tartalmazza a visszatérési feltételeket rögzítő pecsétet. Emellett érvényességét a belgrádi követség (az ÁVH engedélye alapján) további hat hónappal meghosszabbította és területi hatályát is kiterjesztette Olaszországra. A visszatérésre vonatkozó záradékot ezúttal nem pecsételték bele az okmányba, hanem azt egy eltérő szövegű, kézzel írott bejegyzés helyettesíti: „Jelen útlevél csak magyar állampolgársági bizonyítvány felmutatása esetén, az ÁVH előzetes engedélye

²² *Bencsik P. – Nagy Gy.*: A magyar úti okmányok i. m. 10–11.

²³ A magyar útlevelek formai sajátosságainak szakértőjétől, Som Krisztiántól e-mailen kérdeztem meg, hogy látott-e 1948 és 1950 közötti olyan kivándorló útlevelet, amelyben az állampolgárságra vonatkozó, gyárilag nyomtatott bejegyzést módosították. 2020. január 7-én kelt válaszában ezt írta: „Az 1948 M kivándorló útleveleknél az állampolgárság mindvégig előre nyomtatva volt, hogy »magyar«. Ezen sosem találok semmilyen módosítással (például áthúzással vagy kiegészítéssel).” (Az e-mail a szerző tulajdonában van.)

²⁴ 1948M típusú útlevél (1948 április). Som Krisztián magángyűjteménye.

alapján hosszabbítható meg vagy terjeszthető ki.”²⁵ Ez a szöveg bizonyítja, hogy az útlevelelben szereplő „állampolgársága: magyar” bejegyzés, valamint az 1909-es kivándorlási törvény ellenére még a magyar hatóságok sem tekintették a kívándorló útlevelet – alig 6-12 hónappal annak kibocsátása és az ország elhagyása után – a magyar állampolgárság bizonyítékának. Ez tehát közvetett bizonyíték arra, hogy számos kívándorló már 1948–1949 fordulóján úgy hagyta el az országot, hogy egyidejűleg kérelmezte (kérelmeznie kellett) az elbocsátást a magyar állampolgárság kötelékéből.

Habár az útlevelek kiadása az ÁVH joga volt, a kiutazási kérelmek elbírálása 1949. augusztus 1-jétől az úgynevezett Külföldi Kapcsolatok Bizottsága (KKB) kezébe került.²⁶ Minden egyes utazás jogosságát e testület állapította meg, élén Kiss Károllyal, az MDP Politikai Bizottsága tagjával.

Az utolsó nyilvánosan is közzétett szabály 1949. július 29-én született, de már erre is elmondható, hogy az előírások legfontosabb pontját nem hirdették ki – konkrétan azt, hogy ki kaphat útlevelet és ki nem, illetve hogy milyen okai lehetnek a kérelem elutasításának. A rendelet első paragrafusát mégis érdemes idézni: „Külföldi állampolgároknak és állandóan külföldön lakó magyar állampolgároknak az országba történő beutazásához, valamint magyar állampolgároknak az országból történő kiutazásához a belügyminiszter engedélye szükséges.”²⁷ Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy 1) az útlevelel kívül egy külön engedélyre, lényegében kiutazási vízumra volt szükség a külföldre utazáshoz; 2) az útlevelel és a (beutazási) vízumon kívül a külföldieknek is külön engedélyre volt szükségük az országba való beutazáshoz; 3) végül, és ez a legfontosabb, a külföldön élő magyar állampolgárokat a rendelet úgy kezeli, mint a külföldieket, hiszen ők sem utazhattak Magyarországra külön engedély nélkül már 1949-ben sem.

1950-ben újabb típusú kívándorló útlevelet vezettek be.²⁸ Ez az útleveletípus még használatban volt, amikor a korszak egyetlen eddig ismert levéltári forrása megszületett az útlevelek kiadásáról 1952-ben.²⁹ A dokumentumot érdemes hosszabban idézni: „[A] Kivándorló útlevelel piros vászonkötésben ugyanolyan, mint a látogató útlevelel, azzal a különbséggel, hogy az útlevelel belső első oldalán egy

²⁵ 1948M típusú útlevelel (1948. június). Som Krisztián magángyűjteménye.

²⁶ MNL OL XIX-A-83-a Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1944–1990 (a továbbiakban: XIX-A-83-a) 299. (1949. júl. 29.)

²⁷ 4176/1949. Korm. rendelet. Magyar Közlöny – Törvények és Rendeletek Tára 5. (1949) 161. sz. 1263.

²⁸ Som Krisztián útleveletörténész szerint ennek első ismert kiadási dátuma 1950. április 11. *Som Krisztián: A magyar úti okmányok 1848–2012*. Bp. 2014. 129–132., 192., különösen: 465. és 470. végjegyzet.

²⁹ MNL OL XIX-B-10 BM Határőrség Országos Parancsnoksága (a továbbiakban: XIX-B-10) 1952-V-21, 0759.597/1952.

nyomtatott K. betű van alkalmazva. Kiállítási érvénye: »visszavonásig«. A 6. oldalon van jelezve egy bélyegző alkalmazásával, hogy az utazás célja: kivándorlás. A 10. oldalon egy bélyegzővel nyomtatott szöveg: »érvényes visszavonásig«. Ez az útlevél végleges kivándorlás céljára állíttatott ki és Magyarországra való visszatérésre kizárólag akkor érvényes, ha erre az Államvédelmi Hatóság vezetője külön engedélyt ad. Ezzel az útlevéllel a kiállítástól számított 6 hónapon belül lehet elhagyni Magyarország területét. A kivándorló útlevél csak abban az esetben használható, ha az ÁVH Útlevelesztálya által kiállított határkilépési engedély is mellette van. A határkilépési engedély a kiállítástól számított 4 napig érvényes. Ezt az igazolványt a kilépésnél a határrendészeti szervek bevonják.³⁰

A kivándorlásnak tehát további, jóval szigorúbb szabályai voltak, mint a turistaútnak. Az útlevél csak hat hónapig volt érvényes, de ez alatt is bármikor be lehetett azt vonni. Ráadásul csak úgy lehetett használni, ha egy különálló kiutazási engedélyt csatoltak mellé, ami szűken négy napig volt érvényes. A kivándorlás továbbra is „végleges”, vagyis örökre szóló, visszavonhatatlan jellegű aktusnak számított a szöveg szerint. Bár magát az útlevelet nem vonták be a határon, csak a határkilépési engedélyt, egyértelmű, hogy az csak egyetlen útra jogosította fel tulajdonosát, az országból való kiutazásra, a visszautazás joga nélkül. (Egyéb úti okmányok kapcsán, amelyek szintén egy utazásra szóltak, ezt egy oda-vissza útra értették, s ebben az esetben hazatéréskor magát az útlevelet is bevonták a határon.) Az idézett 1952-es forrás ugyanakkor közvetlenül semmit sem közöl arról, hogy a kivándorlók elveszítik-e magyar állampolgárságukat, vagy sem. A fentiek alapján azonban vélelmezhető, hogy az esetek többségében igen.

A kivándorlás és a magyar állampolgársági jog viszonya 1948 és 1953 között

Az 1939-es szabályozás az illegálisan emigrálók magyar állampolgárságtól való megfosztásáról változatlan módon belekerült az 1948-as második állampolgársági törvénybe is, kiegészítve azzal, hogy a megfosztás kiterjedhet az érintett személy feleségére és kiskorú gyermekére is.³¹ Az 1948-as szabályozás viszont nem tartalmazta már a távollétre vonatkozó szabályokat, vagyis a legálisan kivándorlók *elvi- leg* hosszabb távon is megtarthatták magyar állampolgárságukat. A törvény előkészületei során felmerült az az igény, hogy „a felszabadulás utáni ellenforradalmi disszidáltak³² és a nyugatosok” automatikusan elveszítsék magyar állampolgarsá-

³⁰ Uo.

³¹ 1948. évi LX. tc. a magyar állampolgárságról, 17. § 1) bekezdés 2. pont, illetve 2) bekezdés.

³² Már 1947-ben feltűnt a magyar nyelvben a disszidens szó új jelentése, ami az illegálisan külföldre távozás összes típusát magába foglalta. A fogalom korábban a „politikai pártból kiváló, kiszakadó

gukat, de végül ez nem került bele a szövegbe. Ennek indoklását érdemes idézni: „A megfosztási jog adta lehetőség elég biztosíték az ország érdekeinek megvédése szempontjából, ezen felül még döntőbben államérdek, hogy az állampolgársági kapcsolat önkényes egyéni megszakítása által senki ne vonhassa ki magát az országnak a belföldiekre (állampolgárookra) vonatkozóan érvényes törvényeinek hatálya alól (azonos elgondolású a szovjet rendszer).”³³

Az illegálisan kivándorlók kapcsán ugyanakkor további részletszabályozásra került sor. Egy 1949. februári kormányrendeletben – alig néhány nappal az új állampolgársági törvény hatályba lépése után – előírták, hogy a lakásnyilvántartást vezető hivatalok, illetve személyek kötelesek jelenteni azok nevét, akik az ország területéről engedély nélkül távoztak el. A rendelet alapvető célja az illegálisan emigrálók tulajdonának elkobzása volt. „Mellékesen” azonban az alábbi rendelkezést is beleillesztették: „Az ország területének elhagyására vonatkozó jogszabályok kijátszásának kell tekinteni azt is, 1. ha a hatósági megbízás folytán külföldre távozott magyar állampolgár a megbízás teljesítése, illetőleg a megbízás teljesítéséhez szükséges idő lejártá után Magyarország területére nem tér vissza; 2. ha külföldre távozott magyar állampolgár az útlevelének vagy más útiokmányának megszerzésénél vagy felhasználásánál magyar hatóságot félrevezetett.”³⁴ A zöldhatáron való illegális határátlépés mellett tehát ettől kezdve a hazatérés megtagadása, illetve a jogtalan útlevélszerzés esetében is lehetségessé vált a magyar állampolgárságtól való megfosztás.

A jogszabályok kijátszásának esetei közé sorolhatjuk azt a féllegális kivándorlási módot, amelyre Stark Tamás kutatásai hívják fel a figyelmet. Eszerint a zsidók kivándorlása terén a legális lehetőségek 1948-ban leszűkültek, de „1949 közepéig még rendelkezésre állt egy illegális útvonal Pozsonyon át Bécs felé. Ez a kiskapu a magyar Belügyminisztérium tudtával és nyilvánvalóan ellenőrzésével maradt nyitva. Sándor Imre, az Államvédelmi Hatóság őrnagya magabiztosan közölte 1949. június 20-án Smuel Bentsur izraeli konzullal, hogy »köztünk maradjon a szó, nyilván nem anélkül [távoztak], hogy efölött a magyar belügyi szervek legalább a fél szemüket be ne hunyták volna, mivel hogy ha akartuk volna, meg tudtuk volna akadályozni ezt az illegális kivándorlást«.”³⁵ Értelmezésem szerint ez azt jelenti, hogy az ÁVH útleveleket adott az emigrálni szándékozó zsidóknak, mivel

személy vagy csoport” értelemben volt csak használatos. Új értelemben Nagy Ferenc miniszterelnök kényszerből történt emigrálása után kezdték használni. (Saját kutatásom alapján, a korabeli újságok szövegének elemzésével.)

³³ MNL OL M-KS 276. f. 54/4. ő. e. (1948. júl. 8.) 8. napirendi pont.

³⁴ 1310/1949. Korm. rendelet. Magyar Közlöny – Törvények és Rendeletek Tára 5. (1949) 33. sz. 302–303.

³⁵ Stark T.: Zsidóság a vészorszakban i. m. 94.

enélkül lehetetlen lett volna számukra eljutni Pozsonyba is. Feltehetően ez az úti okmány Csehszlovákia területére érvényes magánútlevél volt, nem kivándorló útlevél. Valószínűleg a csehszlovák állambiztonsági szervekkel egyeztetve vált lehetővé, hogy az érintettek aztán át tudták lépni a csehszlovák–osztrák határt is.

A feltételezést az is alátámasztja, hogy a zsidók kivándorlása jelentős anyagi haszonnal járó üzlet volt az ÁVH számára. Kiszely Gábor kutatásai szerint az ÁVH jó áron kivándorló útleveleket adott el egyes zsidó kérvényezőknek (egykori gyárosoknak, „burzsoá elemeknek”). Erről a kommunista párt vezetése, köztük maga Rákosi is tudott. Az útlevélgyár már 1945 óta működött és egy vallomás szerint egészen 1949 elejéig üzemelt. Néhány rabbi teljesen ingyen is útlevélhez jutott – legalábbis ha hiszünk az ÁVH-sok 1954-ben és 1957-ben tett vallomásainak. Az útlevelek árusításából származó bevétel egy részét az ÁVH kiadásaira, további részét állítólag kórházakra, iskolákra fordították, de természetesen jutott belőle az ÁVH vezetőinek magántulajdonába is.³⁶ Feltételezhetjük, hogy az ily módon távozó zsidókat rákényszerítették, hogy „önként” mondjanak le magyar állampolgárságukról. Az ÁVH-nak elemi érdeke volt ugyanis, hogy későbbi visszatérésük lehetőségét eleve kizárják; a korrupciós eset tanúit így tartósan eltávolíthatták az országból.

A teljesen legálisan emigrálók számára viszont fennállt a lehetőség az állampolgárságtól való elbocsátásra. Ezt külön kellett kérvényezni. Azoknak, akik eleve egy új élet elkezdése céljából hagyták el az országot – ez különösen vonatkozott a holokauszt túlélőire –, nem sok értelme volt megtartani magyar állampolgárságukat.

Az ezt alátámasztó (vagy éppen cáfoló) levéltári források sajnos meglehetősen esetlegesek. 1949 januárjában például jelentették, hogy Svájc nem ismeri el a magyar kivándorló útleveleket, és az ilyen okmánnyal rendelkező magyarokat hontalannak tekinti. A forrás a magyar külügyminisztérium iratai között található, és arra hívja fel a magyar külképviseleteket, hogy tájékoztassák a külföldi hatóságokat: a magyar kivándorló útvelekkel rendelkezők az 1909-es kivándorlási törvény értelmében *nem* veszítik el állampolgárságukat. A kivándorlók bármikor visszatérhetnek az országba a belügyminisztérium engedélyével, érvel a dokumentum.³⁷ Ugyanakkor számos jel mutat arra a forrásokban, hogy az ÁVH akcióiról és titkos rendelkezéseiről más tárcák sem tudtak semmit – feltételezhető tehát, hogy a külügyi tárca is tévesen hitte, hogy az 1909-es szabályok még érvényben voltak. A kettős normarendszer itt is tetten érhető: a szigorúan titkos szabályok még a teljes államapparátus számára sem voltak ismertek.

³⁶ Kiszely Gábor: ÁVH. Egy terrrorszervezet története. Bp. 2000. 223–226.

³⁷ MNL OL XIX-J-1-k-29/a-164.146/9-1948. KüM (1949. jan. 7.)

1949 októberében az MDP Titkársága elfogadta azt az előterjesztést, amelynek értelmében megfosztották magyar állampolgárságuktól azokat, akik az előző években kaptak külföldi hivatalos kiküldetést, de annak lejárta után nem tértek haza. E lépésüket a népi demokráciával szemben ellenséges cselekedetként értékelték. Akinek esetében az ellenséges szándék nem volt egyértelmű, azt felszólították a hazatérésre. Amennyiben erre nem volt hajlandó, akkor megfosztották magyar állampolgárságáról.³⁸ E logika alapján viszont elvileg minden kivándorlónak lehetett hasonló ellenséges szándékot tulajdonítani, így ez közvetetten azt bizonyítja, hogy – megfelelő hatósági szándék esetén – ők is elveszthették állampolgárságukat.

Egy dátum nélküli külügyi irat (1949–1950 fordulóján keletkezhett) arról tudósít, hogy a kivándorló útlevéllel távozott magyarok jelentős része nem hajlandó meghosszabbítani úti okmánya érvényességét a külképviselleteken, mert külföldi állam polgárává kíván válni.³⁹

Összegezve, annak ellenére, hogy az 1948 és 1953 közötti időszak szabályozásának rekonstruálása kapcsán jelentős a bizonytalanság, az a legvalószínűbb, hogy a legális emigránsok nagy része lemondott a magyar állampolgárságról (akár önként, akár hatósági kényszerre), annak ellenére is, hogy a külügyminisztérium ki felé többször is leszögezte: a hatályos (de négy évtizeddel korábbi) törvény értelmében a kivándorlás nem jár az állampolgárság elvesztésével. Láttuk azonban, hogy a Magyarországra való beutazás kapcsán a külföldiek és a külföldön élő magyarok egyforma elbírálás alá estek (nemcsak vízumot, hanem külön belügyminisztériumi engedélyt is szereznüük kellett). Ez arra is utalhat, hogy a magyar állam számára ekkoriban még nem volt igazán fontos az a kérdés, hogy a kivándorlók elvesztették-e magyar állampolgárságukat, vagy sem. Ugyanakkor ez igenis érdekelhette magukat a kivándorlókat, különösen az ekkor legtöbb emigránst alkotó csoport tagjait, a zsidókat. Minden egyes eset eltérő lehetett: a kivándorlók többsége feltehetően kérte az elbocsátást az állampolgárság kötelekeiből, míg mások talán megtartották azt. Az illegálisan távozókat ellenségként kezelték, és esetükben a hatalom élt is az állampolgárságtól való megfosztás eszközével. A szovjet példa követése ebben is megnyilvánult, a szovjet jog szerint ugyanis az illegálisan távozók (valamint a hazatérést megtagadók) hazaárulást követtek el, amelyet halálbüntetéssel is lehetett szankcionálni.⁴⁰ Magyarországon ugyan idáig nem fajultak a dolgok, de a disszidensek állampolgárságtól való megfosztása biztosan megtörtént.

³⁸ MNL OL M-KS 276. f. 54/67. ő. e. (1949. okt. 19.) 4. napirendi pont.

³⁹ MNL OL XIX-J-1-k-29/a.-sz.n. (145. doboz)

⁴⁰ Jan Rychlík: Překračování hranic a emigrace v Československu a východní Evropě ve 20. století. *Securitas Imperii*, 29. sz. (2016/2.) 19–21. Magyarul lásd még *Bencsik P.*: Kelet és Nyugat között i. m. 61–62.

A kivándorló és a külföldön élő fogalmának szétválasztása, 1955–1957

1954 októberében a pártvezetés elhatározta, hogy az éves kivándorlási kvótát 900 vagy 1000 főre növeli. Kettős állampolgárok kivándorlása esetén – ha nem merült fel kifogás távozásuk ellen – felszólították az emigrálókat, hogy kérvényezzék elbocsátásukat a magyar állampolgárság kötelékéből. Ezt követően elhagyhatták az országot.⁴¹ Ezután évről évre növekedett a kivándorlási kvóta (1955-ben 1300 fő, 1956-ban pedig eredetileg 1500–1700 fő távozását engedélyezték volna). 1956 szeptemberében azonban az addigi korlátozásokat továbbenyhítették. Addig csak a 60 (igazolt munkaképtelenség esetén 50) év fölöttiek vándorolhattak ki, ám ekkor a korhatárt a kapitalista államok esetében 45 évre szállították le, a szocialista államok területére vonatkozóan pedig el is törölték. A nyugati emigrálás esetén továbbra is feltétel maradt, hogy a kérelmező csökkent munkaképességű legyen és hazai eltartása ne legyen biztosított. A kvótát pedig további 1000 fővel 2500–2700 főre növelték.⁴²

1948-ban a második állampolgársági törvény elrendelte, hogy a külföldön élő magyaroknak regisztrálniuk kell magukat a magyar külképviseleteken. Az előírás ellenére 1955-ig nem történt előrelépés ebben az ügyben, különösen a nyugati, kapitalista államok területén. (Ennek főleg állambiztonsági okai voltak: veszélyesnek tekintették ugyanis, hogy disszidensek és más megbízhatatlan elemek nagy számban jelenjenek meg a magyar külképviseleteken.) 1955 júliusában azonban egy titkos kormányhatározatot fogadtak el a külföldön élő magyarok nyilvántartásba vételéről, beleértve a nyugaton élőket is. Ennek lehetőségét azonban csak azoknak ajánlották fel, akik „becsületes emberek” és „demokratikus gondolkodásúak” – vagyis azoknak, akiket a rendszerrel szimpatizálóknak tartottak.⁴³ A határozatot hamarosan nyilvánosságra is hozták egy 1956 januárjában kelt belügyi rendeletben. Ennek értelmében az állandóan külföldön élő magyarokat össze kellett írni és állampolgársági jegyzékbe venni, ezért ők a kormány elvárásai alapján „állandó lakóhelyük szerint illetékes magyar külképviseleti hatóságnál személyesen vagy írásban jelentkeznek [...] állampolgárságuk bizonyítására kötelesek a rendelkezésükre álló személyi okmányokat bemutatni”. A nyilvántartásba vett személyeket ezután „útiokmánnyal” látták el, ami (legalábbis ideiglenesen) elismerte magyar állampolgárságukat. (A 9. § szerint ugyanis: „Az állampolgársági

⁴¹ MNL OL M-KS 276. f. 53/198. ö. e. (1954. okt. 14.) 13. napirendi pont.

⁴² MNL OL M-KS 276. f. 53/304. ö. e. (1956. szept. 28.) 9. napirendi pont.

⁴³ MNL OL M-KS 276. f. 53/240. ö. e. (1955. júl. 7.) 6. napirendi pont; 4320/1955. MT. határozat. MNL OL XIX-A-83-b Minisztertanácsi határozatok 1944–1990 (a továbbiakban: XIX-A-83-b) 4320/1955.

jegyzékbe felvett személyeket az ellenkező bizonyításáig magyar állampolgárnak kell tekinteni.”) Kötelezték őket arra, hogy másik országba költözésük esetén ismét regisztrálják magukat. Ez vonatkozott a Magyarországról tartósan külföldre távozó személyekre is.⁴⁴

A korszak kivándorló útlevelei ezúttal is erősen forrásértékűek. 1955-től ezek már nem kis füzetkék voltak, hanem egy ív papírból álltak, amelyen az alábbi nyomdai felirat olvasható: „[A] Magyar Népköztársaságba való visszatérésre nem érvényes. Ce passeport n'est pas valable pour retourner en République Populaire Hongroise.”⁴⁵ Som Krisztián is amellett érvel könyvében, hogy az 1955-ös és az 1958-as kivándorló útlevelek egy utazásra szóltak, vagyis visszatérésre nem jogosították fel tulajdonosaikat.⁴⁶ Ezt azért fontos hangsúlyozni, mert az 1903-as útlevéltörvény és az 1909-es kivándorlási törvény egészen 1961-ig hatályban maradt, és az utóbbi értelmében a kivándorlási útlevél visszatérésre is jogosította tulajdonosát.⁴⁷ Az alsóbb szintű és persze titkos jogszabályok vagy utasítások azonban felülírták az évtizedekkel korábbi törvényt.

Az 1956-os rendeletben jelzett „útiokmányt” hamarosan átnevezték „külföldön élő magyar állampolgárok útlevelére”. Ezt az okmányt azok a magyarok kapták meg, akik már külföldön élökként regisztrálták magukat, illetve azok, akik tartósan külföldre vándoroltak, de meg akarták tartani magyar állampolgárságukat. A véglegesen emigrálók viszont már 1955 óta az új típusú (egylapos) kivándorló útlevelet kapták. Logikusnak látszik az a következtetés, hogy a kétféle úti okmány léte egyben azt is jelentette, hogy a kivándorló útlevéllel távozók kötelezően elveszítették magyar állampolgárságukat. Mindezek alapján kijelenthetjük, hogy 1948-ban még a kivándorló útlevél nem jelentette a magyar állampolgárság automatikus elvesztését (bár ez ekkor is gyakori lehetett, hiszen a kivándorló útlevél senkit sem jogosított fel a hazatérésre), 1955-ben azonban már emigrálás esetén kétségtelenül kötelező volt lemondani a magyar állampolgárságról.

A harmadik állampolgársági törvény

1957 májusában, a Kádár-rendszer első parlamenti ülészakán új állampolgársági törvényt fogadott el az országgyűlés. Nem egészen kilenc év alatt két állampolgársági törvény is született tehát, ami nem éppen szokásos törvényhozási gyakoriság, főleg az államszocialista Magyarország esetében. Az 1957. évi V. törvény fő

⁴⁴ 2/1956. BM rendelet. Magyar Közlöny 12. (1956) 3. sz. 17–18.

⁴⁵ 1955 kivándorló M típusú útlevél. Som Krisztián magángyűjteménye.

⁴⁶ Som K.: A magyar úti okmányok i. m. 25., 136. és 145.

⁴⁷ Az egylapos kivándorló útlevél bevezetését lásd még MNL OL XIX-J-1-j Külügyminisztérium vegyes TUK iratok 1945–64 (a továbbiakban: XIX-J-1-j) 29/b-07496/1955. KüM.

motivációja egy nemzetközi elvárás volt. Ebben az évben született a nők állampolgársági egyenjogúságát kimondó ENSZ-egyezmény.⁴⁸ Az új magyar törvény szerint a nők állampolgárságát többé már nem változtatta meg egy külföldi férfival kötött házassága. Számos más elem is megváltozott azonban, amelyek közül most csak a témánk szempontjából fontosakkal, az állampolgárságtól való megfosztás, illetve elbocsátás intézményével foglalkozom. Az 1957-es szabályozás már nem tartalmazta azt az 1939 óta élő rendelkezést, amelynek alapján az országot illegálisan elhagyókat meg lehetett fosztani állampolgárságuktól. Ugyanakkor aligha lehet kétségbe vonni, hogy ennek ellenére ez a gyakorlat (esetleg más indokokra hivatkozva) folytatódott a disszidensekkel szemben. Ami az elbocsátást, vagyis az állampolgárságról való önkéntes lemondást illeti, korábban, az előző két törvény (1879, 1948) értelmében ez akkor is lehetséges volt, ha valaki nem szerezte meg egy másik állam állampolgárságát, vagyis hontalanná vált. A harmadik magyar állampolgársági törvény viszont szakított ezzel a gyakorlattal, és új feltételt írt elő: elbocsátható az, „aki igazolja külföldi állampolgárságát, illetőleg a külföldi állampolgárság megszerzésének valószínűségét” (lásd a törvény 12. § 1. bekezdésének c. pontját). Igaz, bizonyos esetekben e feltételtől eltekintettek (13. §).⁴⁹ A hatóságoknak mind az 1948-as, mind az 1957-es törvény biztosította a mérlegelési jogot arra vonatkozóan, hogy a kérelmező megfelelt-e az összes feltételnek.

A magyar állampolgársági jog egyik szakértője, Lőrincz Aranka szerint az 1957-es állampolgársági törvény alapján az „elbocsátás elvileg a külföldön élő [és az oda távozó – B. P.] magyar állampolgár kérelmére történhetett, azonban a gyakorlat másként nézett ki. A kivándorlást kérők közül sokakat rábeszéltek, hogy még kiutazásuk előtt kérjék elbocsátásukat a magyar állampolgárságból.”⁵⁰ E megállapítást az 1955–1957 közötti korszak tapasztalatai értelmében úgy egészíteném ki, hogy akik kivándorló útlevéllel távoztak, azok közül nem „sokakat”, hanem mindenkit „rábeszéltek” arra, hogy mondjon le magyar állampolgárságáról.

Az 1957-es törvény 4. §-a elvileg elismerte a kettős állampolgárságot. Gyakorlatilag azonban a magyar kormány arra törekedett, hogy ennek lehetőségét kiküszöbölje, ezért a keleti blokk szinte összes államával egyezményt kötött a kettős állampolgárok állampolgárságának „rendezéséről”. Ezen egyezmények alapján az érintett személyeknek nyilatkozniuk kellett, hogy melyik állampolgárságukat akarják megtartani. Ilyen megállapodást kötött Magyarország a

⁴⁸ Convention on the Nationality of Married Women. New York, 20 February 1957. (<https://bit.ly/3yKRhtB>, letöltés 2022. ápr. 2.)

⁴⁹ 1957. évi V. tv. az állampolgárságról. Magyar Közlöny 13. (1957) 64. sz. 374–377.

⁵⁰ Lőrincz Aranka: Az állampolgárságtól való megfosztás mint biztonsági eszköz. Pécsi Határőr Tudományos Közlemények 13. (2012) 319–334., az idézet itt: 332.

Szovjetunióval (1957. augusztus),⁵¹ Bulgáriával (1958. június),⁵² Csehszlovákiával (1960. november),⁵³ az NDK-val (1969. december),⁵⁴ Romániával (1979. június),⁵⁵ sőt Mongóliával is. Ebből nyilvánvalónak tűnik, hogy a kommunista rendszerek célja a kettős állampolgárság lehetőségének a megszüntetése volt. Hasonló megállapodásokat ugyanakkor csak egymás között tudtak kötni, a nyugati liberális demokráciákkal nem. Ha a magyar államnak lehetősége lett volna rá, nyilván aláírt volna hasonló egyezményt az Egyesült Államokkal vagy éppen Ausztráliával is. E kérdésben ismét a kettős normarendszer fennállását látjuk tehát: a kihirdetett jog elismerte a kettős állampolgárságot, de még 1976-ban is azt olvashatjuk a BM Kollégiumának ülésén készült jegyzőkönyvben, hogy állampolgári jogunk alapelve a kettős állampolgárság elkerülésének szándéka.⁵⁶

A külföldre utazás és a kivándorlás szabályainak átalakítása 1961–1964 között

A külföldön élő magyarok számára 1956-ban előírt összeírási- és jegyzékbeviteli-folyamatot az október 23-án kirobbant forradalom és szabadságharc megakasztotta. Az eljárás csak újabb öt évvel később, 1961-ben indult újra. A javaslatot megtárgyalta a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottsága (MSZMP PB), majd a kormány is (ez utóbbi ülésén az útlevél- és vízumkiadás, valamint a kivándorlás új szabályozását is napirendre tűzte).⁵⁷ Végül a Népköztársaság Elnöki Tanácsa adta ki az erre vonatkozó határozatot: „tekintettel arra, hogy jelentős számban élnek külföldön olyan magyarok, akik állampolgárságukat rendezni óhajtják, [az Elnöki Tanács] lehetőséget ad számukra magyar állampolgárságuk rendezésére”. A jelentkezés határidejét 1961. december 31-ében állapították meg, eddig kellett igazolniuk a külföldön élőknek magyar állampolgárságukat. „Azokat, akik állampolgárságukat kellően igazolják, külképviseleteink elláthatják a külföldön élő magyar állampolgárok részére rendszeresített útiokmánnyal.”⁵⁸ E határozatból rendkívül fontos következtetéseket vonhatunk le. Az a tény, hogy maguknak a jelentkezőknek kellett igazolniuk, hogy magyar állampolgárok, az

⁵¹ 1958. évi 2. tvr. Magyar Közlöny 14. (1958) 1. sz. 15–17.

⁵² 1959. évi 27. tvr. Magyar Közlöny 15. (1959) 74. sz. 582–584.

⁵³ 1961. évi 6. tvr. Magyar Közlöny 17. (1961) 22. sz. 171–173.

⁵⁴ 1970. évi 17. tvr. Magyar Közlöny 26. (1970) 63. sz. 615–617.

⁵⁵ 1980. évi 2. tvr. Magyar Közlöny 36. (1980) 12. sz. 151–153.

⁵⁶ MNL OL XIX-B-1-z Belügyminisztérium Kollégiuma (a továbbiakban: XIX-B-1-z) 10-76/8-1976. dec. 20.

⁵⁷ MNL OL M-KS 288. f. MDP és MSZMP központi szervei. Magyar Szocialista Munkáspárt iratai (a továbbiakban: M-KS 288. f.) 5/226. ö. e. (1961. márc. 21.); MNL OL XIX-A-83-a-196. jkv. (1961. márc. 23.)

⁵⁸ 6/1961. NET határozat. Magyar Közlöny 17. (1961) 22. sz. 173.

alábbiakat jelentheti: 1. A magyar államnak fogalma sem volt róla, hogy a külföldön élő magyar nemzetiségű személyek közül ki magyar állampolgár, és ki nem. 2. A magyar állam befolyást akart szerezni a magyar emigránsok vagy legalábbis azok kommunistákhoz lojális része felett. 3. A magyar hatóságok elhatározták, hogy akik nem hajlandók regisztrálni magukat, azok végleg elveszítik magyar állampolgárságukat – ismét csak az írott joggal ellentétes módon, hiszen erre sem az 1948-as, sem az újabb, 1957-es állampolgársági törvény nem adott lehetőséget. Ha ez volt a cél, az eljárás minden bizonnyal formális közigazgatási aktus, a megfosztás írásban való kimondása nélkül zajlott le. Ezzel kapcsolatos forrásokra azonban eddig nem sikerült rábukkannom.

1961 azért is kiemelkedő fontosságú témánk szempontjából, mert tizenkét év elteltével első alkalommal ekkor jelent meg újra nyilvános szabályozás az útlevélügy és így a kivándorlás területén is. A kérdést hosszas előkészületek után rendezték, tárgyalt róla a Belügyminisztérium Kollégiuma, az MSZMP PB (két-szer is), végül pedig a kormány.⁵⁹ Az 1961. március 31-én kihirdetett új szabályok hatályon kívül helyezték az 1903-as útlevél- és az 1909-es kivándorlási törvényt. A külföldön élő magyar állampolgárok útlevelét konzuli útlevéllé nevezték át. Az új rendelkezések legfontosabb részei azonban továbbra is titkosak maradtak, köztük például azok, hogy ki kaphat útlevelet és ki nem, illetve milyen okokra hivatkozva lehet megtagadni az útlevél kiadását. E nyilvánosságra nem hozott szabályok ugyanakkor már levéltári forrásokból ismertek és a napnál is világosabbak: a szocialista országokba távozó személyek konzuli útlevelet kaptak és megtartották állampolgárságukat, míg azok, akik tartósan nyugatra költöztek, csak kivándorló útlevelet kaphattak, vagyis arra kényszerültek, hogy „önként” lemondjanak a magyar állampolgárságról. Ritkán fordult elő az, ami ebben az esetben megtörtént: a kormány ülésén leszavazták Kádár Jánost. Az MSZMP első titkára ugyanis azt javasolta, hogy a konzuli útlevelet a nyugatra emigrálók is kaphassák meg. Ehelyett az új előírások értelmében a nyugatra kivándorlók legkorábban három évvel távozásuk után kaphattak beutazási (de nem állandó hazatérési) engedélyt, és ezt is csak abban az esetben, ha igazolták, hogy elvesztették a magyar állampolgárságukat. A benyújtott kérelmet a magyar hivatalos szervek természetesen csak akkor támogatták, ha az emigráns nem tanúsított ellenséges magatartást a Magyar Népköztársasággal szemben. A titkos határozat értelmében azok az illegálisan emigrált személyek, akik másik állampolgárságot szereztek vagy kérték magyar állampolgárságuk megszüntetését, még bonyolultabb

⁵⁹ MNL OL XIX-B-1-z-10-60/10-1960. szept. 8.; MNL OL M-KS 288. f. 5/205. ő. e. (1960. okt. 18.), illetve uo. 5/226. ő. e. (1961. márc. 21.); MNL OL XIX-A-83-a-196. jkv. (1961. márc. 23.). Utóbbi ülésen Biszku Béla azt mondta, hogy helyes, ha a kivándorlás feltétele az állampolgárságtól való elbocsátás.

módon kaphattak csak engedélyt a hazalátogatásra. Meglepő módon ugyanakkor minden más illegális emigráns (más néven disszidens), köztük azok is, akik 1956-ban hagyták el az országot, jelentkezhetett a magyar külképviseleteken, ha meg akarta tartani magyar állampolgárságát, és konzuli útlevelet akart kiváltani.⁶⁰ Ez azt jelenti tehát, hogy míg az 1957-es állampolgársági törvény óta az illegális emigráció jogilag (tehát: elvileg) már nem okozta a magyar állampolgárság elvesztését, addig 1961-től a legális (nyugati) kivándorlás, illetve a regisztrációs folyamat elmulasztása éppen ezzel a következménnyel járt.

Fontos újra hangsúlyozni, hogy a kivándorló útlevél legkésőbb 1955-től kezdve az állampolgárság automatikus, kötelező elvesztését vonta maga után. Feltehető azonban, hogy a távozókat már ezt megelőzően, akár 1949 óta rákényszerítették az arról való lemondásra. Az 1961-es szabályozásban tehát csak annyi volt az újdonság, hogy szigorú megkülönböztetést vezetett be a nyugati és a keleti irányú kivándorlási célpontok között. Az sem kizárt, hogy ez a különbségtétel már korábban is gyakorlat volt, de a rendelkezésre álló források alapján ezt nem lehet biztosan kijelenteni. Meglehetősen ellentmondásos helyzet volt ugyanakkor, hogy a például Kanadában élő magyar emigránsok (köztük az 1956-ban illegálisan távozók) regisztrálhatták magukat, és kaphattak konzuli útlevelet, míg az 1961 után legálisan ugyanoda távozó személyeket megfosztották magyar állampolgárságuktól. Hozzá kell tenni persze, hogy a nyugati emigrációban sok olyan magyar is élt, akik a két világháború között hagyták el az országot, az akkori jobboldali rendszer elől menekülve. Ők – amennyiben Magyarország trianoni területéről 1939. szeptember 1-je előtt vándoroltak ki a hazai munkanélküliség elől menekülve, és nem vettek fel idegen állampolgárságot – 1950. január 31-ig kérvényezhették magyar állampolgárságuk elismerését.⁶¹

A külképviseleteken történő jelentkezés határidejét később évente meghosszabbították, majd 1964-ben teljesen el is törölték. Az erről szóló titkos kormányhatározat szerint 1961 óta „számos, külföldön élő volt magyar állampolgár

⁶⁰ *Bencsik P. – Nagy Gy.*: A magyar úti okmányok i. m. 58–63. A nyilvános szabályozás az alábbi jogszabályokat tartalmazta: 10/1961. Korm. rendelet és 1/1961. BM. rendelet. Magyar Közlöny 17. (1961) 22. sz. 174–175. A titkos szabályok egy kormányhatározatban találhatók: 3082/1961. Korm. határozat, MNL OL XIX-A-83-b-3082/1961. A kormány március 23-ai, fentebb idézett ülésének jegyzőkönyvében található egy feljegyzés is, amely arról a háttéralkuról számol be, amelynek értelmében az állampolgárságtól való elbocsátás követelményét kihagyták a nyilvános jogszabályból, és csak „belső határozatban” fogalmazták meg. A feljegyzés szerint a BM szerveinek előszóban kellett erre az elvárára figyelmeztetniük a kivándorlókat, természetesen csak kivándorlási kérelem beadásakor.

⁶¹ *Szerző nélkül*: Határidő: január 31.! Az állampolgárság ügyében segít a Magyarok Világszövetsége. Kanadai Magyar Munkás 21. (1949–1950) 28. sz. (1950. jan. 19.) 16. – Minderre egyébként az 1948-as állampolgársági törvény rendelkezései nyitottak lehetőséget.

kérelmezte visszahonosítását és kapott a visszahonosítás után konzuli útlevelet”.⁶² Ismét úgy tűnik, hogy a magyar állampolgárság megtartása (visszaszerzése) csak az érintett személyek kérelmére történt meg. A hazalátogató emigránsok a magyar konzuli útlevelükkel be is léphettek az országba, de ehhez – az ötvenes évek gyakorlatához hasonlóan – beutazási engedélyt kellett szerezniük.

Időközben – feltehetően az 1961-es véleményéhez továbbra is ragaszkodó Kádár kezdeményezésére – 1963-tól kezdve lehetővé tették a konzuli útlevél igénylését a véglegesen nyugatra távozó legális emigránsok számára is. Ezután tehát már ők is megtarthatták magyar állampolgárságukat. Az 1955 óta fennálló megkülönböztetés a külföldön élő magyar állampolgár és a kivándorló között azonban ezzel sem szűnt meg, mivel nyugatra továbbra is lehetett kivándorló útlevelet igényelni. Ez az eddigi logika alapján továbbra is a magyar állampolgárság elvesztésével járt. Ugyanakkor a továbbra is titkos határozatban szereplő új előírás a következőt is tartalmazta: „a kivándorolni szándékozó részére a határkilépőt akkor is ki lehet adni, ha a magyar állampolgárság kötelékéből való elbocsátását nem kérte”.⁶³ A hatalom tehát már nem ragaszkodott mereven az emigránsok állampolgárságtól való megfosztásához. Más kérdés persze, hogy a határozat titkossága miatt ezzel a kiskapuvall legfeljebb elvétve élhettek néhányan. Ettől kezdve a helyzet lényegében 1989-ig változatlan maradt, annak ellenére is, hogy a hetvenes években az útlevél- és kivándorlási szabályokat kétszer is újra szabályozták.

A puhuló kádári diktatúra kiemelt céljává vált az emigráció iránti figyelem, beleértve ebbe a harmadik generációs, magyarul már nem beszélő rétegeket is. Az MSZMP úgy vélte, „célszerűtlen” az emigrációban direkt politikai tevékenységet folytatni, ehelyett inkább a kulturális szférára és az anyanyelv megtartására kell koncentrálni.⁶⁴

Az 1970-es évek fejleményei

1970-ben és 1978-ban egyaránt komplett csomag született a kiutazási szabályok rendezésére: ezúttal sem törvényben, de legalább már törvényerejű rendeletben foglalkoztak a kérdéssel, amit további kormány- és belügyminiszteri rendeletek pontosítottak. A kivándorlás szabályai azonban nem változtak meg jelentősen. 1970-ben az egyetlen említésre méltó újdonság az volt, hogy a konzuli és a kivándorló útlevél elnyerésének feltételeit nyilvánosságra hozták. Ezek valójában teljesen

⁶² 3169/1964. Korm. határozat, MNL OL XIX-A-83-b-3169/1964. Lásd még MNL OL XIX-A-83-a-288. (1964. máj. 14.)

⁶³ 3204/1963. Korm. határozat. MNL OL XIX-A-83-b-3204/1963.

⁶⁴ Národní archiv České republiky (Prága), fond Kancelář generálního tajemníka ÚV KSČ Gustáva Husáka, ka. 385., inv. č. 1166., sign. 10986.

azonosak voltak: azok kaphatták meg ezen okmányok egyikét, akik szüleikhez, gyermekükhöz vagy házastársukhoz költöztek ki, továbbá Magyarországon nem volt eltartási kötelezettségük és köztartozásuk. Elsősorban az 55 évnél idősebbek távozását engedték meg, fiatalkorúak csak gyámhatósági jóváhagyással, hadkötelesek pedig a honvédelmi tárca engedélyével mehettek tartósan külföldre.⁶⁵

1978-ban szintén csekély változást találunk az útlevél- és a kivándorlási szabályok között. A kivándorló útlevelet ugyan végleg megszüntették, de valójában inkább csak helyettesítették a magánútlevélbe pecsételt kivándorlási engedéllyel. A konzuli útlevél is megszűnt, amit a külföldön élő magyar állampolgár magánútlevele váltott fel. Az alapvető szabályok ekkor sem változtak. A kivándorlási engedéllyel az országot elhagyó személynek ezután is le kellett mondania magyar állampolgárságáról (ez a helyzet 1989-ig változatlanul fennmaradt). A kivándorlási engedéllyel távozó magyar magánútlevelükkel továbbra sem térhettek vissza az ország területére, de ha más államban állampolgárságot szereztek, turistaként hazalátogathattak. (Sőt, az MSZMP PB már 1976-ban úgy döntött, hogy még a korábbi illegális emigránsok is hazalátogathatnak, feltéve, hogy már legalább öt év eltelt disszidálásuk óta.)⁶⁶ A legfontosabb változás 1978-ban az volt, hogy a külföldön élő magyar állampolgárok ezután külön engedély *nélkül* is beutazhattak az országba, ha érvényes magyar úti okmányuk volt.⁶⁷ Vagyis egészen 1978-ig a külföldön élő magyar állampolgárokat azonosan kezelték a külföldiekkel, hiszen lényegében nekik is vízumot (beutazási engedélyt) kellett szerezniük. Hozzá kell tenni azonban azt is, hogy a magyar állampolgárok abban az esetben is visszatérhettek Magyarországra, ha az útlevelük lejárt. Ekkor egy külön engedélyt kellett kérniük a hazatérésre az ország valamelyik külképviseletén.⁶⁸

Az 1970-es és az 1978-as szabályozás kapcsán egy Washingtonban 1979-ben megjelent kötet azt állította, hogy a két törvényerejű rendelet eltérése valójában nem olyan nagy, hogy az indokolná egy teljesen új jogszabálysorozat kiadását. A szerzőnek (William Sólyom-Fekete) úgy tűnt, hogy az új szabályozás csak elrejtteni próbálta azt az egyetlen elemet, ami valóban megváltozott, s ami lényegében visszafejlődést jelentett: a külföldön való letelepedés jogának korlátozását. Kivándorlás helyett 1978-tól valóban a külföldön való letelepedés fogalmát használták a rendeletek; s bár megmaradt a kivándorlás is, a hatóságok állítólag ezt nem támogatták. Ennek az az igazi jelentősége – érvelt a szerző –, hogy a kivándorló kérheti a magyar állampolgárságból való elbocsátását,

⁶⁵ 4/1970. Korm. rendelet. Magyar Közlöny 26. (1970) 13. sz. 92–95.

⁶⁶ *Bencsik P.*: Kelet és Nyugat között i. m. 221.

⁶⁷ 6/1978. BM. rendelet 24. §. Magyar Közlöny 34. (1978) 78. sz. 806–810. Harminc napnál hosszabb látogatás esetén azonban tartózkodási engedélyt kellett kérniük.

⁶⁸ 2/1970. BM rendelet. Magyar Közlöny 26. (1970) 13. sz. 95–98.

a külföldön letelepedő viszont nem. Az akkori magyar jog szerint az sem vesztette el a magyar állampolgárságot, aki más állampolgárságot is szerzett. Ennél fogva, aki nem emigrált, az továbbra is magyar állampolgár maradt, s vagy tartózkodott minden, Magyarországgal szemben ellenséges cselekedettől, vagy ha ezt nem tette, jobban járt, ha később nem lépett magyar területre. Ekkor ugyanis könnyen járhatott úgy, hogy nem engedték többé kiutazni az országból.⁶⁹ Az 1978-as jogszabályok születésekor keletkezett levéltári források azonban véleményem szerint nem támasztják alá ezt az elméletet. Egyetlen olyan hozzászólás sem hangzott el ugyanis a politikai és a belügyi vezetés zárt ülésein, amely ilyen célokat fogalmazott volna meg. Lehetséges, hogy az új szabályoknak ilyen következménye lett, az azonban kétséges, hogy a rendeletcsomag kiadásának ez lett volna a motivációja. A párt kivándorlási politikája kapcsán feltárt források pedig egyenesen cáfolják ezt a magyarázatot. Egyszerűen azzal is lehet indokolni ezt a lépést, hogy hazánkban korszakokon átívelő tradíció volt a kivándorlók magyar állampolgárságának megtartása. A dualizmus korában hozott törvények szerint a kivándorlás nem járt a magyar állampolgárság elvesztésével, és az 1909-es kivándorlási törvény elméletileg 1961-ig hatályos maradt. Fentebb ugyan amellet érvelek, hogy a kivándorlók 1948–1949-től feltehetően, 1955 után pedig egyértelműen elvesztették állampolgárságukat. Ezek a lépések azonban a magyar emigrációs politika tradíciói ellenében történtek, a szovjet gyakorlat szolgai átvételével. A desztalinizálás következtében azonban fokozatosan megindult a visszatérés a korábbi hagyományokhoz. Ennek első eleme a kivándorlás és a külföldi letelepedés egymástól való elkülönítése volt 1955-ben – ezzel ugyanis korlátozott módon, de lehetővé vált a külföldre való távozás az állampolgárság megtartása mellett. Az enyhülés második lépcsője a „külföldi letelepedés” lehetővé tétele a nyugatra távozók számára is (1963). Ezt követően *elvileg* a sikeres kérvényezők szabad döntése volt, hogy kivándorolnak (lemondva az állampolgárságról) vagy külföldön telepednek le (megtartva állampolgárságukat). Ez a döntés idővel valóban egyre szabadabb lett. Ugyanakkor a Kádár-rendszer mind inkább támaszkodni kívánt a külföldön élő magyarságra, és ezért azt támogatta, hogy az újonnan távozók (egyébként meglehetősen szűk) köre tartsa meg állampolgárságát. Ezzel valójában a sztálinista, a Szovjetunióból importált szabály szellemiségével szakított, amely a kivándorlókat hazaáruulónak tekintette és megfosztotta állampolgárságuktól.

⁶⁹ William Solyom-Fekete: *Travel Abroad and Emigration under New Rules Adopted by the Government of Hungary*. Washington, D.C. 1979. 47–56. Ezután a szerző azzal vádolja a magyar kormányt, hogy ezt a kivándorlásra vonatkozó bújtatott tiltást a legnagyobb kedvezmény elnyerése érdekében próbálja álcázni, lásd uo. 58–62.

Ezen a ponton korábbi írásaim állításait részben módosítanom kell. 2019-ig úgy véltem, hogy „egyedül 1961 és 1963–1964 között volt hatályban olyan intézkedés, amely kizárólag a nyugati kivándorlás esetében (a legálist is beleértve) a magyar állampolgárság automatikus elvesztését okozta”.⁷⁰ Az újabb kutatásaim egyértelműen igazolják, hogy az 1961-es dátum helyett korábbi évszámokról lehet beszélni. Az illegálisan kivándorlók esetében már 1939-től éltett az államhatalom az állampolgárságtól való megfosztással, míg a legálisan Nyugatra távozók 1955-től kezdve biztosan elvesztették állampolgárságukat. Valójában azonban komoly érvek szólnak amellett is, hogy már jóval korábban, 1948–1949 után is ez volt a helyzet.

Összegzés

A kivándorlás és a magyar állampolgárság elvesztésének összefüggése rendkívül ellentmondásosan alakult az 1945 utáni évtizedekben. Az 1961-ig hatályos (1909-ben elfogadott) kivándorlási törvény szerint az emigrálók nem veszítették el állampolgárságukat. Az 1878-as állampolgársági törvénynek viszont volt egy olyan (1948-ig hatályos) előírása, amely tíz év folyamatos távollét után a magyar állampolgárság elvesztését írta elő. 1939-től 1957-ig volt érvényben az a szabály, hogy az illegálisan távozókat meg lehetett fosztani állampolgárságuktól, ám ez nem volt automatikus vagy kötelező. 1948 végétől a nyilvános, kihirdetett szabályok helyett ugyanakkor olyan második normarendszer (pszeudojog) jött létre, amelynek előírásai jórészt máig ismeretlenek, de gyakran ellentétesek voltak a formális joggal, és felülírták a nyilvános szabályokat. Emiatt a kérdés kutatói olykor a sötétben tapogatóznak az 1948 és 1955 közötti időszak esetében. 1955-től kettévált a külföldön élő (illetve oda letelepedő) és a kivándorló fogalma. A kivándorlók ettől kezdve automatikusan elvesztették magyar állampolgárságukat. A külföldön élő magyar állampolgár fogalmának bevezetése eredetileg talán csak a már korábban az ország területét elhagyó személyek feletti ellenőrzés bevezetésének szándékával történt – akkor is, ha Nyugaton éltek. De hamarosan (1956-ban) már a frissen távozók is élhettek ezzel a lehetőséggel. Feltehetően már ekkor is leginkább azok, akik szocialista országokba költöztek ki. Ez az újabb különbségtétel 1961 és 1963 között kötelezővé vált: a Nyugatra távozókat megfosztották magyar állampolgárságuktól. Ez a lépés számos furcsa ellentmondást okozott, végül Kádár Jánosnak sikerült elfogadtatnia a már korábban is felvetett javaslatát, így 1963 után a legálisan Nyugatra távozó magyarok is megtarthatták állampolgárságukat. Ez esetben

⁷⁰ Bencsik P.: Kelet és Nyugat között i. m. 221.

nem kivándorló, hanem konzuli útlevelet kellett igényelniük. Mindez nem jelenti sem azt, hogy konzuli útlevelet könnyebb lett volna szerezni, sem pedig azt, hogy egyszerűbb volt szocialista országba távozni. A kivándorlás és a külföldi letelepedés kettőssége a rendszerváltásig fennmaradt, és egyformán szigorú korlátozás alá esett. Lassú liberalizálódásról lehet ugyan beszélni, de a legális kivándorlás engedélyezése mindvégig szoros politikai felügyelet alatt állt, és a „kivándorlási/kiköltözési kvóta” alacsony maradt.

A Kádár-rendszer fontos célja volt az emigráció megnyerése, befolyásolása, illetve beillesztése az ország külkapcsolataiba. Ezért időnként gesztusokat tett még az illegálisan távozott személyeknek is. 1970-ben a legfőbb előrelépést az jelentette, hogy az ország legális elhagyásának feltételeit nyilvánosságra hozták. 1978-ban pedig a magyar hatóságokkal rendszeres kapcsolatban lévő, külföldön élő magyar állampolgárok (akik regisztrálták magukat, bejelentették címváltozásait, meghosszabbították úti okmányait) jogot kaptak arra, hogy engedély nélkül is Magyarországra látogassanak. Mivel engedélyt a hazalátogatásra a magyar állampolgárságot elvesztő kivándorlók, sőt a disszidensek is kaphattak (utóbbiak csak hosszabb idő eltelte után és bürokratikusabb módon), ez az év hozta el az igazi (pozitív) megkülönböztetést az állampolgárságukat megtartók számára. Hiszen – ahogy az ausztrál Szövetségi Bíróság is megállapította a Frydenberg-ügy ítéletében – ha egy ország külön engedélyhez köti valakinek a beutazását saját területére, az gyakorlatilag idegen állampolgárnak tekinti azt.

Az állampolgársággal kapcsolatos intézményes erőszak Magyarországon tehát a vizsgált korszak teljes időtartamára kiterjedt, de 1963-tól kezdve ennek az erőszaknak a mértéke jelentősen csökkent. A kivándorlás politikailag motivált korlátozása és 1955 óta létező mesterséges kettébontása (a kivándorló és a külföldön élő magyar fogalmának szétválasztása) ugyanakkor csak az 1989 őszen elfogadott új törvénnyel szűnt meg.

EMIGRATION AND HUNGARIAN CITIZENSHIP, 1948–1978

By Péter Bencsik

SUMMARY

State socialist regimes generally prohibited emigration altogether. Nevertheless, many people managed to leave the territory of Hungary, either legally or illegally, after the consolidation of the Communist regime. Those who left were branded as enemies and untrustworthy by the regime, which, however, periodically tried to lure back some of them by proclaiming amnesty or to at least draw them under its political influence.

This duality resulted in the question of the Hungarian citizenship of the emigres remaining unsettled, and later contradictory regulations were made, distinguishing between emigres to „friendly” and Western countries, as well as between politically trustworthy and hostile emigres, sometimes on the basis of the date when they left Hungary. The chronological limits of the paper are marked by the second Hungarian Act of Citizenship (1948) and the third set of passport regulations (1978). The author explores the stormy relationship between emigration and citizenship rights in these three decades mainly on the basis of primary sources.

BESZÁMOLÓ AZ ARANYBULLA KIADÁSÁNAK 800. ÉVFORDULÓJÁRA RENDEZETT KONFERENCIÁRÓL

(Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára,
Bp. 2022. április 22.)

Az évfordulók mindig kiváló apropót jelentenek, hogy egy-egy téma vagy kor-szak szakértői számot adjanak újabb eredményeikről, illetve megvitassanak esetleg válasz nélkül maradt kérdéseket. A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) ilyen alkalmat teremtett április végén, az Aranybulla kiadásának 800. évfordulójára emlékezve. A vendéglátók a különböző nézőpontok és részkérdések kiegyensúlyozott megjelenését célként szem előtt tartva ezúttal is törekedtek arra, hogy a hazai tudományos műhelyek képviselőinek minél szélesebb köre tanácskozzon a zsúfolásig telt, Bécsi kapu téri rendezvényteremben. A meghívott előadók sorában tehát egyetemek, kutatócsoportok és levéltárak munkatársai egyaránt szerepeltek.

Az eseményt az MNL részéről Szabó Csaba főigazgató távollétében Czetz Balázs megyei főigazgató-helyettes nyitotta meg. Köszöntőbeszédében méltatta munkatársai szervezőmunkáját és kifejezte az esemény létrejötté feletti örömét, majd megemlékezett Érszegi Géza tanulmányáról és forrásközléséről, amely az Aranybulla kiadásának 750. évfordulójára, a Fejér Megyei Történeti Évkönyv 6. számában jelent meg. Beszéde végén megkérte a jelenlévőket, hogy egy perc néma csenddel adózzanak a nemrég elhunyt kutató emlékének. A magyar kormány képviselőjében Latorcai Csaba, az Emberi Erőforrások Minisztériumának közigazgatási államtitkára az egészséges nemzeti identitás fontosságát hangsúlyozta. Elmondta, hogy a magyar jogállamiság az Aranybullához hasonló mérföldköveit identitásképzőnek, zsinórmértéknek tartja. A megnyitó beszédeket Rácz György PhD, az MNL OL tudományos igazgató-helyettese, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem (PPKE) docense zárta rövid köszöntőjével. Rácz György egyik hallgatójának kérdését idézte, amely az Aranybulla eredeti példányainak fenn(nem)maradására vonatkozott, valamint arról is beszélt, hogyan sikerült előállítani az Országgyűlési Múzeummal együttműködésben egy rekonstrukciós példányt.

Az első szekciót Szovák Kornél DSc, az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpont (ELKH BTK) Moravcsik Gyula Intézetének igazgatója, a PPKE docense nyitotta, aki előadásában az 1222. évi szövegről és a későbbi másolatok és megerősítések szövegagyományáról beszélt. Elmondta, hogy a 13. századból négy oklevélről tudunk, amelyek aranybulla nevet kaptak

a történeti hagyományban. Az első ezek közül II. András 1222. évi úgynevezett egyházi aranybullája volt, amelynek a kutatás eddig nem szentelt kellő figyelmet. Ezt követte az 1222. évi szerviensi dekrétum, amelyet Aranybullaként ismerünk, és saját szövege szerint hét példányban állítottak ki. Alig egy évtized múltán, 1231-ben II. András kiadta az úgynevezett egyházi-szerviensi aranybullát, végül a negyedik, az 1267-ből származó, IV. Béla és fiai törvényeit tartalmazó oklevél. Az 1222-ben kiadott oklevél hét példányát a pápa, a johannita lovagrend, a templomosok, a király, az esztergomi és kalocsai székeskáptalanok, valamint a mindenkori nádor számára állították ki. Szovák Kornél felidézte a Knausz Nándor és Mircse János között lezajlott, ma is tanulságos szakmai vitát, valamint elmondta, hogy az Aranybulla *textus receptusa* egy olyan 1318-ból származó másolat, amely az egyik eredeti, valószínűleg az esztergomi káptalan számára küldött példány alapján készült. Bár Karácsonyi János a 19. század végén még úgy gondolta, egy oklevél megpecsételtsége elegendő volt hitelességének eldöntéséhez, ez ma már módszertanilag elfogadhatatlan. Az iraton eredetileg négy főpapi függőpecsét szerepelt. Az egyik – minden bizonnyal az esztergomi érseké – ma már hiányzik róla. Csak az 1222-ben kiállított oklevél szövegét tartalmazza tehát az irat, vagyis hiányoznak olyan oklevéltanilag elvárható részletek, mint az *intitulatio*, az *inscriptio* vagy a *corroboratio* – hogy csak a legfontosabbakat említsük. Ez persze a szöveg hitelességét nem kérdőjelezi meg, a kiállítás módjára vonatkozóan azonban kérdéseket vet fel. Szovák Kornél szerint nem zárható ki, hogy az oklevélből nem hét példány készült, legalábbis később ezeket nem említették, és nem hivatkoztak rájuk. Előadása végén az 1231. évi megerősítésben szereplő, hiteleshelyek működését szabályozó 21. cikkely egy szöveghelyét segítségül hívva bemutatta, hogy milyen leegyszerűsítésekhez, majd később félreértelmezésekhez vezethetnek a filológiai érvekkel alátámasztható emendációnál messzebbre merészkedő javítási kísérletek.

Ezt követően Solymosi László, a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) rendes tagja, az Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE) professor emeritusa előadásában kifejtette, hogy az Aranybulla pillanatképet ad az ország korabeli állapotáról, tehát egyfajta politika- és társadalomtörténeti lenyomatként kell értelmezni. Az előadó elmondta, hogy bár eredetiben az oklevél egyik példánya sem maradt fenn, a későbbi másolatok megtartották a szöveget. Solymosi László azt valószínűsíti, hogy az 1318-as másolat elkészítéséhez az esztergomi példányt használták fel, a pápai regisztrumkötetben pedig azért nem maradt fenn másolatban a szöveg, mert annak bejegyzésével az egyházfő elismerte volna az egyház számára hátrányos tizedszedési módra vonatkozó rendelkezéseket. Az oklevél végén nincs pontos keltezés, de szövegében szerepel a Szent István napi törvéynap és a húsvét. Bár az irat felsorolja a hivatalban lévő egyházi méltóságokat (világi

méltóságsor az oklevélben nem szerepel), az erdélyi püspök nincs köztük, mivel a pozíció éppen nem volt betöltve, ám ezt ekkor még külön nem jelölték. Mivel pedig III. Honorius pápa 1222 májusában engedélyezte, hogy Rajnald felvehesse az erdélyi püspöki stallumot, az Aranybullát csak ezt megelőzően adhatta ki az uralkodó; a húsvét kezdete miatt (amikortól pénzveréssel kapcsolatos rendelkezése érvényes volt) április 3-a előtt. Előadásában utolsó részében Solymosi László hangsúlyozta, hogy az Árpád-kori társadalmi rétegekre vonatkozó szakterminológia a mai napig nem tisztult még le, illetve a királyi szerviensek kapcsán rámutatott arra is, hogy nem az Aranybulla az első olyan forrás, amely társadalmi csoportként említi őket. Előadásában az Annales-iskola egyik alapítóját idézve leszögezte: „A történész nem tud, hanem kutat, s mi kutatunk.”

A harmadik előadó Zsoldos Attila, az MTA rendes tagja, az ELKH BTK Történettudományi Intézetének (TTI) kutatóprofesszora, az ELTE címzetes egyetemi tanára volt. Rogeriust idézte, akinek értelmezése szerint az Aranybulla „az ispánságok jogainak megnyirbálása” volt. Kiemelte, hogy ispánságokról, nem pedig megyékről van szó, amely félreértés egészen a közelmúltig a *comitatus* szó hibás fordításából származott. Zsoldos Attila eddigi kutatásaiban és most is amellett érvelt, hogy az Aranybulla kiadása megegyezett II. András politikai szándékával, nem csupán kényszernek engedve adta ki az oklevelet. Előadásában ezúttal egy olyan rendelkezéscsoportot mutatott be, amellyel valójában – egyfajta gesztusként – nem létező problémákat „oldott meg” az uralkodó. Ezek közt szerepelt a *hospites* vagy *homines boni* (Érszegi Géza fordításában vendégek, rendes emberek) számára történő tisztségek adományozásának tilalmáról szóló 10-11. cikkely, vagy a tizedfizetést szabályozó 20. cikkely, amely ellen III. Honorius pápa is tiltakozott 1223-ban. A 24. cikkely szintén ebbe a csoportba sorolható, hiszen a zsidók és izmaeliták kamarai tisztségviseléséről szólt ugyan, de nem érintette a bérleti rendszert, vagyis továbbra is azok viselték ezeket a tisztségeket, akik a jogot bérlelték. A 28., a 30. és 36. cikkelyek is ehhez a csoporthoz tartoznak, utóbbi – amely a 1231. évi megújításban szerepelt és a birtokok országon kívülre adományozását tiltotta – az előadó szerint a Német Lovagrendre vonatkozott.

A szünet után Bárány Attila DSc, a Debreceni Egyetem egyetemi tanárának előadására került sor, aki tisztázta, hogy a kortársak sem *Magna Chartának* nem írták, sem *Magna Carta Libertatumnak* nem nevezték I. János angol király oklevelét, hanem János runnymede-i chartájaként vagy runnymede-i províziókként hivatkoztak rá. Maga az uralkodó *carta nostraként* említette, és csak III. Henrik 1225-ben kiadott megerősítése után kezdték el az általa is használt *magna carta nostra* névvel illetni a dokumentumot. A mai napig mindenki erre a szövegre hivatkozik, ezt tekintik elsődlegesnek. A *magna* jelzőt azért kapta, hogy megkülönböztessék az erdőhasználatot szabályozó egykorú rendelkezéstől. A példányadatokról

elmondta, hogy négy egykorú másolat maradt fenn, jóllehet az uralkodó tizenhárom példányt állított ki és küldött szét. A British Libraryben található az egyetlen megpecsételt példány, amely azonban egy 1731-es tűzvészben megrongálódott, így az irat eredeti formáját illetően egy erről az oklevélről készült színes rézkarc a leghitelesebb forrás. Az oklevélre és a benne foglalt ellenállási jogra alapvetően az 1620-as években kezdtek hivatkozni a Stuartok, a források egészen addig nem is említik. Az 1265-ös felkeléskor sem hivatkoztak az ellenállási jogra, a *magna carta* kiadásának ténye, illetve körülményei pedig Shakespeare *János király* című drámájában sem szerepelnek, amin nem csodálkozhatunk, ugyanis ahogyan azt az előadó hangsúlyozta, a *carta* rendelkezései összesen tíz hétig voltak érvényben, ezt követően I. János III. Ince pápával annulláltatta azokat. Az oklevél saját korában betöltött szerepénél sokkal fontosabb az utókor értékelése és értelmezése. Ahogy az előadó találóan megfogalmazta: „János király nem volt tudatában, hogy kiadta a *magna cartát*”.

Pósán László PhD, a Debreceni Egyetem egyetemi tanára bár eredetileg I. (Barbarossa) Frigyes aranypecsétetes okleveleit is bemutatta volna, végül az idő szűkössége miatt előadásában II. Frigyes német-római császár ily módon megerősített iratairól beszélt. Az uralkodó Szicília és Dél-Itália királyaként, 1200-ban állított ki első ízben aranypecsétetes oklevelet. Uralkodása alatt pedig összesen 180 ilyen iratot adott ki, amelyek elsősorban diplomáciai és reprezentációs célokat szolgáltak, valamint azt a Stauf származási ideológiát is erősítették, miszerint a dinasztia Dávid házából származik, így a Római Birodalomnál és az egyháznál is régebbi eredetű.

Az Aranybulla európai összefüggéseire, elsősorban az abban foglalt rendelkezések és jogelvek közvetítő csatornáira és a kortárs analógiákra Bácsatyai Dániel PhD, az ELKH BTK TTI tudományos munkatársa irányította rá a figyelmet. Reflektált a hazai 20. század eleji kutatásokra, külön említve Hantos Elemér oxfordi joghallgató 1904-es írását, illetve Eckhart Ferenc kapcsolódó munkáit. Az aragóniai szabadságlevelek elemzését követően bemutatta, hogy egyes rendelkezések párhuzamai nem privilégiumokban, hanem kortárs szokás-jog-gyűjteményekben, így például a szentföldi *Pamiers-i Statútumban* követhetők nyomon. Előadása második felében Bácsatyai Dániel kifejtette: a nyugati származású magyar egyházfők és a jogi tanulmányaik után nyugatról hazatért magyar hallgatók által meggyökeresedett bolognai kánonjogi ismeretek, valamint a 12. század közepén lejegyzett *Libri Feudorum*, vagyis a hűbéri jog európai elterjedése együttesen adják az Aranybullában és más kortárs szabadságlevelekben foglaltak eszmetörténeti keretét.

A második szekciót Weisz Boglárka PhD, az ELKH BTK TTI tudományos főmunkatársa és osztályvezetője nyitotta előadásával, amelyben az Aranybulla

gazdasági intézkedéseit tekintette át. Elmondta, hogy a Szlavóniában és néhány szomszédos megyében szedett nyestadó összege Kálmán király korához képest változott, és az 1231-es megújításban is módosították. A megyéispánok és a király közötti jövedelemmegosztást is szabályozta az Aranybulla: az ispánok ispán-ságuk jövedelmeivel rendelkeztek, míg a különböző egyéb adók, így a szőlőműveléshez kapcsolódó (csöbrök), a disznók makkoltatásáért (*tributum*), valamint az ökrök után szedett adó, illetve a várak jövedelmének kétharmada a királyé lettek. Az adómentességet szabályozó cikkelyek ismertetése során a rendkívüli adó, a *collecta* egyik típusáról (a pénzváltáskor az át nem vett pénz megváltása fejében fizetett összeg) rendelkező cikkelyt bemutatva elmondta: bár ezt az adófajtát a források az 1230-as években említik először, valószínűsíthető, hogy már jóval korábban is létezett, és II. András korában már biztosan szedték. Rendelkezett az Aranybulla a sóraktározásról is, azt csak Szalacson és Szegeden, valamint a határvidéken engedélyezte. Emiatt az uralkodó és az egyháziak között konfliktus alakult ki, így a cikkely az 1231. évi megújításban már nem szerepel. Végül az Aranybulla pénzverésről szóló rendelkezését ismertette az előadó: az új pénz húsvéttól húsvétig volt használatban, és olyan minőségű dénárt írt elő, mint amilyenek Béla király idejében voltak. Weisz Boglárka álláspontja szerint ez a kitétel valószínűleg I. Béla pénzeinek minőségére vonatkozik.

Szöcs Tibor PhD, az ELKH MNL Szegedi Tudományegyetem Medievalisztikai Kutatócsoportjának tudományos munkatársa előadásában az Aranybullában előírt székesfehérvári „törvéynapok” és az Aranybulla viszonyrendszerét elemezte. Elmondta, hogy a szent király napja körül megrendezett gyűlések már az Aranybulla kiadása előtt is jelentősek voltak, nem csupán II. András 1222. és 1231. évi rendelkezéseinek hatására váltak fontossá. Az egyik forrás tanúsága szerint Szent István fejeklyéjének is fontos szerep jutott a gyűléseken zajló eljárások során, az ott esküt tevőknek meg kellett érinteniük azt. Az utolsó, székesfehérvári gyűlésre vonatkozó Árpád-kori adat 1284-ből származik (a legtöbb említés az 1270-es, 1280-as évekből való), majd az Anjou-korban már nagyon ritkák az adatok. A szakirodalom az 1352-ben Gilétfi Miklós nádor által kiadott oklevélén kívül – amely nem sokkal I. Lajos király megerősítése után közvetlenül is hivatkozott az Aranybulla rendelkezésére – nem is számol a „törvéynapokkal”, ugyanis az országgyűlések váltották fel azokat. Egy kérdésre válaszolva az előadó azt is elmondta, hogy a királyi szerviensek nem keresték fel érdekeik és jogaik védelmére a gyűlést, amit valószínűleg nem is tartottak meg évente. Vagyis ez a cikkely is egyfajta gesztus volt, de a szokás és időpont jelentőségét és ismeretét a források az Aranybullától függetlenül is egyértelműen igazolják.

Ezt követően Tringli István DSc, az ELKH BTK TTI tudományos tanácsadója előadásában azt vizsgálta, hogyan formálták át a 16. század eleji jogi és

politikai igények az Aranybullát, vagyis miként vált Verbőci és kortársai értelmezésében a nemesi kiváltságok alapidokumentumává. Külön tárgyalta a nemesfogalom etimológiáját és változásait. Kiemelte, hogy a 16. század elején már nem egy szűk rétegről, hanem egy jelentősen megnövekedett létszámú társadalmi csoportról volt szó. Verbőci István a *Tripartitum*ban tehát kora viszonyaira vonatkoztatta és alkalmazta az Aranybullát is, és saját (vagyis a korszak) szavaival foglalta össze a négy nemesi fő szabadságot. Az első szerint idézés vagy rendes ítélet nélkül a nemeseket nem lehet letartóztatni, kivéve, ha tetten érték őket. A második szerint a nemesek a törvényesen megkoronázott uralkodó hatalma alá tartoznak, törvényes eljárás nélkül sem személyükben, sem vagyonukban nem lehet megsérteni őket. E két, Verbőci által összevont rendelkezés forrását először Zsigmond király 1397-es temesvári törvényében jegyezték le, a *Tripartitum*ban átvett szövegezést pedig elsőként az 1464-es koronázási törvény tartalmazta. A harmadik nemesi fő szabadság szerint a nemesek birtokaikon belül jogaikkal élhettek, jövedelmeikkel szabadon rendelkezhettek, minden szolgálat, adó és vám alól mentesek voltak, hadat viselniük pedig csak az ország védelme érdekében kellett. A negyedik kiváltság, az ellenállási jog egyértelműen az Aranybullából származott. II. András a püspököknek, a fő tisztségek viselőinek és a régi nemeseknek engedte meg, hogy a hűtlenség bűne nélkül ellent mondjanak a mindenkori uralkodónak, ha az Aranybulla rendelkezéseit nem tartaná be. Ez a szabadság Verbőci korára a régi nemesség jogából a teljes, akkorra már nagy létszámú nemesség kiváltsága lett. Előadása végén Tringli István röviden ismertette a *Quadripartitum* változtatásait, majd visszautalva kezdeti megállapítására nyomatékosította, hogy Verbőci II. András „törvénycsomagját” saját kora viszonyaira alkalmazta.

Dreska Gábor PhD, az ELTE adjunktusa előadásában az Aranybulla 1231 és 1464 közötti időszakban történt megújításainak politikai hátterét és motivációit mutatta be. Álláspontja szerint a 13. századi két megújítás előbb az egyháziak, majd a királyi szervisek megnövekedett befolyása miatt történt. 1231-ben az 1222. évi kiváltságlevél 31 cikkelyének csaknem harmada – elsősorban az egyháziak számára hátrányos rendelkezések sora – kimaradt, a megmaradtak közül pedig többnek módosult a tartalma. A IV. Béla és fia, István herceg között kialakult konfliktus lezárását követően, 1267-ben a korábbi gyakorlattal szemben a királyi szervisek megjelentek IV. Béla és fiai előtt, és felléptek érdekeikért. Az ekkor írásba foglalt tíz cikkelyből hét korábban már megfogalmazott jogot erősített meg, amelyek közül a tatárjárás miatt különösen hangsúlyos volt a külföldi hadkötelezettség kérdése. A 14. században I. Károly trónra kerülésében az egyház kulcsszerepet játszott. A korábban már említett, négy függőpecsét, 1318-ban keletkezett másolat célja Dreska Gábor szerint az volt, hogy a király előtt igazolja a privilégium létezését, valamint alapul szolgáljon a jogok rögzítéséhez,

megegyezéséhez, ami azonban I. Károly idején elmaradt. I. Lajos nápolyi hadjáratai után a nemesség kérte a II. András által nyújtott kiváltságok megújítását. Az 1351. évi megegyezésbe egy cikkelytől eltekintve minden bekerült. Ebben az egyben az uralkodó az örökös nélküli szerviensek birtokaira vonatkozó szabad végrendekezés jogát semmissé nyilvánította, és előírta a rokonok kötelező öröklését. A korábbiakhoz képest a megújítás 25 új cikkelyt tartalmazott, köztük az 1347–1349 közt dúló pestisjárvány miatt szükséges gazdasági intézkedéseket és a jobbágyok feletti nemesi bíraskodási jogkör szabályozását. Az 1384. évi megújítás a belső stabilitást kívánta biztosítani, komolyabb politikai hatással azonban nem járt. Mária királynőnek egy év múlva át kellett adnia a trónt II. Károly számára. Zsigmond nagyon tudatosan használta fel az Aranybullát politikai céljai érdekében. 1397-ben a nikápolyi vereség után a temesvári országgyűlésen erősítette meg az 1351. évi megújítást. Dreska Gábor hangsúlyozta, hogy ez nem *transsumptum* volt, hanem a szöveg szerkesztett, korszerűsített változata, és egy pragmatikus korrekció is szerepel benne: az 1222. évi 7. cikkely helyére, amelyik a szerviensek hadkötelezettségét tárgyalta, egy részletes szabályozás került. Zsigmond halála után, 1439-ben Albert átvette ugyan az Aranybulla néhány részletét, de például az ellenállási jog már nem szerepelt a megegyezésében. Dreska Gábor előadása végén összefoglalóan elmondta, hogy 13. századi kortársak még élő nyersanyagként, hivatkozási alapként tekintettek az Aranybulla szövegére, a 14. században történelmi szöveggént kezelték és formálták is, a 15. században pedig új cikkekkel egészítették ki.

Hegedűs András PhD, az Esztergomi Prímási Levéltár igazgatója az Aranybulla esztergomi székeskáptalannak szánt példányáról tartott előadást. Az irat elpusztulása kapcsán az egri káptalan egy korabeli beszámolója nyomán felvetette, hogy a példányt más aranypecsétes oklevelekkel együtt 1304-ben II. Vencel cseh király és emberei semmisíthették meg bosszúból, mivel az I. Károlyt támogató Mihály esztergomi érsek nem volt hajlandó a fiát, Vencelt magyar királlyá koronázni. Az előadó II. András Prímási Levéltárban őrzött aranypecsétjéről elmondta, hogy az azon szereplő uralkodó ábrázolása az ismert bambergi lovas vonásaira hasonlít, jöllehet a szobrot a német kutatás Szent Istvánnal azonosítja.

A magyar uralkodói aranypecséteket mutatta be Kurecskó Mihály, az MNL osztályvezető-helyettese, megemlítve, hogy már a 11. századból ismerünk magyar uralkodói fémpecségeket. Legkorábbi adatolhatóan II. Géza rendelkezett aranypecséttel, amelyről a Magyarországon átutazó Abu-Hámid al-Garnáti emlékezett meg. Az előadó bemutatta a pecséteken szereplő uralkodói szimbólumok változásait, a II. András aranypecsétjén szereplő Nap és Hold szimbólumokról pedig elmondta, hogy azok a második nagypecséten jelentek meg először. Ezzel

kapcsolatosan egyetértett a legutóbbi kutatási eredményekkel, amelyek szerint az égítetek az antiochiai keresztes államokra utalnak.

A konferencia záróelőadója Rácz György volt, aki az Aranybulla hét eredeti példányának lehetséges történetét vázolta. Az Aranybullát az európai levéltárügy egyik első dokumentumaként értelmezte, mivel az uralkodó arról is rendelkezett, hogy a példányokat hol kell biztonságosnak vélt helyen őrizni. A pápának szánt példány kapcsán elmondta, hogy III. Honorius oklevelei nem utalnak az Aranybulla szövegének pontos ismeretére. Lehet, hogy ez a példány el sem jutott Rómába, vagy ott tűnt el az egyház jogainak sérelme miatt. A johannitáknak és a templomosoknak szánt oklevelek kapcsán felvetette, hogy minden bizonnyal Székesfehérváron és Esztergomban őrizték azokat, ha egyáltalán kaptak belőle példányt. A nádori példányt valószínűleg a székesfehérvári koronázó bazilikában tartották, míg a királyi példány 1351 után a tárnoki házban lehetett Budán, és ott semmisülhetett meg 1686-ban. A kalocsai példány eltűnését az előadó szintén a török pusztítással indokolta, az esztergomi példány hiánya viszont álláspontja szerint nehezen magyarázható, hiszen például a közel egykorú beregi egyezmény Esztergomban fennmaradt. Előadása végén felvetette, hogy bár hét példánynak kellett elkészülnie, lehetséges, hogy csak kevesebbet állítottak ki.

Az eseményt élénk vita zárta, amelynek során számos kérdés vetődött fel: kizárólag II. András elképzeléseinek eredményeként született-e meg az Aranybulla; figyelmen kívül lehet-e hagyni az eszme- és jogtörténeti kontextust; a konferencián megismerteken kívül milyen egyéb korabeli európai rendelkezésekkel lehet összevetni a forrást; milyen céllal készült az 1318-as, főpapi pecséttekkel ellátott másolat, és diplomatikai szempontból milyen iratfajtaival van dolga a kutatónak? A konferencia előadásai az 1222. évi Aranybullával kapcsolatban felvetődő kérdések közül némelyeket nyugvópontra juttattak, ugyanakkor néhány esetben további kutatásokra ösztönöznek.

Orsós Julianna

Lakatos Bálint

MEZŐVÁROSI OKLEVELEK

Települési önkormányzat és írásbeliség a késő középkori Magyarországon,
1301–1526

(Magyar történelmi emlékek. Adattárak)

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Bp. 2019. 739 oldal

A középkori mezővárosi fejlődés vizsgálata nagy hagyományokkal rendelkezik a hazai történeti kutatásban. A téma az 1950-es évektől került előtérbe, azonban az *oppidumok* iránt tanúsított érdeklődés a rendszerváltozás időszakára kifulladásra került. A kérdést Kubinyi András hozta újra vissza a köztudatba, a funkcionális megközelítésmód alkalmazásával és a középkori városhálózatra kidolgozott, úgynevezett „centralitási pontrendszer” bevezetésével.

A mezővárosok történetét érintő számos kérdéskör egyik legfontosabbja az önkormányzatiság és az ezzel összefüggő írásbeliség ügye. Ehhez a problémához kapcsolódik Lakatos Bálint igényes kivitelű monográfiája is. A szerző a Magyar Medievisztikai Kutatócsoport munkatársa, aki a középkori mezővárosok önkormányzatiságának kérdésével Kubinyi András utolsó tanítványaként került kapcsolatba, ennek eredményeképpen 2013-ban szerezte meg doktori fokozatát. Az itt ismertetett munka alapját a doktori disszertáció képezi, amely így nem tekinthető teljes mértékben ismeretlennek a kutatás számára. Ennél nagyobb újdonsággal bír az a disszertációhoz csatolt adattár, amely nyilvánosan eddig nem volt elérhető. A mű tehát két nagy részből áll, első felét egy bő 180 oldalas, a mezővárosi önkormányzatra és hivatali írásbeliségre fókuszáló elemzés alkotja, amit egy csaknem 500 oldalas, a mezővárosok által kibocsátott okleveleket ismertető adattár egészít ki.

A kötet első, *Mezővárosok és okleveleik* címet viselő fejezetében Lakatos széles hazai és nemzetközi szakirodalom felhasználásával rajzol átfogó képet a mezővárosi fejlődésről, és külön kitér a funkcionális városfogalom mibenlétére. Ezt a forrástípusok akkurátus bemutatása követi, amelyből megismerhetjük az elemzés módszertanát, a forrásanyag jellegét, területi és időbeli eloszlását is. A szerző célkitűzése az volt, hogy az összes fennmaradt középkori magyar mezőváros által kibocsátott dokumentumot összegyűjtse a vizsgálatához. Így végül összesen 1190 oklevelet és további 340 városkönyvi bejegyzést vett elemzés alá, amelyeket mindösszesen 294 település foglalt írásba. A vállalat mindenképpen hatalmasnak tekinthető, amelyet ráadásul számos módszertani- és forrásprobléma nehezített. Ilyen volt például a forrásanyag tematikai és tipológiai értelemben vett egysíkúsága, illetve az, hogy a használható oklevelek a vizsgált időszakban kronológiai szempontból nagyon aránytalanul oszlanak el. Meg kell jegyezni, hogy mindezek mellett az ezeket kibocsátó települések földrajzi elhelyezkedése sem nevezhető egyenletesnek a Kárpát-medencében.

A logikusnak ható forrásgyűjtési módszertan számos kérdést felvet. Egyrészt nagyobb hangsúlyt kaphattak volna a nem mezővárosi kiadású oklevelekben szereplő, de a témához kapcsolódó adatok. Másrészt hasznos lett volna azokat az információkat is felgyűjteni, amelyek fennmaradt kiadványokkal ugyan nem rendelkező, de hivatali írásbeliséget művelő mezővárosokra utalnak. Az efféle lehetőségeket illusztrálja a Duna-menti Szeremlén mezőváros esete, amely egyrészt a könyvben is említett módon (85.) zöld viaszpecsét használatára kapott kiváltságlevelet, másrészt tudjuk, hogy 1422-ben az alszegedi bíróval váltott levelet, azaz, habár nem maradt fenn oklevele, kifejlődött írásbeliséggel bírt (Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár [MNL OL], Diplomatikai Levéltár [DL] 79748). A kötet kissé homogenizálja a felhasznált oklevélananyagot. A 14. században keletkezett és Lakatos által is elemzett források egy

része ugyanis nem tekinthető valódi „mezővárosi” oklevélnek, hiszen csak a század legvégétől beszélhetünk igazi *oppidum*okról.

Mivel már a középkorban sem volt egyértelmű definíciója az *oppidum* fogalmának, és a modern kori várostörténet-írás is adós maradt idáig a precíz értelmezéssel, nagy kihívást jelent a vizsgálatba bevonható mezővárosok pontos kijelölése. Lakatos Bálint ezzel szintén kénytelen volt szembenézni, amikor a vizsgálandó települések körét pragmatikus módon meghatározta. Ingoványos talaj ez, így nem csoda, hogy a szerző néhány esetben vitatható döntésre jutott. Erősen megkérdőjelezhető például, hogy Lakatos „mezővárosként” emel be vizsgálatába több személynöki várost (Korpona, Újlak), erdélyi szász várost (Szászváros, Medgyes) és felső-magyarországi bányavárost (Gölnicbánya, Szomolnok), továbbá még néhány egyéb települést is (például Zsolna). Ennél még határozottabban kifogásolható a püspöki székhelyek (főként a kiemelkedő jelentőségű Győr, Pécs és Várad) felvétele a listára, amelyek jóval fejlettebbek voltak a mezővárosoknál, és a források is következetesen *civitas*nak nevezték őket. Összefoglalóan kijelenthetjük, hogy a mezővárosok meghatározásának kérdésében nehéz kielégítő döntést hozni, és ez sajnos ezúttal is bebizonyosodott.

A forrásanyag számba vétele (melyet jól szerkesztett táblázatok és térképek illusztrálnak) és a módszertan bemutatása mellett a szerző a mezővárosok nyelvi viszonyaira is részletesen kitér. Az oklevelekben használt nyelvek (latin, német, cseh, horvát) számbeli aránya, időbeli és földrajzi elterjedése tulajdonképpen egybevág az országos helyzettel. A fejezet az oklevélformák és a megpecsételési módok ismertetésével zárul. A szerző állítása, miszerint *chirographum* nem ismert a mezővárosi kiadványok között (39.), tévedés, Tállyán ugyanis előkerül ilyen kiadvány 1485-ből, igaz, erről csak az oklevél 1524. évi átírásának szövegéből értesülünk (MNL OL Diplomatikai Fényképgyűjtemény 215141).

A második, hangsúlyos fejezet a mezővárosi önkormányzat struktúrájáról nyújt alapos elemzést (*A mezővárosi szervezet*). A hatalmas mennyiségű forrásanyag szisztematikus feldolgozása jól igazolható megállapításokat tesz lehetővé a szerző számára, akinek számos megfigyelése kifejezetten újszerű, így például, hogy sikeresen bizonyítja a budai jog szerepét a mezővárosok belső viszonyaiban.

A mezővárosi oklevelek tanácstag-felsorolásai fontos forrást jelentenek a tanácsszerkezet elemzéséhez, a mű ezért számos elterjedt intitultúra-variációt idéz. Feltételezhető, hogy sok esetben nem szerepel az oklevélben minden tanácstag, ezért módszertani szempontból nagy kihívást jelent a magisztrátus létszámának pontos meghatározása. Gazdagon dokumentálva mutatja be a tanácsban szereplő tisztviselőket is, a bírón, soltészon, polgármesteren keresztül egészen addig a kérdésig jutva, hogy minek köszönhető, ha a település élén nem egyetlen, hanem több bíró állt. Figyelemreméltóak a szerzőnek a városok mintájára olykor a mezővárosokban is kialakuló, úgynevezett „külső tanács”-cal kapcsolatos megállapításai. A monográfia mindezek mellett azt is részletesen tárgyalja, hogy a földesúr képviselői milyen módon vehetnek részt a település irányításában, s a mezővárosi magisztrátus hogyan fonódhat össze egyes területi igazgatási rendszerekkel (így például a szász székekkel és az oláh kenezíatusokkal).

A harmadik, *Működés, ügyintézés, viszonyrendszer* címet viselő részben a mezővárosi hivatali szervezet működésének mechanizmusát ismerheti meg az olvasó. A szerző helyesen állapítja meg, hogy a szóbeli ügyintézés is komoly szerepet játszott a tanács működésében, s ennek jelentősége a település fejlettségével fordítottan arányos volt. A mezővárosi tanácsnak minden esetben meghatározott heti ülésnapja volt (olykor több is), amely az oklevelek datálása alapján állapítható meg. A dokumentumok megpecsételését sem gyakorolhatták bármikor, sőt egyes helyeken kizárólag éves vagy évközi pecsételő napokon történt ez az aktus. A mű az ülések helyszínére (általában a bíró háza) és az oklevelek írásba foglalóinak személyére is kitér (plébános, iskolamester, világi értelmiségi). Az első állandó jegyzők ugyan feltűnnek már az általa

vizsgált anyagban, de szinte csak olyan településeken, amelyek valójában nem voltak mezővárosok, s amelyekre fentebb már utaltam.

A kötet figyelemre méltó része a mezővárosok külső viszonyrendszerének feltárása. A földesúr és mezőváros kapcsolatát szemléletes példákkal illusztrálja, amelyeknek köszönhetően kirajzolódik az olvasó előtt a felek közötti kölcsönös viszony természete, de megismerjük a jobbágyság érdekvégyesítésének eszközeit is. A mezővárosok és városok közötti kapcsolatot az *oppidumok* és városok közötti levélváltás segítségével ragadja meg a szerző, újszerű módon, térképen ábrázolva a fontosabb *civitasok* levelezési hálózatát.

A következő, *Ügýtípusok* címet viselő nagy fejezet a magisztrátus tevékenységét elemzi, amely a fennmaradt mezővárosi oklevelek alapján ismerhető meg. Lakatos a felhasznált monumentális mennyiségű forrásanyag segítségével sikeresen foglalja egységes rendszerbe és egészíti ki eddigi ismereteinket. Beszámol az ingatlan-adásvétel menetéről, olyan apróságokról is megemlékezve, mint például az áldomás vagy a szavatozás intézménye. Kitér emellett a területi illetékesség, a főbb ingatlantípusok kérdésére, ismerteti a mezővárosoknak a perek során alkalmazott ügymenetét.

A kötet első harmadát kitevő tanulmány rövidke ötödik fejezetében (*Mérleg: településhálózat és írásbeliség*) a szerző a Kubinyi András által meghatározott hét hierarchikus településkategória alapján próbálja megállapítani a mezőváros fejlettségi szintje és a hivatali írásbeliség jellege közötti kapcsolatot. Az a tapasztalat, hogy a települések fejlettségével nő a kiadott és fennmaradt oklevelek száma és szövegük minősége, valamint az oklevéladás egyre rendszeresebbé és módszeresebbé válik, eddig is ismert volt, e munka révén azonban ez a jelenség számszerűen is megragadható lesz. Lakatos műve reflektál Szende Katalin városi írásbeliséggel kapcsolatos megállapításaira (*Trust, Authority and the Written Word in the Royal Towns of Medieval Hungary*. Turnhout 2018. 323–329.), azonban öt fejlődési lépcsőfok helyett csak négyről beszél, amelyen a mezővárosok a városokhoz képest jelentős időbeli késéssel haladnak végig. Úgy vélem, ez a séma (ha van is benne ráció) nem minden mezőváros esetében alkalmazható.

A mű terjedelmének bő kétharmadát az *Adattár* teszi ki. Ennek bevezetőjében – amely dicséretes módon angol fordításban is olvasható – a szerző részletesen kifejti a szerkesztési elveket. A disszertáció eredeti célkitűzését jelentősen túlszárnyalva, a vizsgált 294 település centralitási pontszámait is megadva a szerző a Kubinyi-féle pontrendszer módszertanát is ismerteti.

Az adattár erényeit nehéz lenne néhány mondatban összefoglalni. Egyrészt az egyes települések adatlapjai elején Lakatos ismerteti a legfontosabb birtoklástörténeti adatokat. Másrészt kiszámolja, illetve javítja a települések centralitási értékét. A 294 település nagyobbik felének pontszámát főként saját vizsgálataira építve állapítja meg. Nagyon hasznos, hogy a pontszámítás során minden egyes centralitási tényezőt okleveles forrásokkal és szakirodalommal dokumentál. Ezt követi az adott helység által kibocsátott oklevelek kronológiai rendben közölt jegyzéke, amely a legfontosabb adatok (kibocsátás dátuma, levéltári jelzet) mellett az oklevelek *intitulatiójának* tanácsszerkezetre vonatkozó részét is szó szerint közli. Utal továbbá az oklevelek tartalmára is, ami azért fontos, mert így számos, regesztával nem rendelkező és kiadatlan oklevél témája ismerhető meg. Az adatlapokat végül a mezőváros önkormányzati szervezetének rövid bemutatása zárja.

Az adattár összességében jelentős előrelépés a funkcionális várostörténeti vizsgálatok terén, hiszen számos új település került be a hazai centralitási pontrendszerbe. Ugyanakkor – mint minden adattárnak – vannak hiányosságai is. A legnagyobb ilyen, hogy ígérete ellenére sem tartalmazza az összes mezővárosi kiadványt. Például Nyírbátonak egyetlen (1522-ben kibocsátott) oklevele szerepel csak a gyűjteményben, holott egy 1498. évi kiadványát is ismerjük (DL 20752). Mivel a források kikeresése a levéltári adatbázisban néhány kattintással könnyedén elvégezhető, ez talán elkerülhető lett volna. Hogy van-e még kimaradt oklevél, az adattár

használata során a jövőben ki fog derülni. A gyűjteményben szereplő többi információ pontosságán és teljességén is lehetne még itt-ott csiszolni (így például az első *oppidum* és *civitas* említések dátumán, vagy hogy melyik megyében is voltak ezek a települések), de ilyen mennyiségű forrás megmozgatása mellett nem várható el, hogy az összeállítás tökéletes legyen.

Lakatos Bálint kiváló monográfiája az említett megjegyzések ellenére is megvalósítja célját: egységes keretbe foglalja és számos ponton kiegészíti a középkori mezővárosi önkormányzatról és hivatali írásbeliségről alkotott ismereteinket, sőt ahogy láttuk, ennél is jóval többet nyújt. Mindezt nem nagy felelőtlenség kijelenteni, hogy a munka hamar a középkori magyar városfejlődéssel foglalkozó szakemberek kézikönyvévé válik majd, és kiindulópontja lesz minden további, az *oppidum*okat érintő jövőbeli kutatásnak.

Gulyás László Szabolcs

Buza János

MAGYARORSZÁGI ÉS ERDÉLYI PÉNZÉRTÉKEK

A 16–17. SZÁZADBAN

Közép-európai kitekintéssel

(Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések)

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet Bp. 2021. 376 oldal

Buza János neve és munkássága széles körű kutatói tevékenységének köszönhetően nem csak a kora újkori magyar és erdélyi történelemmel foglalkozó kutatók számára ismerős; az általa jegyzett szakmunkák megkerülhetetlenek a magyar gazdaságtörténeti kutatásokban is.

Buza János kutatásainak jelentőségét és a magyar gazdaságtörténeti diskurzusban betöltött kiemelkedő szerepét bizonyítja az alább ismertetett monográfia is. A mű címe elsősorban pénztörténeti tárgyú témára utal, az olvasó számára azonban már a bevezetést felapozva is egyértelművé válik, hogy a szerző vizsgálatai ennél jóval tágabb történeti kontextust fognak át. A 16–17. századi közép-európai pénztörténet alapos tárgyalása révén ugyanis a korabeli világgazdasági folyamatok, az azok mögött álló ok-okozati összefüggések, valamint a korszak politikai eseményei is megelevenednek előttünk. A monográfia sorait olvasva egyértelműen kiderül, hogy az egyes részfolyamatok összefüggenek egymással, gazdaság és politika szervesen kiegészíti egymást.

A könyvet kézbe vevő olvasó nyolc fejezeten keresztül ismerheti meg a Német-római Birodalom, az osztrák örökös tartományok, Lengyelország, valamint az Oszmán Birodalom pénzverését és pénzviszonyait, ezen keresztül pedig a térség gazdasági kapcsolatait is. A szerző külön fejezetben tárgyalja a Magyar Királyság, Erdély és a Hódoltság pénztörténetét is. A mondanivaló megértését informatív, részletes táblázatok, valamint egy függelék segíti.

A témára tágabb körben vonatkozó szakirodalmat felapozva azt gondolhatnánk, hogy a pénztörténet, valamint a mögötte zajló gazdasági folyamatok rendszerszintű feltárása már szinte teljesen befejeződött. A jelen kötetet olvasva azonban kiderül, hogy ez nem így van, hiszen a szerző több olyan témára is felhívja a figyelmet, amely még további kutatásokat igényelne. E sorok írójának kutatási területéhez a pénzverdék igazgatási struktúrája, az ott dolgozó tisztviselők karrierképe és társadalomtörténeti szempontok szerinti elemzése, valamint a bányá-

kamaráknak a korabeli pénzügyigazgatásban játszott szerepe áll a legközelebb. Buza Jánosnak teljesen igaza van abban, hogy a pénzverés, többek között a nagybányai bányakamara, valamint az erdélyi bányakamarák üzemszervezeti kereteinek feltárása még várat magára, annak ellenére, hogy az előbbi pénzverőház tisztségviselőivel kapcsolatban már az elmúlt két évszázadban is jelentek meg kiváló forráskiadások, elsősorban a *Numizmatikai Közöny* hasábjain. Az erdélyi pénzverésnél maradv a szerző új kutatási irányt is mutat, hiszen a közép-európai térségben kétes hírnévre szert tévő „oroszlános tallér”-ok erdélyi jelenlétével kapcsolatban megjegyzi, hogy a megnevezés nem minden esetben jelenti az adott érme németalföldi származását. Ez az állítás I. Rákóczi György pénzügypolitikájának megítélésében is változást hozhat, mivel a fejedelem 1637-ben többek között oroszlános tallérok verésére is szerződést kötött lengyel pénzverőkkel.

A kötet nagy erénye, ahogy már említettem, hogy a pénztörténeten keresztül tágabb mikro- és makrogazdasági folyamatokat ismert meg az olvasóval, feltárja a korabeli politikai történetek gazdasági mozgatórugóit és azok hatásait, kiemelve az adott térség természeti adottságainak és pénzverésének kapcsolatát. Utóbbira kiváló példa az erdélyi pénzverés struktúrája, amelyre nagy hatással volt az éves portai adó beadási kötelezettsége, hiszen az oszmán vezetés minden esetben elvárta, hogy az erdélyiek jó minőségű pénzérmékben fizessék ki az adót, ez a kötelezettség pedig nagymértékben befolyásolta az erdélyi érmekibocsátás felépítését.

A tágabb értelemben vett közép-európai térségben forgalomban lévő pénzérmék részletes ismertetése révén megismerhetjük a korabeli távolsági kereskedelem legfontosabb csomópontjait, azok kapcsolatát a magyar és erdélyi területekkel, a forrásokon alapuló alap kutatások révén pedig újra bizonyítást nyer a mediterráneumnak és a nyugat-európai piacoknak a térségre gyakorolt kiemelkedő hatása. A Hódoltságban felbukkanó érmék sokszínűségén keresztül a szerző rávilágít, hogy a Hódoltság különböző fejlettségi szinten lévő gazdasági rendszerek közös metszéspontja volt (gondolunk itt Nyugat-Európa, a korabeli Közép-Európa és a mediterráneum államaira), és ezek a rendszerek fejlettségüktől függetlenül természetesen hatottak egymásra. Itt kizárólag az *oldb forint* nevű érme bemutatását emelném ki, amelynek emissziója nevével ellentétben semmilyen módon nem köthető a román vajdaságokhoz, ugyanis egy északnyugat-európai kikötő város, Emden pénzverdéből származott, majd a mediterrán térségből az Oszmán Birodalmon és Havasföldön át került Erdély területére.

Több helyütt olvashatunk arról is, hogy a „nagypolitika” mennyiben befolyásolta a térség gazdasági és pénzügyi viszonyait. A nagyobb oszmán hadjáratok alkalmával ugyanis több esetben is korábban ismeretlen érmék áramlottak be a térségbe (*francia ötös garas, beşlik*) – köszönhetően a zsoldfizetésnek –, és ezek a pénzfajok nem egy esetben okoztak kisebb-nagyobb monetáris válságot.

Fontos kiemelnünk, hogy a kötet középpontjában a magyar és erdélyi területek pénztörténete áll, noha mindezt a szerző közép-európai kontextusba ágyazva tárgyalja. Többek között részletesen bemutatja az erdélyi pénzverésben fellelhető nyugat-, illetve közép-európai mintákat. Az utóbbi térségből egyértelműen Lengyelország pénzverése gyakorolta a legnagyobb befolyást az erdélyi érmekibocsátásra. A korszakot ismerő kutatók számára nem ismeretlen a *dutka* kifejezés, amely az Erdélyben és Nyugat-Európában egyaránt nagy karriert befutó váltópénz, a lengyel *hármás garas* másik neve volt. Utóbbi magyarországi – pontosabban nagybányai – kibocsátása több bányakamara vezetőt sodort bajba, többek között ifjabb Felizian von Herbersteint is; ahogy az 1618. évi 19. törvénycikkely 2. §-a bizonyítja, a bárónak kizárólag jó minőségű dénár és tallér verését engedélyezték. A lengyel területekről beáramló érmék Kassát érintve az Erdélyi Fejedelemségen át jutottak el a Hódoltság, majd az Oszmán Birodalom Földközi-tengeri területei felé, ami világosan bizonyítja, hogy az Erdélyi Fejedelemség szorosan beágyazódott Európa gazdasági működésébe.

A színvonalasan kivitelezett kötetben tartalmi szempontból sem találhatunk kivetnivalót. Nagybánya jogállásával kapcsolatban azonban mégis tehetünk egy kisebb észrevételt. Ismert tény, hogy a nagybányai pénzverdét a kora újkor évszázadaiban huzamosabb ideig erdélyi pénzverdeként tartották számon. A Báthory-dinasztia több tagja is veretett itt a képére érméket; a szatmári bányaváros pénzverőháza hozzájárult az erdélyi tallérverés egyik legfényesebb korszakához. A magyar uralkodók a szatmári bányavidék stratégiai jelentősége, valamint az ott található pénzügyigazgatási központ miatt egyetlen alkalommal sem mondtak le erről a területről, s noha az az erdélyi fejedelmek magánföldesúri birtokát képezte, közjogilag mindvégig a Magyar Királyság része maradt. Többek között ezzel lehet magyarázni, hogy noha 1622-től hivatalosan az iktári Bethlen-család birtokában volt, Nagybánya városa ebben az időszakban nem az erdélyi diétára, hanem továbbra is a magyar rendi országgyűlésre küldte követeit. A 16. század végén a Habsburg pénzügyi adminisztráció épp a Magyar Királysághoz való tartozás miatt figyelte egyre nagyobb aggodalommal, hogy az erdélyi fejedelmi igazgatás befolyása a nagybányai bányakamarában folyamatosan nő. Az 1580-as évek végén és az 1590-es évek elején élénk levelezés folyt az Udvari Kamara, a Szepesi Kamara, valamint Mátyás főherceg között arról, miként lehet és kell megakadályozni vagy korlátozni az erdélyi fejedelmek nagybányai pénzverését. A kérdést végül az oldotta meg, hogy Báthory Zsigmond a Habsburg-házba történő beházasodásával együtt birodalmi hercegi címet is kapott, így önálló pénzverésre lett jogosult.

A kötet Buza János sok évtizedes kutatói munkájának eredményeit adja közre. Legnagyobb érdeme annak a tagadhatatlan ténynek a bemutatása, miszerint a fejedelemség a pénzverését tekintve is a keresztény világ része volt, pénzverési mintái a szomszédos keresztény államokból származtak, s így Erdélyt a nyugat-európai tallérverés utolsó bástyájának tekinthetjük.

Mátyás-Rausch Petra

GÖRGEI ARTÚR, „A TIPROTT HŐS”

Válogatás a 2016. és 2018. évi Görgei-konferenciák előadásából

Szerk. Balogh Ádám – Bobay István – Hermann Róbert

Line Design Kft., Bp. 2020. 320 oldal

Az 1848–1849-es eseményeket vizsgálva nehezen megkerülhető az egykori fővezér, Görgei Artúr személye, akinek a neve egybefonódott a szabadságharc, a hadvezetéssel, a világosi fegyverletétellel, majd a jogtalan árulás képzetének bélyegével. Megpróbáltatásait öccsének, Görgey Istvánnak írt gondolatai foglalják össze a leginkább: „Emlékezel-e még, öcsém, azon mondomra, hogy nekem – bármerre dőljön el hazánk sorsa – mártírszerep fog jutni. Jutott is: de ennyire kinteljesnek nem véltem volna. – Akasztófát, golyót vagy örökös börtönt vártam – rövid szenvedések után végső nyugalmat. De jelen állapotom százezre rosszabb mindezeknél!” (*Görgey Artúr: Életem és Működésem Magyarországon 1848-ban és 1849-ben I–II. Bev. és jegyz. Katona Tamás. Bp. 1988. I. 111.*)

Görgei Artúr (1818–1916) megítélését a szabadságharc leverése óta számtalanszor átértékeltek. A „Görgei-kérdés” sokáig politikai töltetet kapott, mivel az egykori fővezérről kialakított kép gyakrabban alapult a kortársak, majd az utókor érzelmein, mint a tényeken. Mára a személyét övező vita letisztult, és a történészek ítélőszéke felmentette Görgeit az árulás vádjától. Noha a Kosáry Domokos által csak „*intellektuális alvilágnak*” nevezett kör még mindig vall-

ja a különböző összeesküvés-elméleteket, ennek ellenére Görgei személye szép lassan elfoglalja illő helyét a nemzeti panteonban.

2016-ban Görgei Artúr halálának, 2018-ban születésének évfordulóit előtt tisztelt meg a szakma. Az Eötvös Loránd Tudományegyetemen, a Hadtörténeti Intézet és Múzeumban, a Nemzeti Közszerzői Egyetemen, illetve a Komáromi Napokon tartott konferenciákon a legújabb tudományos eredményeket kívánták bemutatni a résztvevők. A *Görgei Artúr, „a tiprott hős”* című tanulmánykötet az itt elhangzott előadásokból 11 szerzőtől 12 tanulmányt tár elénk, melynek köszönhetően elmélyíthetjük Görgei személyiségéről alkotott ismereteinket mind a történelemtudomány, mind a kémia, a néprajz, az irodalomtudomány és az ikonográfia szögéből.

A tanulmánykötet a *48-as Könyvtár* sorozat 6. részeként jelent meg. A borítón Görgei 1849-es, Strelisky Lipót által készített dagerrotípiája, az 1860-as Otto Karmer által készített fényképe, valamint az 1903-as, Abbáziában készült képe látható, utalva arra, hogy a kötet az egykori fővezér teljes életútját veszi nagytitok alá. A szerkesztők valamennyi ábrázolást Hermann Róbert magángyűjteményéből választották ki.

Riedel Miklós *Görgei Artúr vegyész tevékenysége a szabadságharc előtt, alatt és után* című munkájából Görgeit mint kémikust ismerhetjük meg. A tanulmány értékét növeli, hogy Görgei ez irányú tevékenysége mostanáig csak a szűk kémikus szakma számára volt ismert, s a közvélemény és a kémiatanárok tájékozottsága e tekintetben rendkívül hiányos. Görgei nemzetközileg ismert kémikusnak számított, s idősebb korában maga is így nyilatkozott: „Én katonai sikereimnek legnagyobb részét kémiai tanulmányaimnak, a bűvárkodás [érted: kutatás] révén szerzett értelmi fegyelmezettségemnek köszönhetem.” (11.) Riedel rávilágít arra, hogy a vegyész tevékenység feltárásában még mindig maradtak megválaszolatlan kérdések, melyek a kutatás ez irányú folytatását indokoltá teszik. Görgei életének fontos részét képezi vegyész múltja, amely nemcsak a kémiatörténet szempontjából érdekes, hanem a hadvezér gondolkodásmódjának, személyiségének megértéséhez is fontos adalékkul szolgálhat.

Solymosi József *Görgei, a példakép? Görgei Artúr és Kazinczy Lajos, 1848–1849* című munkájában hiánypótló biográfiát közöl, amelyben a híres költő, Kazinczy Ferenc legkisebb fiának, a 15. aradi vértanúnak az életpályáját mutatja be. Kazinczy Lajos pályafutásának tárgyalása azért is érdekes, mert Görgei és Kazinczy a tullni katonai utasakadémiáról ismerték egymást. Kazinczy tehetségének köszönhetően – Görgeihez hasonlóan – századosi rendfokozatból hadosztályparancsnoki tisztségig jutott a szabadságharc alatt, miközben szervezőkészségét is megmutatta. Solymosi rávilágít arra, hogy Kazinczynak az oroszokkal folytatott tárgyalásában Görgei volt a minta, hiszen ő is hasonló feltételekkel kívánta letenni a fegyvert. Kazinczy végül 1848. október 25-én golyó általi halált halt, míg egykori iskolatársának hosszú élet adatott meg. A tanulmány érdekessége, hogy a két tullni diák pályafutása számos hasonlóságot mutat.

Erdődy Gábor *Görgei Artúr és a politika* című tanulmányában az egykori tábornok politikai tartalmú állásfoglalását vizsgálja meg a szabadságharc kulcspillantásaiban. A szerző rávilágít, hogy Görgei nagyságát nem úgy kell bemutatni, hogy Kossuth érdemeit lealacsonyítjuk. Görgei visszaemlékezése alapján egy politikailag tévedhetetlen, az alkotmányos monarchiához és az osztrák–magyar államszövetséghez ragaszkodó személy rajzolódik ki a szemünk előtt, mely kép azonban nem hasonlít igazi személyiségére.

Kemény Krisztián *„Marschall Rückwärts” Görgei Artúr hadvezéri teljesítménye a „bajtárs” tábornokok értékeléseinek tükrében* című tanulmányában egy érdekes Görgei-képet tár elénk, hiszen a főtisztek jelentős részének megvolt róla a véleménye mind a szabadságharc alatt, mind a világo-si fegyverletét követően. A szerző csokorba gyűjtötte azon elnevezéseket, melyekkel Görgeit felruházták és melyekből a róla kialakult vélemények is tükröződnek. A pozitív jelzők mellett, mint például a „magyar Napoleon”, „a legjelesebb magyar hadvezér”, „hős” illették számos

negatív jelzővel is: mint a „Marschall Rückwärts” és az „áruló szörnyeteg”. A vélemények többsége a megtorlások után született, amikor a közvélemény árulási vádját maga Kossuth Lajos is megerősítette.

Zakar Pétertől két írás is olvasható a kötetben. *Görgei Artúr, a Szemere-kormány első hadügyminisztere* című tanulmányában a szerző bemutatja a hadügyminisztérium létrejöttének körülményeit, valamint a kezdeti működési nehézségekbe is bepillantást nyerhetünk. Emellett részletesen foglalkozik Klapka György volt hadügyminiszter-helyettesi tevékenységével is. Zakar rámutat, hogy Klapkának milyen fontos szerepe volt a szabadságharc hadvezetésében, hiszen ő koordinálta a hadügyminisztérium tevékenységét, rengeteg energiát fektetett a szervezeti egység megszilárdításába és igyekezett felkarolni a betegápolás és az újoncoszás kérdését is. A szerző a tanulmány utolsó nagyobb szerkezeti egységében Görgei hadügyminiszterként betöltött szerepét mutatja be, melyből megtudhatjuk, hogy miként próbált meg Görgei az osztrák hagyományoktól megszabadulva hadügyi reformot megvalósítani.

Másik munkájában Zakar (*Sass Károly református lelkész Görgei „árulásáról”*) Sass figyelemreméltó pályafutását méltatja, aki a szabadságharc során előbb közhonvédként, majd tábori lelkészként szolgált. A munka központi része Sass Kossuth Lajosnál tett látogatásának bemutatása, melyre az 1849. augusztus 2-ai debreceni vesztes ütközet után került sor. Sass az I. hadtest parancsnokát, Nagysándor Józsefet képviselte, aki köztudottan nem ápoljt jó viszonyt Görgeivel. Zakar bemutatja, miként kapcsolódott be Sass a szabadságharc után a Görgei-vitába (az egykori hadvezér ellenében).

Hermann Róbert *A fegyverletétel problémái* című írásában számos primer forrást használ a világosi fegyverletétel körüli napok rekonstruálásához, például Görgei Artúr visszaemlékezését (*Életem és Működésem Magyarországon 1848-ban és 1849-ben*), vagy az egykori fővezér öccsének, Görgey Istvánnak három kötetes munkáját (*Az 1848 és 1849-ből. Elmények és benyomások. Okiratok és ezek magyarázata. Tanulmányok és történelmi kritika*), amelyből a vizsgált időszakkal 170 oldal foglalkozik. Hermann korabeli levelezéseket, visszaemlékezéseket, valamint újságcikkeket is felhasználva mutatja be az 1849. augusztus 9–13. közötti napok történéseit és Görgei cselekedeteit.

Rosonczy Ildikó tanulmányában (*Görgei orosz fogságával kapcsolatos dokumentumok*) az augusztus 13–29. közt keletkezett, a hadifogságra vonatkozó forrásokat vetette vizsgálat alá, és a fogság napjainak leglényegesebb pontjaira világít rá. Így például, hogy mi történt Görgei és Paszkevics személyes találkozásánál; mit tudunk meg Górcsakov tábornok jegyzeteiből; miként bántak Görgeivel a hadifogságban, s ugyanekkor milyen szempontokat tartott szem előtt maga Görgei.

Szilágyi Márton *A bűnbakkepzés mechanizmusai a 19. századi irodalomban. Görgei Artúr megítélése az 1860-as évekig* című értekezésében rávilágít, hogy bár már 1840-től jelen voltak Magyarországon a személyi ellentétre leegyszerűsített alkotások, igazi népszerűségüket a szabadságharcot követő időszak hozta el. Szilágyi szerint az áruló-mítosz kétpólusú volt, kialakulását nem lehet csupán Kossuth vidini levelének hatásával magyarázni. Mind Vörösmarty Mihály, mind Bajza József írt Görgei-ellenes verset, melyeket bár nem a nagy nyilvánosságnak szántak, a versek kézírata kézzől kézre járt, ezáltal jelentősen hozzájárulva a mítosz kialakulásához.

Gróf Péter *Adalékok Görgei Artúr életének utolsó éveire* című tanulmányában a „visegrádi remetével”, vagyis a Visegrádon élő idős Görgeivel foglalkozik. A szerző munkája mind helytörténeti szempontból, mind Görgei életútjának rekonstruálása miatt fontos, mivel eddig kevésbé ismert adatokat tár elénk, miközben a tanulmányt fotók és levelek színesítik.

Tari Lujza *Dicsőítő induló és az árulás bélyege. Görgei a népdalokban* című írásában új látószögből, a magyar történeti énekeken és katonadalokon keresztül vizsgálja meg Görgei alakját. Bepillantást nyerhetünk Görgei és a komolyzene kapcsolatába, és megtudhatjuk azt is, hogy az egykori tábornoknak a zenéhez is volt tehetsége. Tari bemutatja a Budavár bevételét követően

tett Görgei-indulót, amely értelemszerűen pozitív színben tünteti fel az egykori hadvezért. Ezt követően végigkövethetjük, miként jutott el a magyar társadalom addig a pontig, hogy Görgei személyét áruulóként énekelje meg.

Vajda László *Megjegyzések a Görgei-ikonográfiához* című értekezésében választ kapunk arra a kérdésre, hogy az ábrázolások tanúsága szerint miként alakult ki a Görgei-kérdés, a Görgei-kultusz és -ellenkultusz. Görgeit számos alkotásban megörökítették, aminek okai egyrészt a katonai sikereiben, másrészt a fegyverletétel körüli eseményekben, harmadrészt pedig személyének pozitív, illetve negatív megítélésében keresendők. A szerző a szabadságharc alatti alkotásokkal kapcsolatosan szám szerint hetvenről tesz említést – ezek nagy része metszetekből áll. A 19. század végén a Görgeit ábrázoló alkotások száma megnövekedett, amelynek okait Vajda a rehabilitációs mozgalomban, illetve Görgeinek a művészekkel ápoló jó kapcsolatában látta. A szerző kiemeli, hogy a szabadságharc egykori fővezérének halálát követően még hosszú évek teltek el, mire szobrot vagy emlékoszlopot állítottak számára.

Összességében elmondhatjuk, hogy a szerzők számos, eddig kevésbé ismert szempont alapján továbbáryalják a Görgeiről kialakult nézeteinket, ismereteinket. A kötetben hely- és névmutató is helyet kapott, könnyebbé téve a célzott keresést. A munka méltó megkoronázása a két Görgei-emlékévről, s bár a szerkesztőknek terjedelmi okokból nem állt módjukban az összes konferencia-előadás anyagát közölni, igényes válogatás került az olvasók kezébe. A munka hozzájárul Gyulai Pál *Romhányi. Költői beszélyének* negyedik énekében megfogalmazott jóslatához: „S te tiprott hős, hogy’ meggyaláznak, / Kikért te annyit áldozál, / Majd egykor vége lesz e láznak / Megismerik, hogy ki valál.”

Ress Zoltán

Valuch Tibor

MINDENNAPI TÖRTÉNETEINK

Válogatott társadalomtörténeti tanulmányok

Kronosz, Pécs 2020. 276 oldal

A jelenkortörténet egyszerre hálás és ugyanakkor rejtett aknákkal telerakott kutatási terület. Hálás, hiszen számos kortárs szemtanúval találkozhatunk, és valódi kincsesbányája az oral historynak. Azonban veszélyes terep is, hiszen mindig akadnak, akik másképp emlékeznek, más képet őriznek a „megélt történelemről”, mint ami a nagy gonddal megírt, megannyi forrással és hivatkozással ellátott tudományos munkákban olvasható. Szükséges esetben saját személyes tapasztalataikra vagy eltérő politikai meggyőződésükre hivatkozva egyesek az adott munka tudományos értékét is elvitatják. A megélt történelem természetesen lehet nagyon különböző, a jelenkor-történész azonban éppen azt tekinti feladatának, hogy az egyes mozaikokon, szubjektív látásmódokon *túl* keresse azt az objektív tudományos igazságot, amely többet és másképp mond egy adott korról, mint egy egyéni visszaemlékezés.

Valuch Tibor új tanulmánykötete – amelyben a szerző tíz év (2007–2017) szellemi terméséből válogatott 15 írása kapott helyet – mindenben megfelel a fenti elvárásnak. Miközben egyéni mozaikokat, élethelyzeteket, sorsokat villant fel, a mindennapi élet mélyfúrásai nyomán kibontakozik egy olyan általános kép, amely a tudományos diskurzus szintjére emeli az egyéni tapasztalatokat és a szubjektív emlékezést. Mindehhez természetesen nem csak az oral history forrásaira

támaszkodik: historiográfia, statisztikák, elmélyült levéltári kutatás, a korabeli sajtó alapos ismerete és egy izgalmas, a jelenkortörténetben kevésbé alkalmazott forrás, az anyakönyvek használata mind támasz abban a sokoldalú megközelítésben, amely a tanulmánykötetet megkerülhetetlen alpmunkává teszi az államszocializmus történetével foglalkozó kutatók számára.

Valuch Tibor mindenkor „határsértő” társadalomtörténész marad, aki nemcsak interdiszciplináris megközelítésével lép át szaktudományi határokat, hanem kérdésfeltevései is eredetiek, és nincsenek tekintettel a mindenkor regnáló hatalom politikai és emlékezetpolitikai szempontjaira. A Kádár-korszak végét ellenzéki értelmiségiként élte meg, és tudományos munkássága jelentős részét szentelte annak, hogy a társadalomtörténeti módszer segítségével cáfolja a kor ideológiai dogmáit. Valuch Tibor soha nem hallgatott az ideológiai leegyszerűsítések szíriénhangjára és általában semmilyen politikai dogmára, amikor a maga számára kijelölte a tudományos érdeklődés területét. Hű maradt társadalomtörténeti elkötelezettségéhez és ahhoz a tudományos módszerhez, amelyet egyetlen politikai erő sem tudott vagy tud kisajátítani.

Ennek része, hogy számára nem 1945-ben vagy 1947-ben „kezdődött” a történelem; a Horthy-korszak és a második világháború tapasztalata nélkül az államszocializmus története sem értelmezhető. Valuch Tibor jelenkor-történeti munkáiból soha nem hiányzik a történeti perspektíva; ez adja elemzései keretét és egyik legfőbb erősségét. Ennek kapcsán érdemes kiemelni a nemzeti azonosságtudat változásairól, illetve a generációkról szóló (ez utóbbi Róbert Péterrel közösen írott) tanulmányát a kötetben. Az államszocialista korszak „finom” tagolásához, illetve a generációs hatások elemzéséhez elengedhetetlen az a történeti tudás, amelyet részben az elmélet és a historiográfia alapos ismeretével, részben pedig a korszak kitartó tanulmányozásával lehet csak elsajátítani. Csak két példát említek: miközben a szociológiai tanulmányok megállapították a régi (második világháború előtti) elitiek részleges visszatérését a rendszerváltozás után, ez a visszatérés valójában már az új gazdasági mechanizmus időszakában elkezdődött. A nómenklatúra is fontos változásokon ment keresztül: a munkásigazgatókat felváltották a hivatalnok-káderek, majd pedig a technokraták.

A kötetben két fontos elméleti tanulmány is helyet kapott. Az egyik a piaci szocializmus fogalmát, gazdaság-, politika- és társadalomtörténetét járja körül. Fontos tanulsága, hogy nagy szükség volna egy tudományos vitára a kádárizmusról, hiszen – bár az új gazdasági mechanizmus és a gulyáskommunizmus állandó hivatkozási alap – valójában még az „újbaloldalon” is viszonylag kevés értelmező munka született a konszolidált Kádár-rendszerről. Itt nemcsak arról van szó, hogy a különböző diszciplínák között alig van átjárás, és sokszor még egy szakmán belül is nehéz leültetni az eltérő meggyőződésű szerzőket, hanem arról is, hogy a kádárizmuson belül is voltak eltérő szabadságfokú és politikai nyitottságú korszakok. Az 1960-as években sok mindenről szó esik, még ha korlátozott nyilvánosság előtt is, ami szembemegy a rendszer legitimációs ideológiájával (például a munkásszállók nyomorúsága, az ipari munkásnők nehéz helyzete, a szegények tartós jelenléte stb.).

A jelenkori munkástörténet-írás Kelet-Közép-Európában című tanulmány hasonlóan fontos elméleti-historiográfiai alapvetés. Ennek kapcsán érdemes megjegyezni, hogy a kötet egy másik tanulmányában a szerző „munkásfetisizmusról” beszél az 1950-es és 1960-as évek vonatkozásában, ami nagyon találó hasonlat. A „munkás” ugyanis ideológiai kategória is volt az államszocializmusban; a kelet-európai kommunista pártok a „munkásosztály” nevében uralkodtak. Ez a fétis nemcsak a társadalompolitikát, hanem a történetírást is meghatározta: előtérbe került a munkásmozgalom története, az idealizált munkás pedig természetesen nemcsak szervezett dolgozó volt, hanem a kommunista mozgalom harcosává vagy a győzelem előfutárává stilizálódott. Eközben retorzió érte azokat, akik kendőzetlenül feltárták a munkástársadalom belső megosztottságát, hierarchiáját vagy akár azt a tényt, hogy a „munkásállamot” nagyon sok munkás nem tekintette a sajátjának (bár a Kádár-korszak megítélése a korszakban is sokat változott). A rendszerváltás egy csapásra „felülírta” a korábbi ideológiai dogmákat, igaz, azok

lazulása már legkésőbb az 1980-as években megkezdődött, amikor a dogmatikus marxizmus egyre kevésbé vonzotta a fiatalokat. A munkáskutatást az új társadalomtörténet összekapcsolta a marxizmussal, amelyet éppen megszabadulni igyekezett. Valuch Tibor ezért is lépett újfent unortodox pályára, amikor társadalomtörténeti érdeklődésének látószögébe emelte az egykor fetisizált, utóbb elfelejtett munkásokat.

A kötet utolsó része szépen dokumentálja a munka perspektíváit és a benne rejlő lehetőségeket. Miközben a „munkásfetisizmus” korszakában közhely volt, hogy a rendszer kiemelt osztályának tekintett bányászok vagy kohászok a „kommunizmus” haszonélvezői, Valuch Tibor ózdi kutatásai megmutatják, hogy a korszakot valójában súlyos élelmiszerhiány és lakásínség jellemezte, és a régi, „tradicionális” munkáscsaládok visszasírták a háború előtti időszakot. A falvakból „felkerülő” újmunkások hasonlóan szenvedtek a lakásínségtől és az elemi higiéniai feltételek hiányától. Az is előfordult, hogy rendes mosdó sem volt az ózdi kohászok egyik részlegében. Szemben tehát azokkal a nézetekkel, amelyek 1958-at tekintik a kádári jólét kezdetének, az építkezések gyümölcsei sokszor csak az 1960-as évek végén vagy az 1970-es években értek be. Valójában ekkor kezdődött meg a munkásság anyagi felemelkedése, integrációja a középosztályba. Valuch így fogalmaz: „Ez a folyamat irányát tekintve hasonlított a nyugat-európai munkásság átalakulásához, de egyrészt időben később bontakozott ki, másrészt minőségileg más körülmények között ment végbe, harmadrészt az alacsonyabb »jóléti«, fogyasztói szint elérése összehasonlíthatatlanul nagyobb egyéni, családi erőfeszítést és áldozatot követelt meg.” (239). A második gazdaságba való bekapcsolódás, miközben új lehetőségeket nyitott a munkások előtt, valójában két műszakot jelentett: nemcsak a túlóráról van itt szó, hanem arról is, hogy az „újmunkások” a háztájiban folytatták a gyárban egyszer már letett munkát. Ennek hatásai persze az egészségügyi mutatókban is megjelentek.

Érdemes kiemelni a *Munkásgenerációk nyomában. Az anyakönyvek mint a magyar nagyüzemi munkásság társadalomtörténetének forrásai* című tanulmányt. A feltérképezett öt generáció mikroperspektívából tükrözi a magyar munkástársadalom átalakulását. Az első fontos töréspont a szakmunkássá válás, majd – már az államszocializmus idején – az értelmiségi létbe való felemelkedés. A gyár bezárása a további perspektívákat is kijelöli – legalábbis helyben. Miközben az államszocializmus idején a korszak emblematikus osztályának tekintették a munkásságot, a történelem ironiája, hogy maguk a munkások – a művelődők, képzettebbek, kulturáltabbak stb. – saját maguknak vagy gyermekeiknek egészen más sorsot kívántak. Nem véletlenül lett ebben a közegben fő cél a továbbtanulás vagy legalább a gyerekek taníttatása. A munkások megígért emancipációja ebben az értelemben sokak számára jelentett valódi felemelkedést a tudáselit soraiba, ami a rendszer valódi eredményei közé tartozott. Kár, hogy 30 évvel a rendszerváltás után ez is – csakúgy, mint a munkáskutatás – mintha kilúgozódna a történelmi emlékezetből.

Valuch Tibor könyve azoknak állít emléket, akik az államszocializmus minden ellentmondásosságát megtapasztalták. Fent már méltattam a kötet tudományos eredményeit és érdemeit; ehhez még annyit teszek hozzá, hogy olvasmányos stílusa és közérdekű témái okán a könyvet a laikus olvasók is érdeklődéssel forgathatják. A rendszerváltás után született generációknak már történelem a Csepel bicikli, a Trapper farmer, az, hogy honnan származott az arany csempészárú, hogyan éltek meg szüleik, nagyszüleik a szexualitást és a szexuális forradalmat, mit jelentett a sokat propagált női emancipáció és nőpolitika, és miért voltak „szegények” a magyar gazdagok. A mindennapok története azonban csak látszólag hálás feladat, hiszen a jó szemű szociológus nem pusztán dokumentál, hanem értékkel és elemez egy társadalomtörténetileg végelegesen még ma sem meghatározott korszakot. A szerző ezt a feladatot maradéktalanul teljesíti, és termékeny vitára invitálja mindazokat, akik jobban meg akarják érteni, hogyan éltek és gondolkodtak a kádárizmust belülről ismerő generációk.

Bartha Eszter

Kamen Nevenkin

A BUDAPEST ERŐD

A magyar főváros ostroma, 1944–45. I–II.

(Hadiakadémia) Peko Publishing, Bp. 2019. 1116 + 467 oldal

Budapest 1944–1945. évi ostroma alighanem a második világháború magyarországi hadtörténetének legtöbbet kutatott és legtöbb publikációt eredményező témája. Az eddigi feldolgozások viszont jórészt „féloldalasak” voltak. Habár az államszocializmus időszakában magyar nyelven is jelentek meg szovjet visszaemlékezések, Tóth Sándor a Szovjetunió Honvédelmi Minisztériuma Archívumának néhány dokumentumát felhasználta monográfiájában (Budapest felszabadítása, 1944–1945. Bp. 1975.), Számvéber Norbert és Ungváry Krisztián legújabb, a budapesti harcokkal foglalkozó munkáikban pedig bedolgozták az elsősorban Pamjaty Naroda oldal révén nyilvánossá vált szovjet dokumentumokat, az ostrom történetének szovjet szempontú feldolgozása továbbra is megírásra várt. Ezen a téren számottevő előrelépést jelentett azonban Kamen Nevenkin bolgár történész 2019-ben megjelent kétkötetes, több mint másfélezer oldalas monográfiája.

A szerző a nem orosz kutatók számára zárt Centralnij Arhiv Minyisztversztva Oboroni Rosz-szijszkoy Fegyveraciji (CAMO, Oroszországi Föderáció Védelmi Minisztériumának Központi Iratára) őrizetében lévő, korábban fel nem tárt szovjet dokumentumok – elsősorban az ostromban résztvevő hadtestek és hadosztályok hadinaplóinak – felhasználásával írta meg a város ostromának minden korábbinál részletesebb feldolgozását. Fontos kiemelni, hogy ez nem jelenti a tengelyhatalmi csapatok anyagainak negligálását. Nevenkin a védők részéről elsősorban a National Archives and Records Administration (NARA, [Amerikai Egyesült Államok] Nemzeti Levéltári és Nyilvántartási Igazgatóság) őrizetében lévő, német hadműveleti iratokról készített mikrofilm-másolatokat használta fel, emellett pedig a források között megjelennek a CAMO 500. fondjában található német trófeaanyagok, valamint a Bundesarchiv Militärarchiv (BA MA, [Németország] Szövetségi Levéltár – Hadilevéltár) és a HM HIM Hadtörténelmi Levéltár iratai is.

Az itt ismertetett kötet Nevenkin 2012-ben angolul, majd 2014-ben magyarul megjelent *Bécs még várhat. A budapesti hadművelet bevezető szakasza* című monográfiája folytatásának tekinthető. A 108 napos budapesti hadművelet kezdeti szakaszának bemutatását követően a szerző alapvetően a főváros 52 napos ostromára koncentrál. A hadműveletek más, ugyancsak a fővárost érintő harcai – gondolva itt elsősorban az 1945. januári német felmentési kísérletekre – kívül esnek a kötet fókuszán.

A könyv kiadói előszava is leszögezi, hogy a műben „vegytiszta hadtörténeti munkáról” (2.) van szó. Ilyen módon több, szintén Budapest ostromához szorosan kapcsolódó kérdés – elsősorban a Vörös Hadseregnek a polgári lakossággal és hadifoglyokkal való viszonya – legfeljebb csak említészerűen jelenik meg. Ugyancsak nem szól a szovjet csapatok mögöttes területi igazgatásáról és biztosításáról, valamint a Vörös Hadsereg – a Budapest Főváros Levéltára oldalán olvasható dokumentumok által is alátámasztott – belső problémáiról. Ezeknek a kérdéseknek a kifejtetlensége néhány helyen vitathatóvá teszi a szöveget. Így ugyan üdvözlendő megoldás, hogy egodokumentumok alapján a szerző több alkalommal is közöl a polgári lakosság nézőpontját illusztráló forrásrészleteket, viszont azokat a legtöbb esetben nem elemzi, annak ellenére sem, hogy ezekben a szovjet katonák által elkövetett nemi erőszakról, fosztogatásról vagy más atrocitásokról is szó esik. Ugyancsak problematikus, ahogyan a szerző a civilek hadifogságba hurcolását kezeli. Nevenkin mindezt azzal igazolja, hogy a védők körülbelül 20-30 ezer polgári személyt soroztak be, miközben – amint többek közt a monográfia szaklektora egy szerkesztői jegyzetben (499. 2. jegyz.) is jelzi –, erről sem magyar, sem német források nem számolnak be.

A budapesti csata, majd a szűken vett ostrom hadműveleti bemutatásának a kötet eleget tesz. A szerző hadműveleti szakaszonként tekinti át a város bekerítését, majd pedig annak elfoglalását. Az időrendi áttekintéstől csupán néhány tematikus fejezetben tér el a szerző. Ezekben elsősorban a védők és támadók erőit, azok szervezeteit mutatja be, kötetének végén pedig a Budapest feletti légiháborúval, valamint a védők utánpótlásának kérdésével foglalkozik egy-egy fejezetben. Az eddigi feldolgozásokkal szemben Nevenkin az egyes szovjet hadosztályok és ezredek szintjén képes rekonstruálni a támadók harctevékenységet, ami kétségtelenül nagy előrelépés a téma feldolgozásában.

A hadműveleteket bemutatva a szerző jól szemlélteti, hogy a megváltozott körülmények milyen megfontolásokra és váltásokra készítették a szovjet hadvezetést. Ez különösen tetten érhető a budapesti események kezdetének áttekintésénél. A többi hadtörténeti munkához hasonlóan Nevenkin is elismeri, hogy a főváros menetből történő elfoglalására nem volt esély, ugyanakkor rámutat azokra a politikai szándékokon túlmutató katonai tapasztalatokra, melyek kapcsán felmerülhetett ez a lehetőség. Korábban ugyanis heves, de aránylag rövid harcokkal sikerült elfoglalnia a Vörös Hadseregnek az – elsősorban szovjet – nagyvárosokat. Ugyancsak érdemes kiemelni, hogy az eddigi szakirodalommal szemben a főváros bekerítését célzó harcok elhúzódásában a bolgár történész központi jelentőséget tulajdonít az Attila-vonal műszaki kiépítettségének. Magának az ostromnak az elhúzódását elsősorban a támadók gyalogságának és páncélosainak alacsony számából vezeti le, emellett rámutat a szovjet frontparancsnokok belső konfliktusaira, s ezek hatására. Így például a 2. Ukrán Front parancsnokát, Rogyion Malinovszkij marsallt a „leginkább túléltékelt szovjet főparancsnoknak” (1088.) tekinti. Mindazonáltal az alárendelt parancsnokok részéről felmerülő vezetési problémákat a szerző kevésbé vizsgálja.

A kötet terjedelme ellenére az olvasó joggal érezhet hiányt abban a tekintetben, hogy Nevenkin sem Budapest ostromának historiográfiáját, sem a felhasznált források körét, azok esetleges forráskritikai problémáit nem mutatja be, azokat nem vizsgálja. A visszaemlékezések felhasználhatóságának korlátaival is csupán egy lábjegyzet erejéig foglalkozik (683. 95. jegyz.). A levéltári források bemutatása során különösen azt lett volna érdemes tisztázni, hogy a CAMO rendkívül korlátozott kutathatósági feltételei mellett milyen arányban sikerült hozzáférnie a kutatásának tárgyát képező dokumentumokhoz. Ugyancsak meglepő koncepcionális döntés, hogy a német–magyar csapatok kitörési kísérletének a kötet mindössze 10 oldalt szentel, annak ellenére, hogy Ungváry Krisztián és Ványai Márton utóbbi években megjelent publikációi, valamint Számvéber Norbert HM HIM *Hadtörténelmi Délutánok* rendezvénysorozata keretében megtartott 2019. február 23-ai előadása is rámutat arra, hogy ennek szovjet részről is gazdag dokumentációja van.

Külön szót kell ejtenünk a kiadvány mellékleteként szolgáló második kötetről is. A *Bécs még várhatóan* szemben ebből a mellékletből kimaradnak az egyes alakulatok állományával és felöltöttségével kapcsolatos részletes kimutatások, viszont rendkívül gazdag kép- és térképanyag kapott benne helyet. Elsősorban utóbbira kell felhívunk a figyelmet, ez ugyanis arra mutat rá, hogy az események szovjet katonai források segítségével gyakorlatilag a megerősített körletek szintjén rekonstruálhatóak. Ugyanakkor a kötetből éppen az átfogó, az egész városban vagy egyes városrészekben végbement harcokat bemutató térképek hiányoznak. Emiatt hasznos lehet, ha az olvasó Nevenkin adatgazdag leírásának követéséhez Ungváry Krisztián *Budapest ostroma* monográfiájának utóbbi kiadásaihoz mellékelt, Mihályi Balázs által szerkesztett részletes Budapest-térképet is felhasználja.

Nevenkin könyvének kiadása kapcsán mindenképpen megemlítenő, hogy az idegen nyelvű hadtörténeti munkák rendkívül heterogén minőségű magyar fordításai közül a recenzált kötet kiemelkedik, ami Barnaky Péter fordító, valamint a fordítás szaklektorálását végző Számvéber Norbert munkáját dicséri.

Össességében a magyar hadtörténetírás fontos kötettel gazdagodott Kamen Nevenkin révén, és – minden hiányosságától függetlenül – alpmunkának tekinthető Budapest ostromáról, ezen túl pedig egyfajta tükrös is, mely rámutat azokra a kutatási lehetőségekre, melyek a magyarországi harcok szovjet források alapján történő feldolgozásában rejlenek.

Fóris Ákos

Simon István

III/1.

A Belügyminisztérium állambiztonsági vizsgálati osztálya, 1962–1989

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Bp. 2021. 183 oldal

A pártállami időszak politikai rendőrségével, az egykori titkosszolgálatok tevékenységével kapcsolatos kérdések a rendszerváltozás óta foglalkoztatják a hazai közvéleményt. A kommunista államvédelmi és állambiztonsági szervek iratai heves közéleti viták közepette fokozatosan váltak kutathatóvá az elmúlt negyedszázadban, miközben a szabaddá váló nyilvánosságban nehezen tisztul az egykori titkosszolgálatokról alkotott kép.

A kommunista politikai rendőrség legismertebb alakjai a konstruált ügyek vizsgálótisztjei, a hírhedt Andrassy út 60. (a politikai rendőrség első központja, ma: Terror Háza Múzeum) vagy éppen más börtönök vallatói. Az egykori áldozatok (1989 után Magyarországon is szabadon hozzáférhető) visszaemlékezései, majd a történeti feldolgozások révén a közemlékezetben mélyen él a koncepciók perekben és az 1956 utáni megtorlás eljárásaiban végzett tevékenységük. Kevésbé ismert, hogyan alakult a Kádár-korszak évtizedeiben a politikai ügyekkel foglalkozó vizsgálótisztek szerepe. Simon István most megjelent kismonográfiája az állambiztonság vizsgálati szerveinek 1962 és 1989 közötti világát mutatja be. A BM III/1. (Vizsgálati) Osztály szervezetének története mellett a politikai ügyeket konstruáló állambiztonsági tiszteket is megismerhetjük az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) gondozásában megjelent kötetben. Vagyis a kismonográfia a kádári hatalomgyakorlás (büntetőpolitika) lényegi jegyeire világít rá.

Az állambiztonsági múlt kutatástörténetét áttekintve zavarba ejtően sok megközelítési móddal találkozhatunk. A Rákosi-, illetve a Kádár-korszak titkosszolgálati aktivitásának értelmezésére jogi, politológiai, szociológiai, történeti értekezések és monográfiák sokasága tett kísérletet. A kommunista politikai rendőrség történeteiről napjainkra szinte beláthatatlan terjedelmű történeti leírások állnak rendelkezésre. A szaklevéltár honlapjának (korántsem teljes) összegzése csaknem kétszáz oldalon sorolja a vonatkozó munkákat a monográfiáktól a tanulmányokon át a forrásközleményekig. Mégis gyakori előadói és oktatói tapasztalat, hogy a történeti köztudat ezen a területen is csak lassan tisztul. Ebben szerepet játszhat az iratok töredékessége, a speciális szakzsargon, a szabaddá váló közbeszéd parttalansága és a szándékos zavarkeltés is. Miközben az egykori áldozatok, megfigyeltek ezrei éltek az információk kárpótlás lehetőségével (kikérték a rájuk vonatkozó titkosszolgálati dokumentumokat), az egykori hálózati emberek és a hivatásosok régi és új legendáikat mesélve igyekeztek a tisztánlátást összefuvarni. Sőt, többen „kutatóként”, olykor (biztonságpolitikai) „szakértőként” próbálták értelmezni a fennmaradt aktákat.

Simon István munkája ebben a közegben segít eligazodni. Kötete a szaklevéltárban megkezdett szervezettörténeti kutatások legfrissebb gyümölcse. A BM III/1. (Vizsgálati) Osztály

szervezetének történetét bemutató munka precíz adatgyűjtés, többéves iratfeltárás eredménye. Az elemzés során részleteiben is feltárul, hogy milyen erők, erőforrások álltak a kádári politikai rendőrség rendelkezésére. A munkában elemzett statisztikai adatok szemléletesek: megtudható például, hogy 1962 és 1971 között 7141, 1972 és 1979 között 3766, míg 1980 és 1989 között 4008 magyar állampolgárral szemben indítottak büntetőeljárást „politikai ügyekben”. (73–99.) Mindez döntően a két-háromszáz fős központi részleg munkájának eredménye volt.

A számszerűsíthető adatokon túl a kötet megalapozott téziseket fogalmaz meg a Kádár-korszak vizsgáló- és vállaltótisztjeiről is. Olvashatunk ávós karrierek továbbéléséről, és magyarázatot kaphatunk a túlméretezett, látszólag munka nélküli (úgy tűnik, „készenlétben tartott”) részleg szerepéről. (14.) A kötet tehát jóval több egy szervezettörténeti összefoglalónál. A kiadványban közölt adatsorok révén a vizsgálati osztály működésének alapvető összefüggései tárulnak fel. A parancsnokok életrajzai, pályaképei révén az ügyek és a törekvések arcot is kapnak. (129–159.)

A realista megközelítések szerint az állambiztonság kutatástörténete a titkok feltárásának, illetve „szívgásának”, a lusztrációnak vagy az igazságtételnek a folyamata. Ám ha a kutatói szabadság, a szabad nyilvánosság felől közelítünk, akkor az állambiztonsággal kapcsolatos képalkotás alapja más. E felfogás szerint a szaklevéltárba került iratok történeti forrásokká váltak, amelyek más egykorú dokumentumokkal együtt vizsgálandók.

Ez akkor is így van, ha az állambiztonsággal kapcsolatos tudományos vagy ismeretterjesztő elbeszélésekben megannyi paradoxont figyelhetünk meg: akár az információk eloszlása, akár a (törvényes keretek közti) elbeszélhetőség kapcsán. Az egykori aktorokkal, elsősorban a hálózati személyekkel kapcsolatos abszurd törvényi szabályozás, az ebből fakadó botrányok és perek miatt a történetekről olykor csak „virágnyelven” lehetett publikálni, egyes forrásfeltáró munkákat méltatlan pereskedések követték.

Simon István, az ÁBTL, majd a NEB Hivatalának munkatársaként elvégzett kutatása a precíz, szigorú szakmai sztemenderket követő tényfeltárás mintapéldája. Kisonográfiaja a közhelyes „szakértői” vélemények, a felelősség-elhárító történeti megközelítések helyett megalapozott, jól érthető téziseket kínál az olvasónak. A kutatómunka ugyanakkor érzékelteti a megismerés és a dokumentálhatóság határait is. A kötet elemzései révén precízebben körüjárható, hogy mely időszakokból bőségesek a levéltári iratok (például az 1960-as évek lezárt aktái), s melyek korszakokból (például az 1980-as évek) hiányosak. A kötetnek köszönhetően a Kádár-korszak állambiztonságának vizsgálói talán a helyükre kerülhetnek a történeti tablókon. Bár lehet, hogy ezzel kapcsolatban érdemes valóban realistának maradni. Hiába vált például ismertté több száz egykori hivatásos munkatárs pályaképe, még a tudományos(nak látszó) szövegekben is sokáig összekeveredett az „ügynök” és tartótisztje szerepe, elemi tényadatok (például a BM III/III. Csoportfőnökség neve vagy alapvető feladatköre) jelentek meg hibásan.

Közben a szakmai nyilvánosságban (olykor szenvedélyes, olykor produktív) vita zajlott a politikai rendőrség iratainak forrásértékéről is. Historiográfiai megközelítések alapján rendre felmerült az a kérdés, hogy mennyire tekinthetők ezek az akták kuriózumnak. (Az előzményekkel, például a 19. századi politikai rendőrség működésével való összevetés még kiaknázandó kutatási potenciált jelent.) Ugyanakkor az állambiztonsági forrásokhoz kapcsolódó elemzésekben sűrítetten jelentek meg a jelenkortörténet-írás kihívásai: 1) a köztörténeti elbeszélések, a „public history” hatása, 2) a digitalizáció kibontakozása (a nyilvánosság szerkezetének átalakulása), 3) az ismeretelméleti viták fellángolása, 4) az emlékezetpolitikai törekvések hatása. A problémakörök, megközelítések rendezése oktatói szempontból sem egyszerű feladat. Simon István munkája (a különböző fejezetek elemzéseivel, adatsoraival együtt) ebben is alapvető segítséget adhat. A kötet révén az eddig leírt esettanulmányok, részmunkák is más megvilágításba kerülhetnek, valamint érzékelhetővé válnak az ügyek közötti összefüggések.

A kismonográfia ugyanis szintetizálja az eddig megjelent publikációk eredményeit. A vizsgálok világának feltárulása után még árnyaltabbá válhatnak a különböző online tematikus oldalak vagy a szakfolyóiratok történetei. Sőt, a politikai ügyek és perek részleteinek elemzésével a kádárizmus világa is új fénytörésben látható.

Az állambiztonsági bázisú vizsgálatok alkalmasint könnyen besorolhatók a totalitárius paradigma értelmezési ketrecébe, illetve sokan csak az erőszak történeteiként tekintenek rájuk. A kötethez hasonló komplex elemzések révén világosabbá válhat, hogy mi állhatott Kádár János különböző törekvései hátterében, miközben kirajzolódik a bürokratikus iktatott ügyek társadalom- vagy mentalitástörténeti kontextusa is. A BM III/1. Osztály parancsnokai például ott voltak 1974-ben a Belügyminisztérium Országos értekezletén, amelyen nemcsak nagyívű (vagy éppen semmitmondó) történeti visszaemlékezéseket hallhattak a pártvezetőtől, de a politikai elítéltek számának alakulása kapcsán gazdasági, társadalomlélektani szempontokkal is szembesülhettek. Végső direktívaként pedig megjegyezheték maguknak azt is, hogy „a belügyi munka mértéke nem az, hogy mennyi ember ül börtönben” (A BM országos értekezletének jegyzőkönyve, 1974. dec. 12. MNL OL XIX-B-1-x 10-600/5/74). A politikai perek és elítéltek kezelésén túl ugyanis a BM III/1. Osztály munkatársainak a legfontosabb feladata kétségkívül a „szocialista törvényesség” felügyelete lett. Az unalomig ismételt fogalom értelmével kapcsolatban a szerző rögzíti, hogy az „egyrészt jelentette a pártállam intézményei és szervei által hozott jogszabályok betartását, másrészt egy magasabb szintű erkölcsi normára hivatkozva szükség szerint a szabályok megszegését is”. (13.) A munka a szakirodalomból ismert számos példával is igazolja, hogy a vizsgálótisztek tevékenysége átfogta az állambiztonság egész működését. A BM III/1. Osztály szakvéleményei, az állambiztonság jogásaival folytatott konzultáció lényegében minden ügyet befolyásolt. Szempontjaik a nyílt intézkedések nélkül lezárt ügyekben is szerepet kaptak. Az egyre gyakoribb elintézési mód a „szignalizáció”, azaz a hivatalos szervek tájékoztatása, eligazítása, felhasználása sem történhetett vizsgálok nélkül. Magyarán a BM III/1. Osztály munkatársai akkor is ott voltak a háttérben, amikor a politikai rendőrség nem akart, vagy a formális jogi kereteket betartva nem tudott intézkedni. Így munkahelyi előljárók, kulturális intézményvezetők, iskolai vezetők behívásainak hátterében, a fenyegetés, megrendszabályozás napi gyakorlataiban is érzékelhető és dokumentálható a hatásuk.

A kötet kutatóknak és az információs kárpótlás jegyében saját vagy családjuk történetét megismerni vágyó honfitársainknak egyaránt hasznos olvasmány lehet, különösen, ha a kiadó megoldja a munka szélesebb körű terjesztését is. A munka szervezettörténeti kézikönyvként is segíthet eligazodni a politikai rendőrség töredékes hagyatékában. Ugyanakkor a kismonográfiából megismerhetők a korszak tipikus ügyeinek háttere is (legyen szó kocsmai beszélgetésből kreált izgatási ügyekről, falfirkálásról, tiltott határátlépésről, a vallási kisközösségek elleni hajszáról vagy kémkedésről). Remélhető, hogy e kiváló munka – mely egy tervezett sorozat első kötete – nem marad magában, s folytatódik az állambiztonság egységeinek elemző bemutatása.

Tabajdi Gábor

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Barabás Gábor PhD, egyetemi adjunktus
PTE BTK Történettudományi Intézet, Pécs

Bartha Eszter PhD, egyetemi docens
ELTE BTK Történeti Intézet, Budapest

Bencsik Péter PhD, egyetemi docens
SZTE BTK Történeti Intézet, Szeged

Fóris Ákos egyetemi tanársegéd
ELTE BTK Történeti Intézet, Budapest

Gulyás László Szabolcs PhD, főiskolai docens
Nyíregyházi Egyetem Történettudományi és Filozófia Intézet, Nyíregyháza

Kalocsai Dóra PhD-hallgató
ELTE Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest

Kis Iván PhD-hallgató
ELTE Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest

Kisling Zénó egyetemi hallgató
ELTE BTK/TTK, Budapest

Kosztjó Gyula PhD, kutató
Clio Intézet, Budapest

Mátyás-Rausch Petra PhD, tudományos munkatárs
Bölcsészettudományi Kutatóintézet Történettudományi Intézet, Budapest

Orsós Julianna tudományos segédmunkatárs

ELKH-OSZK Fragmenta et Codices Kutatócsoport, Budapest

Ress Zoltán főelőadó

HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest

Tabajdi Gábor PhD, tudományos kutató,

Nemzeti Emlékezet Bizottsága Hivatala, Budapest

Umbrai Laura PhD, tudományos munkatárs

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest

E szám írásai a szerzők jóváhagyásával
megjelennek a Századok internetes felületén és adatbázisában.

CONTENTS

ARTICLES

<i>Iván Kis</i> : The Hungarian–German Conflicts of 1041–1044 from a New Perspective	667
<i>Gábor Barabás</i> : Papal Legates Never Existed. A Reinterpretation of Chapter 187 of the Fourteenth-Century Hungarian Chronicle	691
<i>Dóra Kalocsai</i> : The Meaning and Importance of Luxury. The Symbolic-Ritual Role of Luxury in the Baptismal and Matrimonial Rites of the Habsburgs in the Eighteenth Century	717
<i>Laura Umbrai</i> : Why Did the Capital Become a Horse Slaughterer? Budapest's meat supply problems in the early 20th century	739
<i>Zénó Kisling</i> : Geography and Diplomacy in the Time of the Balkan Wars (1912–1913)	763
<i>Gyula Kosztyó</i> : The Last Days of the „Hungarian World” (October 1944)	789
<i>Péter Bencsik</i> : Emigration and Hungarian Citizenship, 1948–1978	811

CHRONICLE

Report on the Conference on the 800th Anniversary of the Publication of the Golden Bull (National Archives of Hungary, Budapest, 22 April 2022) <i>Julianna Orsós</i>	835
---	-----

BOOK REVIEWS

<i>Lakatos Bálint</i> : Mezővárosi oklevelek. Települési önkormányzat és írásbeliség a késő középkori Magyarországon, 1301–1526 (<i>László Szabolcs Gulyás</i>)	843
<i>Buza János</i> : Magyarországi és erdélyi pénzürtékek a 16–17. században. Közép-európai kitekintéssel (<i>Petra Mátyás-Rausch</i>)	846
Balogh Ádám – Bobay István – Hermann Róbert (szerk.): Görgei Artúr, „a tiprott hős”. Válogatás a 2016. és 2018. évi Görgei-konferenciák előadásaiából (<i>Zoltán Rész</i>)	848

<i>Valuch Tibor</i> : Mindennapi történeteink. Válogatott társadalomtörténeti tanulmányok (<i>Eszter Bartha</i>)	851
<i>Kamen Nevenkin</i> : A Budapest Erőd. A magyar főváros ostroma, 1944–45. I–II. (<i>Ákos Fóris</i>)	854
<i>Simon István</i> : III/1. A Belügyminisztérium állambiztonsági vizsgálati osztálya, 1962–1989 (<i>Gábor Tabajdi</i>)	856
AUTHORS OF THIS ISSUE	859